नं० ५२६६

नाम- कात्यायनसूत्रव्याख्या नं ४ अध्यायः

कर्ता- याज्ञिकदेवः प्रजापतिदेवसुतः

पत्र संख्या ८३ पत्राणि सं०- १९२२

विषयः- सूत्रपद्धतिः

कात्यायनसूत्रव्याख्यानचतुर्थाध्यायः

प॰१६६

518 / 83 / 48

१३३१
२८००

चतुर्थी ४

पत्रे ८२

दे॰ भाष्य

राम

१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अनिक्रमानुसारिणाचार्येण प्रथमं पौर्णमासमनुविहितं अधुनाद-
र्शस्यानुविधानं करिष्यन्नतः प्राक्कालीनं पिंडपितृयज्ञमनुविदधाति । अपराह्णे पिंडपितृयज्ञ-
श्चंद्रादर्शनेमावास्यायामिति अह्नो दिवसस्य समं द्वेधा विभक्तस्यापरो द्वितीयो भागोपराह्णः शा-
ह्नसामर्थ्यात् समं त्रेधा विभक्तस्याह्नस्तृतीयो भागोपराह्ण इत्यपरे । न तु नः सर्वा अपराह्णे इद-
नोतिमहत्त्वात् पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामित्यर्थवादे पूर्वाह्णम-
ध्याह्नापराह्णानां त्रयाणां दिवसभागानामभिधानात् । अह्नः पूर्वो भागः पूर्वाह्णः दिनस्य मध्यं
मध्यंदिनः अह्नोपरो भागः अपराह्ण इति पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे इति स-
मासः राजाहःसखिभ्यष्टजिति अहनन्तशब्दानाह्नदच अह्नोह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः अह्नोद-
न्तादिति णत्वं पिंडपितृयज्ञ इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणः संज्ञा स च पिंडदानस्यैवार्थानुगमात् पिं-
डैः पितॄणां यज्ञः पिंडपितृयज्ञ इति अनक्ष होमजपादिकं तदंगं प्रयोजनं विना यः पिंडदा-
नस्याकरणे अस्याहुतिर्निर्हेमाद्रेः अमावास्यायामपराह्णे चंद्रादर्शने पिंडपितृयज्ञोलवनी-
यत्वयः न त्वमावास्यायामपराह्णे पिंडपितृयज्ञ इत्येतावन्मुक्ते अमावास्याशब्दस्य अमा-
वास्यायाममास्यायायनेन एवं विहितामावास्यायजन इत्यादौ कर्मण्यपि दर्शनात्कर्मसं-
बंधेनैव पिंडपितृयज्ञो विहितः स्यात् कर्मण एवमन्न तत्त्वामावास्यातिथिलक्षणका-
लसंबंधेन लब्धत्वेव कोदोष इति चेत् मैवं न प्यासतिरोक्तायणराजस्तंपकोइर्षापिनाम

राम

१

पनेमार्ग्गेणस्रत्रादर्शेपक्षपक्षेप्यमावास्येपिंडपितृयज्ञप्राप्तेः अनन्तरंचाहुतस्यार्थंवं
दृष्टदर्शनइतिविशेषणं चंद्रस्यादर्शनंचंद्रादर्शनंनक्षत्राभ्यादिनाहूयांनरवञ्जिं त्वादिः
५ त्रापिवति नेनतच्चंद्रादर्शनममावास्यापदेनविशेषयति। चंद्रादर्शनशब्देनात्रचंद्रम
सः परमसूक्ष्मकालत्वमात्रं नसम्यग्नितिहिनंसद्भावात्कुनएनद्दवसिनमि
निचेशुनस्मिन्दृष्टीशादृदानीन्तपक्रम्यपदैवैषनपुरस्तान्नपश्चाद्दृश्येन्योदृदानी
निष्कृतेः अतोमावास्यायांनियोन्यांपराह्णेचंद्रस्यपरमसूक्ष्मयविशिष्टेएवकालेपिंडपितृ
यज्ञोलवतीतिसूत्रार्थः तेनदर्शनायणहोपक्रमध्ये अमावास्यानुष्ठानेपिंडपितृय
ज्ञस्यनिमित्तभूतकालालाभादननुष्ठानसिद्धं।कालंतुक्लोपविधिमुपदिशति दक्षिणा
ग्नौदिसनुवर्त्तनेनमेक्षणेनजुहोत्यग्नयइति स्वपणं। अत्रपितृयज्ञेदक्षिणाग्नोचरोः
श्रपणंलवति।गार्हपत्याहवनीयापवादोयं।शारवांतराम्नहोमश्चादक्षिणाग्नावित्यनु
वर्त्तने मेक्षणेनजुहोत्यग्नयइतिसोमायपितृमतेचनिवक्ष्यमाणहोमोपिदक्षिणाग्नावेवभ
वति।आहवनीयेहोमाद्दुःसस्यापवादः।परिस्तीर्यनंदर्भैर्वृस्याजासादनमेकशः।नंदक्षि
णाग्निदर्भैः परिस्तीर्यदर्भैर्वृत्योर्णमसवत्याजागासादनं लवति। एवंवदिसनेनश्रपण
स्यपश्चादुत्तरतोवा अर्थंवच्चेत्येनावदतिदिश्यते हिशद्दत्येनदपिप्राप्नोतिनविहत्यर्थंम
कशइति।एकशः।एकैकंपात्रमासादयति।नद्वंद्वं।नचोपयोगक्रमेणदक्षिणाग्नेरुत्तरोद

दे भा॰ क्षिणसंस्तुस्काः शूर्पं। अग्निहोत्रहवणी वा। वरुणशाली वा। कृष्णाजिनं। शम्या नराः शूर्पं उलूख
रामं ल। मुसलं। व्रीहयः। स्रुचि मन्हरणाय स्रुक्। अत्र च वरुणशाली चरुश्रपणार्थमुदकं। आज्यं मेक्षणं
२ समित्त्रयं। उदपात्रं सकृदाच्छिन्नानि दर्भलवनानि सप्त। आदीनामन्यतममादिति। ननु परिस्तर॰
णस्याङ्गत्वानिमात्रागत्वात् तत्रापि तस्य प्राप्तौ स्तेव किमर्थं पुनरुच्यते पाक्षिकी येति सत्यं ननु होमा
स्पूर्वकाले प्राप्नोति नास्मिन्काल इति नैकालविशेषविधानार्थं पुनर्वचनं यथानुनाहु॰
स्पर्गनेषामप्राप्तस्य विधानार्थं एतत्वपरिसरणं होमाङ्गत्वाहोमस्य यज्ञोपवीतिना कर
णापत्रे इदमपि यज्ञोपवीतिनैव प्रागुदगग्रैः दर्भैः प्रागग्रैर्वा उदक्संस्थं प्राङ्मुखेन कार्यं
प्राचीनावीतिना होमस्य करणपक्षे परिस्तरणमपि तथैव कार्यं। अथ सर्वकर्मोपसव्येन न
दक्षिणाभिमुखेन च कर्तव्यं। आग्नेनाविविक्तं सतविधानान्यथममेवनीविबन्धनं॰
ण कार्यं। ततः परिस्तरणं आपस्तम्बः। दक्षिणप्रागग्नेर्दर्भैर्दक्षिणमग्निं परिस्तीर्य दक्षि
णतः पश्चाद्वाहूदग्नौ संस्तीर्य दक्षिणप्राच्येकैकशः पितृयज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति स्फ्यं पिंड
सशृणं कृष्णाजिनमुलूखलं मुसलं शूर्पमाज्यस्थाली चरुस्थाली पवित्रांजनार्थो नव
नीति। आश्वलायनोऽपि दक्षिणाग्नेः प्रागुदक्दर्भैकैकशः पात्राणि सादयेच्चरुस्थाली
शूर्पं स्फ्योलूखलमुसलकृष्णाजिनसकृदाच्छिन्ने ध्मा मेक्षणकमण्डलूमिति। अप
रेणाहवनीयस्त्रंवरुमयपर्णदर्भकवंवानूत्स्मीगृहीत्वोत्तरेणा दक्षिणाग्निमवहंतिनिष्ट गा

राम
२

र्हपत्यादपरस्यां दिशि अपरेण चरुं चरुस्थालीं तूष्णीं व्रीहीन्मूष्णुक्तेन मुष्टिना प्राचीनमाची
नी दक्षिणामुखो ध्वर्युर्गृह्णीयात् अथवा अपरेणाक्षं चं गृह्णीयात् अनत्यविकल्पः चरुस्था
ल्यां ग्रहणं कुर्विता मन्त्रस्य विधानात् तूष्णीं ग्रहणं लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधार्थं आप
स्तम्बसूत्रे विकल्पः दक्षिणतः प्राङ्गी यज्ञोहिमहव्यकरमव शिवनं लच्वृत्तम धूर्युरुपवीती स्था
लीमेकपवित्रेणाध्वर्युयतया दक्षिणतः शकटाद्धिनिर्वपति उत्तरतो वा प्राचीनावीती त्र
यपित्र्याणि मार्ष्टि मूर्त्स्य ये निर्वपति पितृभ्यो जुष्टं निर्वपामीति वा तूष्णीं वेति अनत्यस्था
मेकम् ल्यां ग्रहणं मंत्रवेत् उदङ्को वित्रमवधाय स्वयि प्रावि लंनि मार्ष्टीति शांखायनः गार्हप
त्यस्य पश्चाद्दक्षिणाग्नेर्वा कुशेषु स्थानिधायोपरिष्टाद्व्रीहीन्न्यस्य पुरस्तात् छूर्पे स्थाली
मास्तासव्यजानुनीचामुष्टिना व्रीहीनाहृत्य निपितृभ्यो यन्यथा धोविलामृतः स्यादिति
आश्वलायनः दक्षिणतोऽग्निसमारूह्य चरुस्थाली सर्वाणि मुञ्जेदिति तत एवं गृहीत्वा दक्षि
णाग्नेरुत्तरतो गार्हपत्यस्य पुरस्ताद्दक्षिणामुखं छत्रं वहति अत्र शास्त्रान्तरे दक्षिणा
ग्नेरुत्तरतः उद्गग्नीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखलं निधाय तस्मिन् व्रीहीणां प्रक्षे
पं कृत्वा मुसलमादाय दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नवहननं कुर्वन्व्रीहीणां करोतीति ततः सू
र्पमादायोलूखलाद्व्रीहीन् निःकाश्य निष्प्रवनेन तुषानिष्काशयेत् आपस्तम्बः आ
परेणाहार्यपचनमग्रं तु उद्ग्रग्नीवकृष्णाजिनउनूखले प्रतिष्ठितेदक्षिणाप्राचीन

श्रीहीणामपुराणानां येषां बीजं प्ररोहति। तेषां ब्रह्मौदनः कार्यः स्थाना दुग्धी च तन्दुलानीति ४५.१३.

पा० नितोपस्थ अवहंतिपरपात्रमविवेकं सकृत्फलीकरोति दक्षिणाग्नावोदनं तुलं श्रपयतीति ॥
श्री० आश्वलायनः कृष्णाजिनउलूखलं कृत्वैतत्र अवहंन्यादविवेचमवहन्ता सकृत्फलीकृत्य द
क्षिणाग्नौ श्रपयेदिति सकृत्फलीकरोति ततः सकृदेव फलीकरणं करोति। लोकेन
३ स्य पुनः पुनः क्रियमाणत्वात् सकृदित्युच्यते जघनेन गार्हपत्यमिति प्रक्रमस्य सर्वस्य श्रुकृत
वाच्य ॥ ॥सारं तंडुलमपरार्धः श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमा
येति च इमं चरुं सारं तंडुलं दृषत्प्रक्षिप्तं तंडुलं तथा अपरार्धे यथा अभेदेन चरुं स्थाल्याः पूरणं
न लवनित्याकर्तव्यः। एवं विधं चरुं श्रपयित्वा आसादितेनाज्येनाभिघार्य दक्षिणेनोद्वा
स्य दक्षिणाग्नेः पूर्वमार्गेण प्रदक्षिणमुत्तरत आनीय स्वस्य कृत्वा तिष्ठंति तिलैः समिध
आधायोपविश्य प्राङ्मुखो मेक्षणेन चरुं जुहोति दक्षिणाग्नौ अग्नये कव्यवाहनाय
स्वाहा सोमाय पितृमत इति हुत्वा मंत्राभ्यां प्रतिमंत्रं द्वे आहुती वक्ष्यमाणेन घृता
क्तं तंतुसोमसमादाय लाधिनं तानग्नौकरिष्य इति प्रयतः मार्धे पृच्छेद्विजान् कुरुष्वे
ति तैरुक्तो दक्षिणाग्निं समाश्रयेत् ॥ दक्षिणाग्नावन्वाहार्ये कुर्यान्नास्तीयं वाग्यतः दद्या
त् समिधस्तिस्रस्तस्मिन्नादेशमात्रिकाः पालाशाः समिद्रूपेण निपात्याः पितृकर्मणि
। घृताक्ताः समिधो हुत्वा दक्षिणाग्नेः समंत्रकाः मेक्षणेन घृताक्तेन जुहुयादाहुतित्र
यमिति अत्राग्नौकरणे समिदाधानदर्शनात् सिद्धोऽपि तत्पक्षेऽपि समिदाधानं समंत्रकं
राम
३

नसलिघार्यं दक्षिणतः उदक्संस्थमिति सा नवे काठके च यज्ञोपवीतीति माङ्गलीनो मे स्व
हेन जुहोतीति शौनकायनः ॥ अथ पुरुष उपवीती दक्षिणं जान्वाच्य मेक्षणम् उपस्तीर्य तेना
वद्याया मध्ये घार्यं सापस्तम्बः कात्यायनः अग्नौकरणहोमम् अत्र कर्तव्य उपवीतिना ॥
प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिस्मृतेरिति अत्र केचित् अपसव्येन होमं कुर्वन्ति
ते प्रासङ्गिक उदक्संस्थाग्नौ हुत आहुतीं जुहोति देवेभ्य इति स्वस्मृतिविरोधः अनन्तरं स्वानरीयं
विधानान्तथा च कात्यायनः अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेन चेति मेक्षणं हो
ला मसंधनत्वाहुतेः कनाया गौणमपि स्यादिति तथा च कात्यायनेन दृष्टं जानीयादिध्मा
हुत्वा माणमेक्षणं तव स्राह तेनांगुष्ठप्रत्यगमवदानक्रियाक्रममिति अत्र हरिस्वा
मिनः एते आहुती पितृदेवानां गम्येते नानयोर्विरोध इत्यर्थस्य योगेनैव हरुन्याद्याः किं न हि मापथि
तं कृत्वा आसमाप्तेरन्येन होतव्यमिति प्रास्य हुतं दक्षिणेनाहितस्वन्यपहन्ता इत्यपरेण
वानन्तरं मेक्षणं दक्षिणाग्नौ प्रास्य प्रलुनत्वात् दक्षिणाग्निं दक्षिणेन तस्याद्दक्षिणस्यां दि
शि अथवा तं दक्षिणाग्निमपरेण तस्माद् अपरस्यां दिशि वा स्फ्येनोल्लिखनिदर्शनम् ॥
संस्थालेखां करोत्यपहता इति मंत्रेणापसव्येन होमपक्षे मेक्षणप्रासनं सव्येन वा तदङ्गत्वा पि
त् तदङ्गत्वाच्चाग्नौ मेक्षणप्रासनाद्धानि तत्स्विष्टकृद्ध्यानमिति श्रुतेः। अपसव्येन हो
मपक्षे त्वपसव्येनैव मेक्षणप्रासनमिति ॥ श्लोनेनि शौनकानां ॥ तथा चापस्तम्बः स

श्रा० हस्तेनोल्लिखेदिति। अग्न्युल्लापनेऽपि। स्फ्येन लेखामुल्लिखेदपहता इति॥ ॥उल्मुकं
४ परस्तात्कुर्वीतेत्यत्र ये रूपाणीति रेखायाः परस्ताद्रेखायाः दक्षिणप्रदेशे ये रूपाणीति मन्त्रे
णोल्मुकं दक्षिणाग्रे रेकदेशे निदध्यादिति ज्ञापयति॥ ॥उदपात्रेणावनेजयत्यपस
व्यमसव्येन वोद्धरणसामर्थ्याद्दत्तावनेनिक्तेति यजमानस्य पितृप्रभृतीन् त्रीन् क
उदपात्रे स्वपात्रमुदपात्रं पर्णपात्रादिति वा उदपात्रेण यजमानस्य पितृ
प्रभृतीन् पितुः प्रभृतीन् त्रीन्मुहुर्मुहुरिति पितामहप्रपितामहानपसव्यं यथा स्यात्तथा
स्वसव्यप्रदेशाद्दक्षिणप्रदेशेनोदकं नयनं यथा स्यात्तथाङ्गुष्ठप्रादेशिन्योरन्त
रालेनावनेजयति। अत्र वक्ष्यति हस्तेनैव कुर्वीतेति पिण्डदानाय तत्र यथाशिष्टेनेति वि
वेदेवं न दक्षिणेनेति मन्त्रेणः। असावित्यसंबुद्ध्यन्तं गोत्रनामादेश एवं कं अमुकसगो
त्रयजमानपितुः अमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेति मन्त्रेण। एवं पितामहामुकश
र्मन् प्रपितामहामुकशर्मन्निति। रेखायामूलमध्याग्रप्रदेशेषु दक्षिणसंस्थमव
नेजनं कार्यं। अपसव्यमवनेजनं कस्मादसव्येनोद्धरणसामर्थ्यादनेन स्रुत्या
वयवेनोद्धरन्ति मनुष्येऽसव्यरन्तिस्मृतिः प्रकटीक्रियते। अस्याहि स्मृतौ व्युत्क्रमेन येन
पितृणामङ्गुष्ठप्रादेशिन्योरन्तरालेन दानं मन्यते। न यथाहि सव्यादपनिर्दिष्टानीनीव रा
वैदेवेन्योऽनुद्धृतसुद्धृतमिति मनुष्येऽसाध्ये वं पितृणामिति अग्नेर्गादेवानां होमः कनिष्ठि॰
राम
४

काम्रदेशेऽनमनुष्याणामुद्धरणं परिवेषणापरपर्यायं। अथैवमित्थं गुरुप्रदेशिन्यो
रंतरालमेव पितृणां परिशिष्यते अनेन इदमाह अपसव्यमिति यजमानः पितृप्रभृती॥
निर्लेपनकरणाय असावेतत्तन्इत्य वयजमानस्य पित्रे इति लेपेन त्र्यपिंडपितृयज्ञे पूर्व
पूर्ववत्कर्तव्यमिति मन्तव्यम्॥ ॥उपमूलं निसकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा यथावनिक्तं
पिंडान्दद्यात् असावेतत्त इति। अवनेजनानन्तरं उपमूलं मूलसमीपे सकृदाच्छिन्नानि ए
केनैव प्रयत्नेन छिन्नानि दर्भान्तराणि दक्षिणाग्रा... लेखायां कृत्वा आस्तीर्य
यथावनिक्तं यत्र यत्रावनेजनस्य न्यस्तं तत्र तत्र पितृपितामहप्रपितामहानां पिंडान्दद्या
त् असावेतत्त इति मन्त्रेण असाविति तस्य स्थाने अमुकसगोत्र अमुकशर्मन्नेतत्त इति
प्रयोगः। आपस्तम्बः सव्यं जान्वाच्य प्राचीनपाणिः सकृदाच्छिन्नेषु बर्हिःषु दक्षिणाप
वर्गान्पिंडान्ददात्यसावेतत्ते ततसौ येच त्वामत्र विसेनैरिति न्यासमूलसकृदाच्छिन्नं
बर्हिरेतद्विनिसकृदाच्छिन्नाल्लवनिवारणान्युपमूलं दनानीति बर्हिः कुशास्तृणानि
इति काशादीनि हेमाद्रिः। अत्र विशेषमाह देवलः तस्मिन्छिन्नेन तन्मोदर्भेन कमूलाशिखा
बहुत्वाद्दक्षिणाग्रानुदकाद्दासर्वीस्तारणयास ममत्रिस्त्रिनिपिंडस्थानेएकमूला॥
न्येकमूलसंसकृद्बहुशिखाइ। शिखानिति सामान्ये। अस्फुटिताग्नत्वाद्विशिहि
ष्टाइ। बहुवचनात्त्रिस्त्र नवेतिनियमो सामूदिति बहुनूलस्याच्छादनपर्यायः संब

संख्यानियमस्तुनास्ति आस्तरणस्याहृद्यार्थत्वात्उत्तमंसम[स्थ]लनयासमां त्वरनयास श्री०
ममूलनयावेनिरकमूलत्वविधानादेवनेषांसमूलत्वमपिगम्यते अनस्त्रोपमू
५ लंमूलसमीपपूर्वछेदनमुक्तं॥ ॥ये चत्वामंचिनिचेके। एतन्नेयेचत्वामनुइस्सेव
श्री पिंडदानमंत्रैषुकुर्वंति। मानवेपिंडान्निदधानितुन्नीम्नासावनन्नेयेचत्वामनुनस्मे
नेस्वलेत्विप्रथमंपितामहस्सनान्नास्सुवीयांसंमध्यमं। प्रपितामहस्सनान्नास्त्रवि
शदक्षिणांहूयोरपरयोनीम्नीगहल्लमूलदेशेलेपंनिमार्ष्टिंलुप्यनजीवस्पितुःपिं
डनिधानंजीवस्पितामहस्यवानजीवंनमतिदद्याद्यदिदद्याद्येभ्यएवपितादद्यात्ते
भ्योदद्याद्यदिबधुनामनविद्यात्स्वधापितृभ्यःपृथिविविषद्भ्यइतिद्वितीयंइति
एवमेवायस्त्वमूत्रेपि। यदिद्विपितृकःस्यादेकैकस्मिन्पिंडेद्वौद्वावुपलक्षयेद्दा
निविशेषःशौनकः नामान्यविद्वांस्तिनःपितामहप्रपितामहेति। व्याघ्रपात्गोत्रा
ज्ञानेतुकाश्यपइति।ततश्चकाश्यपसगोत्रपितृःपृथिविविषत् अवनेनिक्ष्व।पि
तामहांतरिक्षसत्।प्रपितामहदिविषदितिप्रयोज्यः॥ ॥अत्रपितरोमदस्वेदृशस
आनमनायन॥ अत्रपितरइतीममंत्रंपितृसंमुखएवोक्त्वासंहितास्वरेणपठित्वाप्र
दक्षिणंपर्यावृत्तोदङ्मुखोभूत्वाप्रासधारणकुत्वोपविशेत्। आनमनायन्।तमितुर्त्वा
नोतमनंग्लानिःनवोदङ्मुखःआवर्त्यानमात्रेणनमनंसंलवनिवृत्त्वाशरावानरेकश्वासधा
स्था

राम
५

रणमर्थो कार्यं तथा चाश्वलायनः यथाशक्त्या प्राणान्नायम्य इति । अप्राणान्प्राणनि
रोधं कृत्वा स्मर्यः तदाह वसिष्ठः ॥ यथाशक्ति प्राणनिरोधं कृत्वासीनेति शक्तिमननि कृ
म्भप यथाशक्तिजपश्चायं तत्र जप्य त्रीपितरो मादयध्वमिति श्रुतत्वात् ॥ तत्र मन्त्रसं
हितापाठेरण प्रयोगः आहूत्यामीमदन्तेति जपति आहूत्य मन्दस्थिरणा प्रत्याहूत्य पिं
ड संमुखो भूत्वा मीमदन्तेति मंत्रं जपति संहितापाठेरण अवनेज्य पूर्ववन्नीविं विस्रस्य
नमो वः इत्यंजलिं करोति पूर्ववदवनेज्य उदपात्रेण अवनेजयतीत्यादिप्रकारेण अव
नेजनं कृत्वा नीविं विस्रस्य नमो वः इत्यादिभिः षड्भिर्मंत्रैः षडंजलीन् कुर्यात् रथ इति कृ
त्वा नमस्करोतीति श्रवणात् ॥ षडंजलिभिरिति सूत्र एवं वचनं तथापि समाना
र्थो श्रुतौ महापितृयज्ञे षडूनमस्करोतीति मंत्रकारेणैवो कृत्वा तथैवानु[illegible]नं यु ९९
क्तं । अत्र नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वः इत्येता वाक्य शो मंत्रः
पूर्वे पंच चतुर्थ्यन्ताः प्रसिद्धाः स्वगृह्यपत्नी नावा पिंडानं चावेक्षणं कुर्वन्ना गृहान्नः
पितर इति जपश्च महापितृयज्ञवदत्रापि कार्यः समन्तश्रवणात् ॥ ॥ एतद्वः पुत्रा
स्यति सूत्राणि प्रति पिंडं ॥ एतद्वः पितर इत्यनेन मंत्रेण प्रति पिंडं बहुवचनात् त्रीणि
त्रीणि सूत्राण्युपास्यति पिंडानामुपरि निदध्यादिति सर्थः ॥ ॥ ऊर्णां दशा वा ऊर्ध्व
मेषरोमाणि ॥ तत्रिभिन वस्त्रदशा वा बहु विशिष्टाः प्रतिपिंडं एतद्व इति मास्यति ।

श्री॰ ६

अथ वा ऊर्णा वा दशा वेति प्रकृतं यजमानवे। वाससऊर्णां दशां वेति। अथ पत्नं वसू
त्रे पि वाससो दशां छित्त्वा निदध्यात् ऊर्णास्तुकां वा पूर्वे वयस्युत्तर आपुहं लोम वेति॥
॥ वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा। उत्तरवयसि यजमाः पंचाशत्तम वर्षादूर्ध्वं यजमानलो
मानि वा पलितानि हृदयस्थानि मूत्रस्थाने प्रतिपिंडं स्यादिति उत्तरशब्देः पाद्दीनात्पूर्वीने
र्णागेन बालवर्षरूपस्य वयसो हेतुविलागनं याच पार्ससरः पंचाशद्वर्षिकोपु
त्तु यं दृष्टा ह्लोम मध्यमं अकमिति शाट्यायनिः। पंचाशत उर्द्धं पुरो लोम यजमानस्ये
ति। ऊर्जमित्यपो निषिंचति। पितॄणामधिष्ठानं पिंडाः ते न ऊर्जं वहन्तीरित्यनेन मं
त्रेणोदपात्रेणावनेजनावशिष्टमुदकं पिंडानामुपरि निषिंचति। पिंडसमीपे भूमौ वा।
उत्तरपश्चात् शारवांतरे सत्वाशष्ठधम त्ववनर्थ्ययनमे पितृनिति मंत्रलिंगात्। अवघ्राय
वजिघ्रति यजमानः। पिंडानवधूयः स्थाल्यां प्रत्यवदधाति। स्थाल्यां पिंडान् समवधायेत्
स्याप ग्रंथः॥ ततो यजमानः सव्यं कृत्वा पिंडान् स्थाल्यां स्थानेवावजिघ्रति। अवघ्राणं
यजमानसंस्कारः। स यजमानत्वाग इत्यर्थवादात्। तत स्थाने भोक्तिने यजमानेनावघ्रा
ति। अत्रस्य वा देशः पूर्वे कालनामात्रे। न समान कर्तृकतायां निरूप्यासं प्रति नहे हि तत
मिति वत्। ॥ उल्मुकसहकृतं छित्त्वा नाग्नौ पूर्वे सहकृतं छित्त्वा नानि यानि यानि रेखामास्त्व
नान्यभूवं नान्यग्नौ दक्षिणाग्नौ प्रक्षिप्यतनत उल्मुकं नत्रैव प्रतिप्रक्षिपति। अग्नौ

ऊ

राम ६

सकृदाच्छिन्नानामस्माद्धानि पुनरुल्मुकमपि सर्जनीनि स्मृतेः। सूत्रेचोल्मुकपदस्यप्र
थमोच्चारणमस्यापूर्वत्वात्॥ तेन प्रथमं सकृदाच्छिन्नप्रासनं। ततउल्मुकस्य। आधत्ते
ति मध्यमं पिंडं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा पुत्रकामा गर्भग्रहणयोग्या ऋतुस्नाता प
त्नी मध्यमं पिंडं पितामहस्य पिंडं माधत्त पितरो गर्भमिति मंत्रेण प्राश्नाति। आपन्न
वातं पत्नी प्राश्नाति पुमांसंहजानुकालवनीति विज्ञायते पत्नीबहुले पिंडविनागेगमंत्राहृ
त्तिश्चेति धूर्त्तस्वामी। मानवे। मध्यमः पिंडः पत्नी प्राश्नीयादन्नाविनरावाद्यात्तथाह्यसरोगो
वात्र कृयेत्तु द्रप्सुवागमयेदिति। पाराशरः पिंडानां मध्यमं पिंडं पितृनूध्यायन्समाहि
ता। प्राशयेत्पुत्रकामा तु सा यावीनंत्याद्यद्दस्व। स्नुषा वापि सगोत्रा वा पुत्रकामा हि जा।
त्रया। आधत्त पितरो गर्भमाहरेत्तु हि जानया। महारोगगृहीता वा नष्टरोगप्रशमाय च॥ ध्रु
वुमे पितरो रोगमित्युक्त्वा प्राशयेत्त्वतं। अन्या न कुर्यात् नाशे वा क्षिपेदप्सु वा द्विजाय वा। अजा
यवा प्रदद्यात्तु पश्चाद्धि प्रविसर्जनमिति। प्रेतेभ्यो दत्तानि यस्मिन्प्रभृति भ्यो दानमुक्तं त
स्मिन्नेतेभ्यो मन्नेत्रः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो दत्तानि अत्र हरिस्वामिनः। के पुनः
स्ते पितरो येभ्य इदं दीयते। उच्यते। यजमानस्य पितृभ्यो दत्तानीत्यादि वचनादेतएव पिंन
रस्तेभ्योपि जीवत्स्व एव दाने मात्रे प्रेतेभ्यो दत्तानीति वचनात्सकृदुत्थेव परां वः पितरदृ
त्यादि दर्शनेस्य प्रेतेभ्यो देयं अथ यश्यने हैवावसव पितरो ज्ञेयाः रुद्रा ज्ञेयाः पितामहे

दृ० टी पा हाः। प्रपितामहप्रभृत्यादिसाहचर्याद्याः। तथापितरो वैन आमंत्रितिः। तथा शश्वद्दुमंतः।
शिशिरस्तेपितरश्चति। तथाग्निष्वात्तादयपितृगणाः। तेषां क्वोपयोगः। उच्यते एषामे
१ वं तु आधिदैविकापितरः। ततच्च यथाव्रासरूणेतृप्यंति पितरस्तृप्यंति। तथा तेषु
पितृपाश्चाधिदैविका वस्वादयस्तृप्यंति। महापितृयज्ञे तु त एव सोमवदादयस्तृप्य
न्ते। पिंडाभ्यप्रेतेस्य पूर्वदीयं ते जीवपितृकोपि। जीवपितृको पितृयज्ञेनाधिक्रि
यते जीवान्नीहृतेपि। यतो जीवपितृकस्य जीवेन पित्रादिना अंहिते पित्रवहिते। ता
पि पितामहादौ पिंडदानं न भवति। सोमादाविव। ये स्युरौ पितादयः ते स्यादयात्तथा व
सुतादिमिस्यतेः जीवपितृकस्य होमांतमनारंभो वा। तत्र जीवपितृकस्य यजमान
त्व स्य होमांतमेव पिंडपितृयज्ञसंज्ञकं कर्म भवति॥ ॥ अथवा अनारंभ एव पिंड
पितृयज्ञस्यवाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः अत्रानारंभपक्ष एव युक्तः। यतः पिंड
दानं प्रधानं नतु स्ताव होमांतस्यांगभूतस्यानुष्ठानं न घटते। एवं जीवपितृकोपीनिय
ऋूहृषयित्वादृदानीजीवपितृकस्य होमांतमित्यत्रोपपत्तिमाह। नष्टवेतेजातूकर्णे
नजीवतमतिदद्यानीति श्रुतेः। जीवपितृकस्य होमांतं कर्मवृत्तेः यतो जातूकर्ण्य आ
चार्यो मन्यते जीवता त्रापि पित्र्यवहिते पितामहादौ पिंडदानं न भवतीत्याह कुतो न भव
तीत्यत्रहेतुः नजीवंतमतिदद्यानीति शास्त्रं वांतरेण्य वरणात्। अत प्रधाने पिंडदाने जी
राम
१

वपितृकस्य निषिद्धे । अन्वारंभं नएव वृद्धेन । न होमान्तता ॥ आपस्तंब ॥ ॥ यदि जीवत्पि-
ता न दद्यात् होमान्तं कृत्वा विरमेदिति । मानवे च । यदि दद्यात् येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो द-
द्यादिति ॥ कात्यायनेन च पितापुत्रौ चेदाहिताग्नी स्यातां येभ्य ४ पिता तेभ्यः पुत्रो दद्या-
त्पिता प्रेतः स्यात्पितामहो जीवेपि त्रीन्पिंडान्निदध्यात् यः पितामहात्परस्तस्मा हूयमानं दद्यादि-
ति । श्रौतेनोक्ते न स्मृत्वैतिपक्षे चतुर्दश्यामभ्युपवासो विहितो न त्वचतुर्दश्यामग्न्य-
न्वाधानादि कृत्वा प्रातरमावास्यायां दर्शेष्टिः क्रियते ॥ ततो अपराह्णे पिंडपितृय-
ज्ञमासेति । अपराह्णे पिंडपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेमावास्यायामिति तत्कालस्य प्रोक्त-
त्वात् । अमावास्योपवासपक्षे वामावास्यायां पूर्वाह्णे दर्शार्थमग्नीविहृत्याग्न्य-
न्व न्वाधानं कृत्वा वैश्वदेवं च कृत्वा ततो अपराह्णे पिंडपितृयज्ञः प्रागदर्शेष्टिः प्राप्नोति
एवं कदाचित्प्राक् कदाचित्पश्चादित्यनियमे प्राप्ते नियमार्थमाह ॥ ॥ पूर्वो वा गत्वा पिंड-
पितृयज्ञः पूर्व एव दर्शेष्टेः पिंडपितृयज्ञः न पश्चात् ॥ ॥ कुतः अंगत्वात् ॥ ॥ अंगत्व-
प्रतिपादकवाक्यात् । दर्शेष्टेः पितृभ्यो यन्निष्क्रीणीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुत इति वाक्या-
त् ॥ एतेन जीवत्पितृकस्यैव चतुर्दश्यामुपवासपक्षे न तु मृतपितृकस्येत्युक्तं भवति । न-
स्य हि पिंडपितृयज्ञो वश्यं दर्शात्प्रागेव कर्तव्यः तस्माच्चतुर्दश्यामुपवासपक्षे प्राग्दर्शात्संभ-
वति । विहितकालात्यात्त्वात् ॥ अतो मृतपितृकस्यामावास्यायामेवोपवासो जीवपितृ-

तु

१० भा॰ कस्य चतुर्दश्युपाममावास्यायां वेति कल्पप्रकरणकाललिङ्गानुग्रहवचनानाहिताग्नि
ष्टुतिभ्यो नगं पिण्डपितृयज्ञ दर्शस्यानुवर्त्तते। पिण्डपितृयज्ञो दर्शस्याङ्गं दर्शाङ्गं न भवति कुत
ःप्रकरणभेदात्॥ ॥यस्य प्रकरणे यत्पठ्यते तत्तदङ्गं भवति। तथा यं दर्शप्रकरणे प
८ ठ्यते अतो नाङ्गं किं च। कालभेदात् अङ्गानां प्रधानकालतान्यायेन तथा यादङ्गानां प्र
४ धानानामेककालता भवति अत्र च कालभेदो विद्यते। दर्शस्य प्रतिपदि पूर्वाह्णे
। पिण्डपितृयज्ञस्यामावास्या अपराह्णे इति। अतोपि न दर्शाङ्गं तथा लिङ्गाच्च य
स्याग्न्याहितः पौर्णमासेन यजेत पितृयज्ञेनैवामावास्यामवरुन्धे इत्यमावास्यं
विनापि केवलं पितृयज्ञं दर्शयति। यदि दर्शाङ्गं स्यात्॥ तदा दर्शप्रधानं विना केव
लस्याङ्गमात्रस्यानुष्ठानदर्शनं न स्यात्। अस्ति च। अतोस्माल्लिङ्गादपि न दर्शा
ङ्गं तथा अनुग्रहवचनाच्च। अस्य पिण्डपितृयज्ञस्य गवामयनाख्ये संवत्सरे संवत्स २
रे दर्शात्पृथगनुग्रहवचनमस्ति कथमेषा पितृयज्ञो न तरिता भवतीति यद्यङ्गं॰
षा स्यात्। तदा कथमेषो मामावास्य हविर्न तरन्तं तरिन्नं भवतीति। दर्शाव पुरोडाशे
न वेत्यमावास्यानुग्रहे सोव पितृयज्ञस्यापि प्रयाजादिवदनुग्रहसिद्धेः पृथगनुग्र
हवचनं न स्यात्। अस्ति च पृथगनुग्रहवचनं तु पासनैरिति ब्रूयादिति अतोप्यनङ्गं
। अपि चानाहिताग्नेरप्यनुजेय॥ अनाहिताग्नेरपि पितृयज्ञः स्मर्यते। अथ यानाग॰

मि

राम

८

हिताग्निना कार्यमिति। यदि दर्शांगस्यानंतरं। अनाहिताग्नेर्दर्शाभावात्तत्प्रयुक्ते।
प्रयुक्तेन च। तन्नोपि न दर्शांगमिति। एवं प्राप्ते आह। अंगं वा समभिव्याहारात् तु योग्यता
मा: अथवा दर्शांगमेव पिंडपितृयज्ञः कुतः समभिव्याहारात्। सन्निध्ये कीर्तनाद्वै। अमा
योग्यताम सावास्यायां तत्र अमावास्यां सन्निधिमनायपठनानामुच्चारणं समभिव्याहारो वाक्यं॥ त
स्मादियमर्थः दर्शे तुल्योयज्ञं निष्क्रीयमानत्वे दृष्टः प्रतनुत्वादिति नंयथा प्रथमंशनाशि
कं कृत्वा ततः कृतसंसमारंभेदित्यादौ गृह्यामादेर्विवाहांगत्वं। एवमत्रापि दर्शांग
त्वं पितृयज्ञस्येति। नन्वत्र एवं पश्चैतदुक्तं प्रकरणभेदादनंगमिति। तत्रोच्यते। प्रक
रणांतरपठितमप्यंगं भवति। यथा प्रवर्ग्यः सोमांगमिति चेत्। पश्चादुक्तकालत्वेनादि
तिनत्रोच्यते। भिन्नकालविहितमपि वचनादंगं भवति। यथाग्निहोत्रदर्शपूर्ण
मासादावुद्धरणादि। यस्यवपणग्रही तद्रस्यादि यदनंगत्वे लिंगमुक्तं। तन्नु वाचनिकं। द
र्शं विनापिंडपितृयज्ञस्य केवलस्यानुष्ठानं। नास्ति वचनस्यानिलारः। अनंतरं यद्यपि विना
क नंगत्वे सार्थे यत्रोक्तमनाहिताग्निकर्तृकत्वेकं। यत्रोक्तमनुग्रह वचनादि
तिनतदनुग्रहवचनमर्थवादमात्रमंगत्वेपक्षे पक्षमात एव। अनन्तरं यदपिमानंगत्वे ज्ञाप
पितुमीष्टो यत्रोक्तमनाहिताग्निकर्तृकत्वेमिति। तदपि न्यायविरुद्धं वाचनिकं। अना
हिताग्नेर्दर्शं विना पिंडपितृयज्ञस्यानुष्ठानविधानं। नहि वचनमात्रापितं न्यायसह

दे॰ दीप॰ त्रेण पिपासकर्त्तुं शक्यं। तस्मादृग्(?)पितृयज्ञ इति। जैमिनेर्मतमेव। तथा चाह पिंडपितृयज्ञ
:स्वकालत्वादितरतस्मादितिपिंडपितृयज्ञस्तूक्तः॥ इदानीं दर्शेष्टिमाह॥१॥ श्वोनोद्देनेत्यर
६ हे वा पर्ण्णशाखां छिनत्ति शमिलीं वेषे त्वेत्यूर्ज्जे त्वेति वा॥ श्वः आगमिनि दिवसे नतूद्देना
नोद्देष्यतीति चंद्रमा इति ज्ञात्वा चतुर्दश्यां पर्ण्णशाखां पर्ण्णोऽस्य पलाशस्य शाखां इषे त्वेति
मंत्रेण ऊर्ज्जे त्वेति अनेन वा मंत्रेण हृत्वा छिनत्ति। अथवा शामिलीं शमीमयीं शा
खां छिनत्ति श्वस्तनदर्शयां कुतः। नहि केचिद्दृष्टोपवसनीतियवचनात्। अदृष्टे वा अथवा अ
प्येवं इमसिपयोऽक्ताः शाखां छिनत्ति। अमावास्यायामित्यर्थः। न कुतः। अमावास्या
यामभावास्येन यजेतेति वचनात्। तथा असोमयाजी तु चतुर्दश्याजी स्यादिना चतुर्द
श्यामुपवासपक्षे दोषमुक्ताह। सप्त त्रैयम्बकेना॰ रात्रिं तत्पुरस्तात् तपश्चाहृदहशेद्व्यत्या
दिनाऽमावास्यायामुपक्रमविधानाच्च। अत्र शम्या अवयवः शामीली शम्याष्ठी
आदित्वात्। इति द्रुणाजिनिटी शन्नमाछिनत्ति षेत्वोर्ज्जे त्वेत्यनयोर्मंत्रयोर्विधाना
त्करणमंत्रेत्वेन समुच्चयाद्विकल्पः॥ छिनत्ति निवाजनयोः साकांक्षत्वात् इषे त्वेत्यूर्ज्जे त्वे
त्यनयोस्तनयोरपि मंत्रयोः प्रयोगः छिनत्ति निशेषास्त्वनीति। कस्मात्। साकांक्षत्वात्
क्रियापदप्रयोगमापेक्षत्वात्। तत्तयोरपि छिनत्ति मीमध्याहारः कुतः। नामाछि
नत्तीषेत्वोर्ज्जे त्वेति द्वयोरपि छेदनविधानियुक्तत्वात्। ऊर्ज्जे त्वेति मंत्रे वैकल्पिकमध्याहारं राम ६

नरमाह॥ संनमयामीति वोन्नरे। अथ वोर्जे त्वेत्यस्मिन्नुन्नरे संनमयामीत्यध्याहारेण वक्ति। न
च्छिनद्मीति। कुतः। ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति शाखां नरान्। अनुमार्जनं च पाणेर्दिः पाननेनम
गुणीकरणं। तत्र मंत्रलिंगादेव प्राप्तत्वादाचार्येण न सूत्रितं। अनन्त्रमाध्यं दिनीयया
टाध्ययनाद्वयोर्मंत्रयोर्विकल्पेन छेदने विनियोगः। करवा शाखायाः ठाध्ययनादुन्न
रस्त्वनुमार्जन एव विनियुज्यते। तथा च वायवस्थ। ऊर्जे त्वेति संनमयत्यनुमार्ष्टि वेति। सं
नमनं नम्रजुकरणं। मूलादारभ्य सांग्रात्स्पर्शनमनुमार्जनमिति मिश्रवृत्तिस्वामी। काठके।
परिसमूढाग्ने व्रतोपेन तस्या ध्वर्युः शाखां छिनत्ति। शमीशाखां पलाशशाखां दर्भपिं
जूलानि वेषे त्वेति तत्पावनस्तरणं व कृत्वा न याकरोति देवो वै नि धेनूः प्राचीकीदृशीं शाखां
छिनत्ति। बहुलपलाशां। लहुलपार्णां। पुनः कीदृशीं। अशुष्काग्नां। अशुष्कमार्द्रमग्रं
यस्याः सा तथा। पुनः कीदृशीं। प्रागुदीचीं। हक्कादेशान्यां दिशि प्रसृतां। अन्यतमां वा॥ प्रा
चीं वाह्रक्रान्त्याम्यां दिशि प्रसृतां। उदीचीं वाह्रक्रादुदीच्यां प्रसृतां वा। प्राचीमाहरन्ति उदीची
माहरन्ति प्रागुदीचीमाहरन्तीति शाखां नरा[illegible]व्रतमुपैति। शाखाच्छेदनानंतरमंतनरेणाप
रग्नी एत्वा परेणाहवनीयमा द्विषत्रग्निमाक्रमीणो पतउपम पव्रतमुपैत्यग्ने व्रतपतरूरमह
१५ मिवे[illegible]नेन प्रकारेण व्रतमुपैति। ननु किमर्थमिदं व्रते पौर्णमासवदंन्यदस्सधर्मेनेन
प्राप्तत्वादिति चेत्सत्यं। अकृतानावसरस्य शाखाच्छेदनस्य कालविधायेरमुपक्रमित्यदो

प्रकाल्यतीति × मानवेन च पतोपेन तस्य शाखामच्छैति ति बहुलपलाशां शुष्काग्रां प्रागुदीचीमन्यतमां वा ×

द॰ भाष १०

10

वः। ततश्च व्रतोपायनीयाशनानंतरं शाखां छित्वा प्रगुणीकृत्य व्रतोपायनं कर्त्तव्यं
।शाखां छित्वा तत्समुपैतीति शाखानयनं। अमावास्यायां व्रतग्रहणस्यायामेव का
लनियम इति कस्यचिद्भ्रान्तिः स्यात् तामपाकर्तुमाह। यथोक्ते वा शाखाच्छेदस्य स्मिन्ने
वावसरे नियमेन न भवति। व्रतग्रहणं तु यथोक्तं यस्मिन्कस्मिन्काले वैकल्पिकं प्रागुक्तं
तथैव न तत्र काले न नवनिवान वा इहाकेचिदन्यत्वाख्यानानंतरं रहस्यं वा तु एव शा॰
खाच्छेदः कर्तव्य इत्याहुः। तेषां मते व्रतमुपैतीत्यनेन व्रतोपायनस्यापि कालांतरे॰
विधिः क्रियत इति। मातृभिर्वत्सान्संसृज्य वत्सं शाखयोपस्पर्शति वायवस्थे
ति। ततः शाखाच्छेदव्रतोपायनानंतरं यद्दूशं तु सहस्रमानतिः सहैवोज्य वायवस्थे स
ति मंत्रेण मातृभ्यः संगतं वत्सं शाखयोपस्पर्शति। उपस्पर्शनेन मातुः दृष्ट्वा करोती
त्यर्थः। तया षड्वर्गाष्टवृशानपाकरोतीति दृत्वैं दर्शपिंजुले वेति। आपस्तंबः।
वत्सं शाखयेयत्र वत्सस्यादिश्यमानत्वाल्लिंगवचनयोरविवक्षितेन प्रतिवत्समु
पस्पर्शनं शाखया कर्तव्यं। लिंगस्याविवक्षितत्वाद्वत्सीं वत्सा अपि गावः सा
न्नाय्यार्थदोह्याः। अग्निहोत्रे तु वत्सानिति यन्नदर्शनादन्यत्रेषु वत्सापि भवेतीव
य निर्वृद्धिवत्सशब्देन वत्सतर्यभिधीयते। न देवैनदुपयप्यीते। वत्सामित्यत्र गन्नाम्यपसुसंदे
श्च न तरुणेषु स्त्रीष्विति सूत्र अन्तरुण्येष्विस्ककृत्वात्तरुणेषु शब्दैः ततश्च वत्सीव शा
ध

नीयतेयर य शेष:

राम
१०

अग्निगावः स्नानायैव भवन्ति। उपायवस्त्वेतिचैके। एके आचार्या यवस्त्वेवास्मिन्मन्त्रे
उपायस्त्वेति विशेषं कुर्वन्ति। एतच्छाखयोपस्पर्शनं संयोजितानां कृशानामातृस्पृशः इत्य
ध्वरणार्था देवा वर्द्धितमानरणामेकाध्याकृत्यतितो यजमानरणां गवामध्ये एकां गां व
त्सेन वियोज्य पदे देववर्त्मनैमं त्रेणतानां गां शाखयोपस्पृशति। अनेकयजमानके च ध्रु
वा अस्मिन्यजमाने स्यातेति ध्रुवा पशून् गोपायेति भूस्याने निति यथार्थमूहः। अत्र एक॥
स्या गोरूपस्पर्शने सर्वासां गवां संस्कारो भवति। मंत्रे आप्यायध्वमघ्न्या इति बहुवचन
दर्शनात्॥ अन्नो वशी निर्दृष्टे रश्मिमस्य त्रमंत्रस्योहो भवति। आछायध्वमघ्न्या इति। अस
रेतु उपस्पर्शनस्य संनिपत्योपकारत्वाग्न्येद्वकस्यात् वगोरपं संस्कारद्वसाहुः इति षां मंत्रं
गतं बहुवचनं पूजार्थेरिद्भवति माहेंद्रं वा। नसांनाय्यं हविरिंद्रं रुद्रं वन्यं भवति महेंद्रं देवं न्य
वो। गोरूपस्पस्पर्शनमंत्रे इंद्र इद्रस्यैव दर्शनात्तस्यैव देवता त्वमा भूदिति माहेंद्र वेस्फक्ते। न
हूकेम हेंद्रायेति कुर्वन्तीति भक्तेः॥ आपस्तम्बः। नागतन्नी मन्त्रेन्द्रयजेत त्रयो ह वै गतं॥
श्रियः इत्स्कृ क्मो वों गो नमनरहूजस्वेनं न रसो मेन्यायामहेंद्रं यजेरन्मो वा क श्चिदिति।
मानवेरसोमयाजिनं गतन्नीरैवोंगो न मोक्षाद्रहूजतेमहेंद्रं यजेरन्निति नरेसंव ज्ञरमिट्
मितूष्णनयेन्न नयने ष्टाकपालं निरुप्यनेमहेंद्रं यजेरन्निति। यजमानस्य पश्नूनिन्यगन्य
गारस्याः पनरस्य पुरस्ता च्छाखामुपगूहतिहित्यग्न्यागारे। अहवनीयागारं गार्हप

श्रै·भा·श्र· त्यागारं च। तयोरग्न्यगारयोरग्निगृहयोर्मध्ये अन्यतरस्याग्न्यगारस्य आहवनीयागारस्य
पुरस्तात्प्रदेशे पूर्वस्मिन्भागे वा। गार्हपत्यागारस्य वा पुरस्तात्पूर्वस्मिन्भागे वा स्वाध्यायमुपगू
११ हति यजमानस्य पशून् इति मंत्रेण। अस्य बहूनेकयजमानानां पशून् इति - राजमा
नयोः पशून्निरूहः॥ पस्युपाहीष वहिनीद घ्नि राजयूपे मूलादुपवेषं करोति वेषो
सीति मूलाच्छाखामूलादूर्ध्वस्योपवेष इति मंत्रेणोपवेषं करोति। तन्मूलं प्रथ
धि मन्त्रस्थीशाखायां मूलमरत्निप्रमाणमविकप्रमाणं द्विवा यथयकोर्यं तत्तस्मान्न
च्छा कान्तान्मन्त्रेणोपवेषकरणं मूलतः शाखापरिवासयोपवेषकरोतीति शाखां
तरान्त॥ उपवेषस्त्वारत्निमात्रः प्रादेशमात्रो वा पार्श्विष्ठोक्तं तस्य वक पालोपधानार्थं
त्वा केवलपयोहविष्केवासन्नेशमखासस्कारत्वावगमानयस्यायायपस्तन्मात्र
नूपयो विकारत्वेन पयरि वलपयस्पांहविष्केचोपध्यानवावादुपवेषकरणाज्ञावेपि
नूह्शीशाखायामूलस्यपरिवासनं भवत्येव शाखापरिवासेति हूनीयपांपरिके वासि नयो।
नया शाखयोयाकरणं कार्यं। प्रकृतौ हि परिवासितयायपयसा पाकरसिति॥ सान्नाय्य
शाखासंयोगात्। इदं शाखादुपवेयकरणं सान्नाय्यसत्सान्नाय्यकदर्शेष्ट्यावेवभवति। नान्य
त्रासान्नाय्यकदर्शेष्टौ पौर्णमास्यां वा॥ कस्मात् शाखासंयोगात् ज्ञाखांपरिवास्योपवेषं
करोतीति वचनादुपवेषस्य शमखासंबंधावगमात् शाखायामव ज्ञापारणार्थत्वाद्

राम

सान्नाय्यके केके च वत्सापाकरणाभावे शाखाया अभावात्तन्शं वहूस्पन स्पोउ
त्पाद्यमानस्योपवेषस्याभावे एव प्रयुक्तः। उपधमनाहुल्लयोः। वाशब्दः पूर्वंप [illegible] नि क्ष
रासार्थः। उपधमनार्थ उपवेषस्य कपालोपधमनार्थत्वात्तस्य च सान्नाय्यके। अन्य
श्रौ सान्नाय्यके च कर्मणि शालागादुल्लपवे पवेषो भवत्येवानन्तवशाखाया अभावे वारणो
नवानितिपनस्य विनाशेन नमाचोगाराणुह हनीत्यादि न सिध्यति। वसोः पवित्रमिति पवित्र
मस्या बध्नाति कुशौ। वसोः पवित्रमसीत्येतेन वनामन्त्रेण अस्यां शाखायां कुशावे
वहूसान्ते दर्भेन रोएव पवित्रं वध्नाति। त्रिवृद्धा। अयं वा त्रिवृद् पवित्रं वध्नातीति त्रि
वृद्दिनि त्रिशलाकं। त्रीणि दर्भतृणानी सर्थः। हस्त्रमादेशमात्रं तु त्रिवृद्धत्वा पवि
त्रमित्यत्र त्रिवृत्त्रिशलाकमिति हेमाद्रिणा येवं व्याख्यानं [illegible] मानवे विशेषः। दर्भ
मयं पवित्रं त्रिगुणारज्जुः शाखायामनुलोममवयजेद्दूर्ध्वमकुर्वन्निति। आपस्तंबः। त्रि
व वृद्दर्भमयं पवित्रं कृत्वा सूनां पवित्रमसीति शाखायां शिथिलमवसजति मूले मूला
न्यग्रेणाणि नग्रन्थिं करोतीति। नवमित्यरौ क्लिगुणं निर्मितमिति केचित्। वेणुपाकार
मित्यन्ये केचित्पवित्रबंधनानंतरं शाखोपगूहनं कुर्वंति तथा सत्यपगूहनस्य शाखायां
अनाऽशार्थत्वेन दृष्टार्थं ताभवति पाठक्रमेणादृष्टार्थता। न चासौ दृष्टे संभवति युक्ता
ति नात्रोपगूहनमिति। अपरे तु वशापाकरणानंतरं पाठक्रमेणैव कुर्वंति। यथाह।

ग्निहोत्रहोमः समस्यनमत्रा ॰ रात्रिसंनयनमात्राय्यं तु ग्रहद्धिरूपं हविः कर्त्तव्यो यजमानरू
दै॰भाष पेनां रात्रिं नस्या ममावास्यासंवंधिन्यां रात्रौ पवाग्वा पवाग्रूसंज्ञेन द्रव्येणाग्निहोत्रहोमः
१२ ॥ सायंप्रातर्लेवतिनंदुस्तैः शिथिलपक्वा यवाग्रूरित्यभिधाने। पेयायवाग्रूरिति धू नामी सं
12 नयनद्र्नित्विशेषो हानादस ननयनो नयवा सांहोम नियमः ॥ नापिवहूसां नाय्यला
नद्र्निसानाय्यस्त्वा वरुकरणे ॥ आपप्रंवः ॥ अमावास्यायां रात्रौ आप्रयं यजमानोग्नि
होत्रं जुहोति। अग्निहोत्रोच्छेषणमातंचनार्थे निदध्यतीति। दूर्वापहू हेनदध्या आ
नंचनातेनरायनागरशेषस्य होहमध्येप्रक्षेपउक्तो निदर्थमेन दवजंशेषणास्यान
वेचाय वाग्वेनां रात्रिं यजमानोग्निहोत्रं जुहोमितिनस्याः पिंडंनिदध्यादिति॥ दून
स्न उपसृष्टां द्राव्रूनादिसाह। उतेनाग्निहोत्रोठपसृष्टा प्रब्रूनादिति निदेश्यार्थं प्रस्याह। हे दोग्धः उ
पसृष्टां वत्से न संगतां गाममाप्रतिप्रब्रूनादिति। प्रेषार्थः ॥ ॥ प्रोक्ते दोग्धरसीति स्वात्मादा
नं। दोग्धा स्वर्गं प्रयुप्रत्युपसृष्टेतिप्रोक्ते प्रतिवचने अधयु रसीति स्वात्मादानं नि
कारोति गोरूपसृष्टो शेन संगतन्ह या स्वात्मादानादिक नअंजवति। नक्रुवेति प्रषार्थः
॥ आदानंचाधिष्ण्ययरणार्थेनेनवायव्येपपस्य धिष्ण्ययणमावारनादनमिति के
विश्। कर्के ॥ नस्तुकं तिनवपाण्यय रापांराणावेपितदादानमं त्रे ऊहस्योक त्वं विरोधा
श अधिष्ण्ययणास्तावेपिकचिन्मदेशे स्वापनमवः इपकनआ। नर्थे मादानेमंत्रो

राम

स्था
मवत्सेवेत्यस्य सरेण स्थालीस्थानापत्न्यापाशौवपाणमयस्योराहानेमत्रस्येवोस्यः पृथिवी
स्थिरस्त्वहः॥ ॥मूलाहानेवोषाहानेचानूदितस्यैवमानरिश्वनाहत्स्वधिश्रयति। मा
नरिश्वनहत्स्वधिमंत्रेण स्थालीगार्हपत्येधिश्रयति। आहवनीयमपिस्था वाह
वनीयएवा अत्रमानेसयतनपनीद्धा हामितिहिकेयजमानकेमानेयत्तयनयाहू
र्ध्रुरितिवुद्ध यजमाके स्थूहः॥ ॥वसोःपवित्रमितिपवित्रमस्याकरोत्युदग्वावसोप
वित्रमसिशतधारमितिमंत्रेण स्यांस्थाल्यांपवित्रंकरोतिस्थाल्यमुपरिस्थापय
न तिप्रागग्रवदगग्रंवाश्रोतंचैत्यागुदगग्रत्वं। अथपवित्रमिति [illegible] धातिदूरमाहद्रप्स द
न्मावीहिदेनानारि श्रोहरुगितिफ्कनवानःप्राकतायंयवित्रमाददातितियेकात
या रितिमानवे॥ ननश्वास्यायरेश्रोतंमायभिन्नवनिकेविनपवित्रंशाखायाविधोजस
स्थाल्यांनिदधातिदोहानंतरंवपुनः एतस्वाषावधाति। अन्येत्रत्रारवावहूमेवोश ती
स्वायांनिदधाति॥ ॥वागावोदोहयत्यस्फुरदेण अघपुंवाग्यतः संतनुदृणमू
देख्यतिरिक्तेनतब्रह्मरूत्रिवेषपादिनायुरूषेणगांदोहयतिहेदौयतीतिरायंमोप
देशाद्धांधुसूतिदोग्घादप्रे[illegible]षेति। नतुएवंप्रेषितोदोग्घागांदोग्धि। अयस्तंव
ःनिम्बद्धेदुःत्यानद्रुत्याहूरूतिदोहि[illegible]रंरुणपात्रेदोग्धीति॥ ॥स्थानास्तर्वो[illegible]देख स्थे
स्वेन्यासिक्षमानेजयति। स्थाल्यामन्वारब्धे यजमानेदोहानंतरंदोग्ध्यारदोहमपात्रे
ज्या
[illegible] ज्या

ध्या ध्या

दे॰ भा॰ ष ऐवस्थाल्यामासिच्यमानेवपासिदेवस्त्वेत्यमुं मंत्रमध्वर्युर्जपति ॥ कामधुक्ष इति प्र
धु श्नः ॥ काममुक्षः कां गाश्च घीं वा न सं प्रेवं दौरं प्रति प्रश्नः कर्त्तव्यः ॥ ॥ प्रोक्ते सा वि॰
१३ श्वायुरित्याह । दोग्ध्वा अमूमिति गोनाम्नि प्रोक्ते अध्वर्युः प्रति कथ्यते ह्यध्वर्युः सा विश्वा
युरित्यमुं मंत्रं ब्रूयात् ॥ एवमितरेउ त्तरोस्यां प्रति मंत्रः । एवमेव अपनेनैव प्रकारेण
13 गां धुक्ष्वे सा दिना इतरे द्वे गावौ दोहयति ॥ द्वयोस्तु विशेषः । सा विश्वायुरित्यस्य स्थाने
गोनाम कथनानन्तरं उत्तरस्यां सा विश्वायुरित्यस्य स्थाने मंत्रादनन्तरं परिनास्याम स्या॰
स्यां सा विश्वकर्मा सा विश्वधाया इत्येतानामुच्चार्य प्रति मंत्रमध्वर्युः कामधुक्ष इति सा
विश्वकर्मेति द्वितीयां । सा विश्वधाया इति तृतीयां ॥ एवं शब्देन प्रैषादिस्सर्वमतिदि
२५ ष्टेनेनेन दोहनप्रैषः दोहनं स्थाल्यामवधारणं तथा पामासेकः ॥ आसिच्यमानजपः ॥ ध्या
नाम प्रश्नः ॥ नक्तं पयनं मंत्रोस्ति धानवेति ॥ ॥ विसृष्टवागुत्तरेण न वार धेनि स्तृणा न
दोहानानन्तरं विसृष्टवागध्वर्युस्तत्तरस्यां दोहयति एवं वशः । अत्र विशेषः ॥ स्थाल्याम
ध्या च्चारस्वेय जमाने दोग्ध्या पय । आसिंचति नलगादधुक्षिरूक्षे इति प्रैषः ॥ दोहनं । आसेकजप॰
यो ॥ एतावद्देववारत्रयं लवति उत्तरान इत्यत्र वृद्धवचनप्रवरणाश क्रासदेशि रणयार्थमा हे
ह ॥ यावदस्यत्वमधिकारात् । यावन्त्यस्य आन्मीयाः यावत्सा पावद्धवघीरणाइत्यमध्याः॥
धावेयं । यावन्त्य आत्मीया गावा दुहंति त्रिमितिनाविनी सर्वा आपि दोहयति कुन्त्र
भी

राम
१३

धिकारः २। तावतीनां सर्वासां दोहने अधिकारोऽस्ति यतः प्रतिदोमित्या वार २॥ वाश
ब्दः पक्षपूर्णत्वे। निम्न एव गुणत्वेनानाधिकाः। कस्मात्रित्वसंख्यानुत्रित्वे बहुवचनस्याजि
यतत्वात् २ ननु चतुष्टयादावपि बहुवचनं नियममेव। तत्राह। आदिरामध्यान्तः। यथा पिब
तुष्कादावपि बहुवचनं नियतमेव। तथाप्यादिमामध्यान्त्रित्वगतमेवग्राह्यं। मध्यमान्ति
क्रमेकारणाभावादिनित्यापाशमनित्योदुग्धाभावनैव शक्यत्वात्प्रयोजनस्य कृतत्वात्। कि
मर्थमधिकानां दोहनं। दर्शनाद्वा। न केवलमुक्तन्यायेनैव नित्योदुत्वेने अपि च
नोदर्शनाच्च एवमुक्तानौत्स्थिवृंहणपने यथा बहुवचनेन त्रित्वसंख्यैव परिगृह्यत इति। त।
यथा अश्वमेधे शिल्पा वैश्वदेव्यः कृष्णग्रीवा आग्नेयाः श्वेता वायव्याः श्वेताः सौर्या
इत्यनेन बहुवचनेन पशवो विहिताः तथा कपिंजलादयोऽपि प्रायेण त्रित्वविशिष्टा
एव विहिताः शतपथब्राह्मणे षासम्प्रेपवंधनं श्रूयते समन्दशैव पशून्मध्यमेऽहनि प
आलभेत षोडशाषोडशेतरेषु। त्रयोदश त्रयोदशारण्यानाकाशे आलभत इत्यादि
। संख्याय बधनं वनदैवोपपद्यते यदा बहुवचनेन त्रित्वसंख्याविशिष्टा एव ग्रहत्वेनेना
धिकाः। अतो त्रापि निम्नाप वेदे दोहनीयाः। परिकल्पनमानयानसंनयजनमताः॥
वदीरित्यनेन मंत्रेण। न द्वा धुर्युः। दोहमात्रेत्यस्योक्तत्वात् शाकुद्यास्यात ननिक्षिप्रायुनशेषे
शेषं दस्यत्वेति। तौ दुग्धवालीमुन्नरनढ्वस्य प्राग्घुनशेषशाहवदिनेनाग्निनाग्निहो॥

त्रशेषेण दध्ना दुग्धमातनक्ति । प्रागुदयनहोमावशिष्टं दधि दुग्धं प्रमध्ये पुष्क्षिपन्ति । दधि
त्वसंपन्न्यर्थं । इन्द्रस्य भागोसीति मन्त्रेण । अत्र विप्रतिपत्तिः । केचित्सायंहोमशेषेणातं
चनं कुर्वन्ति । केचित्प्रागुदयनसायंहोमशेषेणेति । केचित्तूभयहोमशेषेणेति शाखान्त
रेचोपवसथस्य पुरस्ताद्द्व्येकाहे द्व्यहवातंचनस्योपक्रमस्य मुक्तमस्ति । अग्निहोत्रोच्छि
ष्टेन दध्ना तमनक्तीति तद्दिने सायंहुतावशिष्टं पयो वा गवा पिंडमवदध्यतीति मानवे
। आपस्तंबसूत्रे च । एकमस्याहूयोः त्रिरात्रेणावैकाहे द्व्यहे त्र्यहे चतुरहे वा पुरस्ताद
पवसथादातंचनार्थं दोह्य पित्वा तेन शीतदुग्धेनातनक्तीति । अग्निहोत्रोच्छेष
णमवदध्यादिति च । अत एव चतुर्दश्यां रात्रौ दध्याग्निहोमः कार्य इति प्रीयतेऽद्भुत
रुप शेषस्य त्वाली स्याग्नात्योनत्वायनः केचिद्दर्शमावास्यायां यशायंयवाग्वाग्निहोत्रहव
ने । तच्छेषेणापयस्वा तंचनं कुर्वन्ति । तदसंगतं । तस्यातंचनार्थत्वाप्रसिद्धेः शाखान्तरवि
धानाश्च । शाखान्तरे ह्यग्निहोत्रोच्छिष्टेन दध्ना तनक्तीत्युक्तं । तथा गच्छेषणाभावे तु
लौकिकेनातंचनं भावेनुक्षधिलितिरिति । कारके च । यद्यग्निहोत्रोच्छिष्टं न विंदेत् तंडुलेण
नव्याघदिन त्रविंद्दैतौषधीलिरातन्वान्यणीवकुलकुलकुवलवर्जमिति । सोहके ।
नापि नादध्यात् समन्मयेन विद्येमाहव्यमिति । आतंचनानंतरं सोदके नजलवर्गेण
नेन पात्रेण । अमन्मयेन मन्मयवर्जितेन विद्योमाहव्यमितिदोह ह्याल्लीमपिदध्यादिति

कपति। द्विस्रोहयमिति मंत्रेण। मानवेसोदकेनापिदध्यात् दारुपात्रेण वायदिम
न्मयस्यात्तूरणं दोहवानर्दध्याति। एवमेवापस्तंबसूत्रेपि। काठके। वानिध्यापवशाया
करणं पूर्ववत्तत्ता दोहस्थाली सुगुप्तेदेशेनिधाय पूर्ववत्तद्दसापाकरणं कार्यं। नत्र मा
नातिवेसांशं मज्यमसंस्थाखयापस्पृशति। वायवास्थ्येत्येवमादि। अन्यनरणोपारेशा
वोपगन्तृनानं कुर्यात्। नत्र प्रातर्दोहार्थं। वत्सपाति हि निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमंन्यस्मिंनिति
।तयेवशाखयादशैर्वा सायंदोहवत्प्रातर्दोहापवशनयाकरोतीति। प्रातरग्नेपएंद्राग्न
यहूप्तदशकपालेसन्नपलः। प्रातः प्रतिपदिदर्शेष्टोविशेषमुक्तने। आग्नेयोष्टाकपा
लः पुरोडाशोभवति। असंनयतः सान्नाय्यमकुर्वीतायजमानस्य हूदशकपालएं
द्राग्नः पुरोडाशोद्वितीयं हविर्भवति। असंनयतः इति विशेषितस्वाशंनयतरेंद्राग्नो
नभवति। निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन्। आज्यं निरुप्याज्यं निर्वापानंतरमन्यस्मि
न्निति सायंदोहपात्रादन्यस्मिन्पात्रे प्रातर्दोहनं कर्तव्यं। अन्यस्मिन्निरुक्तत्वात्सायंदो
हस्यान्यात्रत्वस्यैवानंवनं। निरुप्येति सर्वकालनामात्रेस्कादेशोयंस्य। नसमाजकर्त्तक
अ नायां त्वनिज्ञानिकर्तृकत्वात्। आपस्तंबः। उपध्यपकपालानि सायंदोहवत्प्रातर्दोहंदो
हयित्वानंचनापिदधाने निदधानं वनिवर्तेतरूति। परिकालनानंकृत्वा सायंदोहमाहन्य॥
प्रातर्दोहं ॰ न्नपयित्वा [illegible] धार्यौ ह्रस्यापावनक्ति। उपसर्पांप्रवृत्तादिन्यादिपरिकालनं॥

दे॰भा॰व॰ मानयतीत्यनेन सायंहोमहवनं कृत्वा ततः प्रातर्होमं हुत्वेव स्रुच इति मन्त्रेणानयितव्या ततः सायंहोमहु
हुत्वा प्रातर्होमहोमे वाग्निर्ग्राह्य ततः तमुद्धृत्य जननानन्तरं यत्ते प्राणाद् इति मन्त्रेण मौसाय प्रातर्हो
१५ होम[illegible] क्रमेणानक्ति। अत्र प्रातर्होमे आनयितव्याग्निहोत्रयोनि प्रातर्होमे हस्ते वाग्निग्रा
15 हणविधानात्। यज्जनेतत्त्वाविनिविशेषो यावदनाग्निग्निहाग्रहणं पयसः एवन [illegible] इति मन्त्र
नीयते। अजननं तु प्राणदानमेव। प्रकृतावप्यनक्ति यत्ते प्राणाद् इत्यृक्के। अत्र प्राणप्र
णदानादयः संस्काराः प्रथमं दध्नः कार्याः ततः पयसः। अत्र दानं तु पयसः पूर्वं वचना
त्। अत एवाग्नेव घृतीनिक्ते। अत एव दुग्धस्य प्रथममवद्यानि जुहूवदानकाले। ततो
दूव दध्नः वचनात्। अत एवाग्नेव घनीतिक्ते। अतस्य दुग्धस्य पूर्वं कुत पूर्वविक्रमेणाव
दानं इति क्ते॥ अत एवाग्नेव ह्नेवं विधमय शाखांतरीयायाः क्ते। न्यायविरुद्ध
स्तु कृयादानं। दध्नो हि प्रथममुत्पत्तिरिति। दधिपयसोः क्रमेण हूरवदानं प्रत्येकं। मं
त्रेणापघ्नाणमित्यादौ। सह प्रदानं च देवता[illegible]गुणयोरेकत्वात्। तद्युक्तं न द्रव्य
भेदे गुणयोगादिति वाक्यवृत्ति॥ ॥ क्रमेणाज्यसान्नाय्ययोरवद्यानीत्यापस्तम्बः॥ स
मस्य मार्जनं। शाखया पवित्रं प्रणीतासु निहितं पवित्रे च समस्य स्तुतान्ते पुन्मार्जनं
विहितं न कर्त्तव्यं। मार्जनानन्तरं व शाखा पवित्रं शाखायामेव कर्त्तव्यं। अमन्त्रे करणं तु
नस्यनन्नवग्निरन्यक्रं प्राक॥ इन्द्राग्न्योरिति निर्वहनं। इन्द्राग्न्योरुक्तिमिति मन्त्रेणाप्सु

राम
१५

४३५

५

ग्न्यूहनं मन्नवत्ति। ननु च यथ्याद्देवनमंत्र्यादिक्तित्वान्नवक्तव्यमिति चेन्न सत्यं। एवैतद्दृष्ट्येन्योरित्यस्यमं
त्रस्यहृ-- वेमंत्रशेषत्वात्स्यानं मंत्र्यामूहस्त उक्तमिति दृष्टगन्योरिति व्यूहनमिति। सह शाखया। प्रस्त
रनुप्रहरणं॥ यदाम्नातं वाकाने प्रस्तरनुप्रहरणं क्रीयते न दृष्टशाखया सह कर्तव्यं। प्रस्तरेण
सहवस्माया करणार्थं शाखाया अथाहवनीये प्रक्षेपः कार्यः॥ परिधिभिः सहोपवेषं जुहो
तिजुहोमिस्थेति। यदा परिधिमनुप्रहरणमध्वर्युः करोति। तदा परिधिभिः सहैव विशेषाद्दृष्टनीक्षा
रवाम्नात्वादुत्यादितमुपवेषं जुहोति। जुहोमि त्वे। नमंत्रेण प्रतिपत्तिरियं चरितार्थत्वाद्।
। नात्रादेशादेशसहक्तू इष्टीहीतेनाज्येन होमः। वारणस्योपवेषस्य। न होमः। पौर्णमासे द्रृष्ट्येन्यो
रित्यस्यामावास्यायां विनियोगज्ञापनार्थत्वात्॥ अन्यथा यदि नापूर्वान इति परिभाषि
धा नत्वादिसव इष्टवेति। एतावान्विशेषः॥ असद्भः पौर्णमासेनुसद्भोषाप्रातरिति पक्षे अं
ग्नेयद्वा ध्मनादिक मौषवर्गीतस्य प्रकरणात् उपवेषहोमस्याविधमानात्तु पौर्णमासवद्
म न्यदृसद्यः उक्तादन्यसर्वे पौर्णमासवद्रूढ़ ६ ५ षष्ठि स म्नत्वमुक्तमाग्निनदिहनत्ववति॥ ॥सो
मयाजीसन्नयेत्॥ सोमयाजी ससंनयेत्॥ सांनाय्यदधिदुग्धरूपं हविर्द्वयममावास्यायां
कुर्यात्। सोमेनाग्निष्टोमादिना यष्टवान सोमयाजीतस्य सांनाय्यनियमः॥ ॥कामा
दितरस्तः नेस्मादर्थं सोमयाजी समेव नयेदिति मुनेः। इतरोसोमयाज्यपि कामादिष्ट्या
। सन्नयेत्॥ अमावास्यायां सानाय्यं। हविः कुर्यात्। त्रि ॰ शतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासा।

हं
१६

16

ष्यां युजेत। उक्तंभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां त्रिंशतं वर्षाणि यजेत। न तत ऊर्ध्वं न यजेत। तस्मा
दुत्त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेतेति श्रुतेः। साग्न्याधानस्य प्रयुक्तत्वाद्वा सतां ज्ञाप्ययोरेव
दर्शपूर्णमासयोरयं नियमः स्यात्। शमाम्न निश्चितयोः प्रस्तावे पि पुनर्दर्शपूर्णमासमन्वहर्णी
॥ ॥ पंचदशदाक्षायणयज्ञी दाक्षायणयज्ञी पञ्चायत्ततसंज्ञकदर्शपूर्णमासयाजी पंचद
शवर्षाण्येव यजेत। न त्रिंशतं वर्षाणि यष्टुं दाक्षायणयज्ञी स्यादथो अपि पंचदशैव व
र्षाणि यजेतेति श्रवणात्॥ दर्शपूर्णमासावेव गुणावकृतौ दाक्षायणयज्ञेन ततः कर्मा
न्तरमित्यमेव स्यान्निगुणत्वविधानं वा संधिर्निःसपदू वनास्यामित्यत्र॥ ॥ अग्निहोत्रमे
उ व वा जुहुयात्॥ प्राकृतदर्शपूर्णमासपक्षे त्रिंशद्वर्षानन्तरं दाक्षायणगुणकदर्शपूर्णमा
सपक्षे पंचदशवर्षानन्तरं च केवलमग्निहोत्रमेव जुहुयान्नान्यत्किंचित्कुर्यात्॥ केचि
देवशब्दमिवार्थेऽध्याहरन्ते॥ अग्निहोत्रमेव जुहुयात्॥ यथाग्निहोत्रं यावज्जीवमेव जुहु
ति यात्॥ ॥ तथा दर्शपूर्णमासावपीत्युपलक्षणया यावज्जीवमनुष्ठानश्रवणात्॥ यावज्जीव
मेव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति। अत एवोक्तपक्षयाश्रव
णात्॥ विकल्पः यावज्जीवं दर्शपूर्णमासयागाः कार्याः त्रिंशद्वर्षाणि वा। दाक्षायणपक्षे
पंचदशवर्षाणि वेति। अन्वाहार्यस्तवः॥ ॥ स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासावेककामाः सर्व
प कामो वा युगकामयेनाहारस्यकेवा। यावज्जीवं यजेत। त्रिंशतं वर्षाणि जीर्णो वा वि

घारणमदिति। अत्र यावज्जीवादिसंकल्पः दर्शपूर्णमासोपरमेष्ठिकारणमपुपरमः॥ तन्म
कृतित्वात्॥ ॥दर्विहोमानयनं क्रियते॥ सोमानामपि निवृत्तिः केवलमग्निहोत्रमि
त्युपदेशात्। अग्निहोत्रमेव जुहुयादिति हि कात्यायनमिति धर्मस्वामी॥ ॥आचार्येण
तद्धर्मकोदर्शपौर्णमासवुक्तौ। अथ तत्तद्विकरणनिश्चिपश्वादीत्वदित्यत्सोयं वरुणनि
र्वपेदग्नीषोमीयपशुनाऽन तत्समालभेतैन्द्रवमाद्यानां वैकृतीनां चोदनानां यजतिवन्निरू
पाणस्य वर्कं तु दुदुपयुक्तासोमान्यातिदेशविशेषानिदेशोऽहवाधान। विकृतिकाय
यत्त चनिरूप्यदाःकृयणैवस्यति ननु दाक्षायणयज्ञे तत्र नं तरमिति देशादिनिरूपणी
यं। तस्यापि गुणात्र विकृतत्वदर्शपूर्णमासस्येन प्रकृतित्वात्तस्य दाक्षायणयस्या ने
विद्यते अमावास्यामां यस्यामैत्रावरुणीति। तस्यापि साक्षाप्यपयोविकारत्वाद्
निर्देशादेशादिनिरूपणाधीनानन्तपयोधर्माणां प्राप्तिः। तेन प्राग्दाक्षायणादतिदे
तत्रापिदं शानिरूपणं युक्तं दृष्टाभिदं विचार्यते। सोऽयं वरुणनिर्वपेदन्नं वचस्सुकामः। अर्थमास्य य
र्हंपहृतं त्वं वरुणैवारमष्टदाशशरावा अयवसा[illegible]वसा[illegible]निर्वपेति अथैनेवापवेनियुत्वानेशुक्लं ४ स स द श श
ते ल्लयस्मात्लसनैसएतेमाश्चितं धूम्नमालभेत अग्नीषोमीयमालभेतैन्द्रवमाद्यास्तु वै वं निर्वपति
कृतीषु चोदनासु किं व्रीहीन्नवनवहंति व्रीहीप्रोकृतीनि वाद्याप्त वदुक्तनिर्वापालक्षणसं अ पस्ताद्ध्वं च
स्कारमाद्यामां विधिचितनयागविधिरिति। अत्र धमस्य शब्दरूपत्वाद् शरूमनपेक्षसंस्या स्निर्वपति

दृ॰भाष दितित्याद्येन निर्वापस्य लक्षणमात्रं प्राप्नोतीत्यत आह ॥ ॥ कर्मशब्दो द्रव्यदेवतायुक्तो जपति ॥ द्र
व्यदेवतायुक्तः कर्मशब्दः क्रियाशब्दः आख्यातप्रत्ययान्तो निर्वपत्यादिः ब्राह्मणे पठ्यते सः प्रत्ये
१७ तव्यः ॥ यागोऽस्य प्रत्ययार्थः ॥ तत्र सोऽर्थवदहं अग्निषोमीयमजमित्यादौ द्रव्यदेवतासंयुक्तो
निर्वपेदालेख्येनेत्यादिति द्र... तत्प्रत्ययान्तः शब्दो यागविधायको न निर्वापालं रूपसंस्का भ
रमात्रविधायक इति इति से यं ॥ यद्यपि यजति शब्दो यजिधातुमेवाभिधत्ते द्रव्यदेवते त्यौ ॥
निर्देशादिति स्मरणात् । तथाप्यत्र तदर्थं यागपरो ज्ञेयः ॥ धातोर्द्रव्यदेवतासंयोगाभावाद
। तदर्थस्य यागस्य तु द्रव्यदेवतासंयोगः सूत्रकारेणोक्तः वाक्षिहितो ज्ञेयः व्याख्यातोऽस्य द्रव्यं देव स्या
तान्याग इति देवतोद्देशेन द्रव्यस्य परित्यागः स याग इति । न केवलं सूत्रकारेणोक्तद्रव्यदेवता
युक्तस्य निर्वपेदाग्नेयेन तदित्यादिकस्य कर्मशब्दस्य यागविधायकत्वमुच्यते किंतु अन्य॥
निरप्यि निर्वपेत्यादौ शब्दे प्रोक्तो यागं दर्शयति । अथ मैत्रावार्हस्पत्यं चरुं निर्वपतीत्युप
क्रम्य तन्यौ हलयोरेवं ब्राह्मण मित्रावार्हस्पत्यस्यानुब्रूहीत्याश्राव्याह मित्रावार्हस्पत्यानीत्यो
तु निर्वपद्वे ज्ञ होतीति सहोर्ध्वा वचन विक्षिप्यरेवाके यागं दर्शयति । तथा वाजपेययजुषु ॥ अथ
सप्तदशजायस्यान्य ... नालन्तर ... प्रजापतये ... पाऽ ... च्छागानाम् ह
विषोऽनुब्रूहीति प्रजापतये ... पाऽ ... च्छागानाम् हविः प्रस्थितं प्रेष्येति वषट्कृते जुहो
तीति । तथा अग्नीषोमीये अथ्याहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह

यतोपि धर्मा भवंती

ग्नीषोमीयस्याञ्छागस्य हविः प्रैष्येति वषट्कृते जुहोतीति प्रैषविशेषविधिपरे वाक्ये यागं दर्श-
यति। ननु प्रत्ययत्र निर्वापादौ विहिते यागो दृश्यते तत्र तत्र न यागवन्तु। अन्यत्र तत्त्वविष्य-
तीति शंका न कार्या। समानं न्याये नष्टदर्शपूर्णमासादप्येकसिंस्य प्रमाणेन सर्वेषां प्रत-
त्वानवदंस्य त्वापित्तया कल्पनात्। तस्मादेवमादौ यागविधिरिति। एवं यागत्वे। सिद्धेपि दृ-
ष्टसंदिग्धत्वात्। सौर्यं चरुं निर्वपेदग्नीषोमीयमजमालभेतेत्यादौ किं यागमात्रं लभ्यते उत धे-
र्मा अपि तद्वतीति पक्षद्वयापि संदेहः किं दृश्यमानसंबन्धिनो धर्मा भवंति उताग्निहो-
त्रसंबन्धिनः। आहोस्विद्दर्शपूर्णमासयोः। अथवाज्योतिष्टोमस्येति। अथवा दर्शपू-
र्णमासयोरेवेति। किं प्राप्नोति धर्माणामनाम्नातत्वाद्यथाक्लृप्तं यागमात्रं कर्त्तव्यमिति। ए-
वं प्राप्ते आह। दर्शपूर्णमासधर्मा दृष्टिपशुषु सामर्थ्यात्। सौर्यादौ धर्मा भवंति न या-
गमात्रं। कस्मात् सामर्थ्यात्। एवमेतानि विधिवाक्यानि सामर्थ्यान्यर्थवंति। सप्रयोजनानि
भवंति। अन्यथा साकांक्षत्वादर्थप्रतिपादनाभावेन निरर्थकान्येव स्युः। तथाहि। सौर्ये-
ण यागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदित्यत्रांशत्रयवती भावना विधीयते किं केन कथमिति तत्र
किमंशो ब्रह्मवर्चसं किनांशः सौर्येणेति। कथमंशस्तु वाक्यमध्ये नाभिहितेन कथं भावयेदिति।
वाक्यं कथमंशसापेक्षं यच्च सापेक्षं भवति तदध्याहारेणानुषंगेण वा पूरयितव्यमिति शंका-
रूकर्तव्यं। अथयान्यथानस्यानर्थक्यापत्तेः॥ न च वेदमात्रमात्रस्यापि तदिष्यते। न

दै॰भा॰ष स्माद्दत्रनिराकांक्षीकरणायाविधयेतिकर्तव्यतापरपर्यायः॥ कथमशक्यः॥ कस्मा
विरहमुखं जनीयप्रतिसिद्ध आह। दर्शपूर्णमासधर्माश्चेष्टिपशुष्विति। सर्वासु इष्टिषु
१८ आग्नीषोमीयेपशौ च दर्शपूर्णमासयोरेव धर्मा नवं नि। नहृष्टार्थीहुस्याद्दे। कस्मात्
सामर्थ्यादिति। एवं ह्यपवहेतुस्याद्योग्यः॥ दर्शपूर्णमासधर्मापवसोर्यादिषि
विधीनां शेषीनवतुं समर्थ्याः। बहुपुरोडाशाद्दयोस्यवद्यानादित्विरेव सिध्यंतिनासि
षवादिभिरिति॥ किंच। अकृचोदनाचोदितत्वनदिनेन वदेवतानिदेश आग्नेयस्य
कर्तव्यमित्यादीनि दर्शपूर्णमासाग्नेयादिचोदनया दृष्टस्वंधानि सौर्यचाकेवि धं
नापेक्षे दृष्टपमानानितां चोदनामुपसृष्टा पयंतिसाच्छुद्धायसुपसाध्ययपं॥ नि अशत्र
यवनीलावनाचनस्याः प्रार्थः ततः। किमशेकेनाशयोरिहमत्वोऽर्थोदृत्यकथमशो वना
विध्यंतधर्मापरपर्यायोगत्त्वाते। एवं सौर्यादिविधीनाआग्नेयादिविधिसारूप्या
दर्शपूर्णमासधर्मा एव सौर्यादिषु तर्वतिनाग्निहोत्रादीनां सारूप्याल्लावादिति। इष्टिप र्या
शुष्विन्यत्रेष्टिषु सर्वासु पशौ चाग्नीषोमीये एकस्मिन्निति व्याख्येयं। पूर्वत्र रेषु त्व
ग्नीषोमीयधर्मास्तवंतीति सूत्रकारो वक्ष्यति मध्ये दर्शपूर्णमासधर्मा लवंतीति सूत्र
कारो वक्ष्यति आग्नीषोमीयान्यपशुष्विति। दर्शनाच्च। न केवलं सामर्थ्यादिष्टिपशुषु
वृत्तिः। अपितुक्तनोविकृतिषु दर्शपूर्णमासधर्मप्रवृत्तेर्दर्शनाद्वाक्यान्याह। अयस्सा

वी।ग।गा

वित्रीमिष्टिं निर्वपतीत्यक्रमस्य प्रमाणं। तस्यैव प्रयाजेषु त्रायमानेषु द्वादशरात्रेऽप्यासौ च्यौ दृष्टि

रातत उत्तरमंत्रामुत्राग्निष्ट्वाः सूर्य ॐ सम ता गायत्रा गायतीति। अस्मामिष्टौ प्रयाजे हूयमा

नेषु ब्राह्मणस्य गाथा गानं विधीयते न प्रयाजाः॥ तेन प्रकृततः मा प्राप वा कथं ते। अ अथ

तो विकृतिहूयायां सावित्रेष्टौ प्रयाजानां दृष्टिनादृष्ट्यैवं ज्ञायते यद्दर्शपूर्णमासस्य धर्मा प्रक्षशब्दैष

इष्टिषु भवन्ति। न पायशो। सउत्तरमाधारमाघार्यासं ॐ स्पर्शयंस्त्र चौपयेन्यजुर्व्यानुमु मीमांसति

ॐ समनक्तीति पञ्चसमंजनविधिर्य एवाकेउत्तराघारं दर्शयति। अतः पशावुत्तराघार धा माह

दर्शनादेवं ज्ञायते। यद्दर्शपूर्णमासयोर्धर्माः पशौ भवन्तीति तदेवं प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्त

व्येत्येवं रूपेणानुमानिकवचनेन सर्वेष्टिषु दर्शपूर्णमासस्य धर्मा भवन्तीत्युक्तं। अथ न

नानदृष्टवादत्वेन प्रवृत्तिस्या॥ चातुर्मास्येषु चत्वारि पर्वाणि भवन्ति। वैश्वदेवधर्माश्चा भ

तुर्मास्येषु वचनप्रवृत्तिम्या॥ चातुर्मास्येषु चत्वारि पर्वाणि संति। वैश्वदेवं वरुणप्रघा

साः॥ साकमेधाः॥ शुनासीरीयं चेति तत्र प्रथमे वैश्वदेवे पर्वणि दर्शपूर्णमासधर्मा

भवन्ति। ततो निरिक्षा अपदिष्टा अपि धर्मा भवन्ति। प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवे बर्हिः कु

र्यात्प्रस्तावः प्रस्तरोऽहत वासाः पत्नी चेत्येवमादयः॥ तत्र वरुणप्रघासादिषु त्रिषु पर्वसु

वैश्वदेवस्य धर्मा भवन्ति। कस्मात् वचनाशात्प्रकृतिवत्कुर्यादिति हास्या हेतुस्या। वचनादित्यय

मुपदेशो हेतुप्राप्तेनयनेन यत्रा येतान्येवयं च हघीम्भ भवन्तीति वचनं। वरुणप्रघा

४ अवभृतसंस्कृकेकर्मतिसोऽग्रमतीदार्भदृताधर्मसमेध्ये सोमीकारवभृता ईरी

टी॰भा॰ष॰ सेध्यद्धर्युकर्त्रेकतंत्रे। महाहविषि षुनासीरीयेच। तत्रैव वैश्वदेवधर्माः प्राचीनप्रवणतादयो
१९ नवंतिनान्यत्रमाहत्यनीकवती सांतपनीयागृहमेधीया क्रीडिनीषि-त्यासु। अनन्त्रमा
हत्यादिषु प्राप्ततमेव बर्हिरेकध्मसंनहनं। तत्रैध्म॥ प्रस्तरोपि माहृतन एव। तप्रस्त॥ प्रत्य हव
वनानिर्देशोयं। अथैतान्येव पंचहवीषि ष्यीनि। एतान्येवेत्येतच्छेदेन पूर्वोक्तान सचाग्ने
योष्टाकपालइत्यादीपंचवैश्वदेवपर्वणि हतानि हवींषि परामृश्यंते। तानि। अनेनैन
वाकेनैतानीत्येनद्वमकारणीतिविधीयंते॥ किंच। प्रष्टत्रे। ष्कतौ षुनासीरीये धर्मप्रवृ
त्तिदर्शनाच्चतस्यापि न्नेपयकिरंत्युत्तरवेदिनगद्धं। तिष्टायदात्संतमंथंत्याग्निमिति मंथनं
प्रतिषेधतिप्रषेधत्वप्राप्तिपूर्वकौ लवति। उत्तरवेदिंप्वयदान्यथोसुवैश्व अनवात्तयोप्र
तिषेधोनित्यानुवादः नतु अग्निमंथनममपि षुनासीरे विहितमस्ति। तेषां वैश्वदेवनुष्टाना
ग्निमंथनीति। सत्संमंथत्याग्निमितिनिषेधोपि विद्यत एव। अनउलयथाज्जवगणोडशि
तहरणागतहरणावच्छुनासीरेत्वग्निमंथनस्यविकल्पः सिद्धोलवति। एवंप्रत्य हव वनानिर्देशं कृता
निर्देशमाह॥ ॥सोमाश्रावनद्येमप्रतिषेधात्। अववल्लथे वरुणाप्रघासं बधिन्यएलवति। कुतः
ः सामप्रतिषेधात् नत्रनस्सामगीयतइति सामगानस्यप्रतिषेधात्। सामगे च सोमिकावलृथे
एवंविहितमस्ति। तन्मनिषेधश्चात्तदेवउपपद्यते। यदि सोमिकादवल्लथाद्वरुणप्रघासिका
ववलथेधर्मालवेयुचकरेकाले वव प्रहें स्यांमित्यस्यहेतोरनुकर्षणार्थः॥ उच्यते मिधीयतेनेन

ति

तेन अभ्यासाद्भिन्ना मासा मान्यान्तरसौमिका दृष्टमना
धर्मप्रवृत्तिर्भवंति।

थे

त्राहेनेतिवचनं नामधेयमुक्तम्। अत्र भवति प्रतिपात्रवजापवनुत्थेदन्येवंरूपैः धर्मप्रवृत्तिर
पि सैम प्रपेधात् ज्ञायते। तस्य प्रासिद्धिर्वै कथ्यताम्। तेनो बाहितिवचनादिसर्वेन दीयतत्वं तिप्रा
तिषिद्धूवतौ एवंकुडयाधिना॥ यतेमासमग्निहोत्रं जुहूति दर्शपूर्णमासास्यां मासं वजेपे
वेते। शूद्रबृहस्पतिसवे नयजेत्यादौ वत्रमानधयान त्याधर्मप्राप्तिर्ज्ञेया॥ ॥वैरणवस्य
शौनमंत्रोपदेशात्पवासकन्यशोरितिवचनेनपशोकसर्वेनेररणपासनवक्काया
लेनाद्योधः कृत्स्नाजिनरुधिरण्यासनमाशंनूयनिषेधातिपशोकरणवहुधिरण्यासननन
वति। कस्मात्मंत्रोपदेशात्। यदिस्विनथोपवासरगम्यनेनसर्वस्याः करणायासनेनि
कर्त्रै स्ततायाः माप्तिः स्याशनदारहसालागोसीतिपुनर्मंत्रोपदेशापितस्यात्। मंत्र
स्यापिप्रासत्वात् अपितु वयुनर्मंत्रोपदेशः। तथोपवासनकशेरहस्तांलागोसीति।
तस्मात्तुधिरण्योसनमात्रमेवभवति। विशयेलौकिकमयुक्तत्वात्। यत्रकर्मणि
विषयः संशयो भवति किमत्रलौकिकवस्त्रगताद्युतवैदिकमिति। तद्यथा उत्तयोव
तुल्यत्ती हिरण्यवोपपुयरिधारयंतीति। तथागर्गत्रिरात्रे आज्यदोहेषुसामसुग्नि
सुपानध्यायकवनइति। तत्रवक्तुव्यादौ किं लौकिकोग्निरग्नात्याः। उतवैदिकेतिविशेषे। एववि
धेसंदेहेसतिलौकिकमेवाग्निग्रहणीयाश। नवैदिकंगार्हपत्यादिकं। कुतः। अयुक्तत्वात्। लौ
किकस्याग्नेः कुत्रापिवाचेनाविनियुक्तत्वात्। इतरस्य गार्हपत्यादेर्वचनेनकार्यान्तरेविनि

दै·भाष· पुक्त्वाऽग्न्याहवनीये हवींषि स्थापयन्ति। आहवनीये जुहोतीति दक्षिणाग्नावन्वाहार्यपचने इति। न
२० त्वन्येषां युक्तत्वादन्यत्रापि नयनार्थं तन्त्रेणैव सिद्धेरन्तराले स्थानीयमिति विशेषे लौकिकमिश्रत्वात्। सोऽत्र
वेलायां न प्रसूतेषु। न मन्त्रयेन्नाग्निरस्तीति। अत आज्यदोहसामाग्निरत्रानुहरणं। अन्य
देवाग्न्याहरणं दर्शनीयं। सत्यं। नहि प्रकरणवशात्सर्वार्थस्येदं व्यस्तप्रकरणारविहितानि रिक्तकार्य
साधनानि निराकरणपरं। इदं तु गार्हपत्यादीनां सामर्थ्यात्सर्वार्थत्वे प्राप्ते सावकाशबोधिनहविः स्थाप
नादिकार्यातिरिक्तकार्येषु तेषां साधनमानि निराकरणमित्यदोषः। त्रिसुत्येगर्गत्रिरात्रे आ
ज्यदोहानि सामानि सन्ति। आज्यदोहानामग्निमुपतिष्ठायमुत्वेन इति। तत्र छेदोंगस्तत्रेविशे
षः। ब्राह्मणमाज्यदोहानामग्निमुपतिष्ठायकं वृन्तरनि होमुर्धिष्ण्येग्नि धारयेयुः प्रथमेऽहनि
ध्य यमद्यंदिन आनयेयुः माध्यंदिनेऽधिष्ठोऽग्निहोत्रे कालेयमानयेयुरंधारयेयुपावदाज्य
दोहकालइति तत्रत्याविवे आज्यदोहेन यामातःसवनउत्तरयोः। उत्तरयोर्द्वितीयतृतीय
नीययोरह्नोः प्रातःसवनेऽधिष्ठ्येष्वग्निविहरणोपहोमेऽधिष्ठ्ये आनयेयुः धारयेयुर्याप्रदा
ज्यदोहकालेइति तयोर्हि माध्यंदिन आज्यदोहं। इष्टिषु पशौ च दर्शपूर्णमासधर्मा नवनीत
कं। दर्शपूर्णमासयोराग्नेयादयः षट् प्रधानयागाः। तत्रायं संदेहः। किं यत्र कुत्रचिदुक्
तेयागेनियमेन यतः कुतश्चिदग्नेयादेवं धर्मा नवंति। उतास्मिन्नस्मादेवेनियमइति। तत्रानि
यमकारणालावादनियमे प्राप्ते आह। विधिविशेषः कर्मणोपकल्पिशपरिमाणगृह्यदेवतां २०

गुणसामान्ये तु॥ कर्मणि वैकृते प्रधानकर्मणि एकहायन्यारूपरिमाणस्येवादेवनागुणसामा-
न्येन्य। कारणेभ्यो विधिविशेषो लवति। अस्मादेव प्राकृतान्न प्रधानयागात् तस्मिन् वैकृते प्रधा-
नकर्मणि धर्मा लवंतीत्येवं विधिविधी विशेषो लवतीत्यर्थः॥ विधिरितिकर्तव्यताविधेर्विशे-
षो विधिविशेषः॥ सामान्यशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। एकहायनीत्वावप्रधानोनिर्देशः॥ नन-
न्वत्र एकत्वसामान्याश्च। द्वित्वसामान्यात् शब्दपरिमाणसामान्यात् द्रव्यसामान्यात् देवना-
सामान्यात्। गुणसामान्याच्चेति हेतुविभागः॥ यथा संलवमेतेभ्यो हेतुभ्यो विशेषेण धर्मप्रा-
प्तिर्भवति। तद्यथा वैकृते एकदेवत्ये सौम्यसारस्वतयोः सावारुणादौ यागे एकदेवतात्वेना-
वांतरसामान्येन प्राकृतादाग्नेययागात् धर्मा लवंति। तेन सर्वे ये एकदेवत्येषु चतुर्द्धाकर-
णादयो आग्नेयधर्मा लवंति। यद्यपि व्यक्तचोदनातु अष्टद्रव्यकत्वादिसामान्यं अग्नीषो-
मीयादिषु अस्ति न तथा ह्याग्नेये एकदेवत्यत्वमवांतरसामान्यमधिकं। तेनैते नियम आग्नेयाज्जे-
ष्वा दृवेतिनाग्नीषोमीयादेरिति। सदृशं हि हृदयसदृशप्रतीतिर्भवतीति न शब्दरूपान्तर्द्धमेत्वम
नुमीयतेन तद्यथा। एकस्मिन्नव्यानतुल्याहिष्यादौ शीघ्रगतित्वादिगुणयुक्ते प्रथमं ज्ञाय-
ते यद्ययव्या सदृशमेवाग्व्यादिकं दृश्यते न तादृशस्य सर्वदृष्टादिव्यादिसदृश्यगुणत्वं कल्प्यते
सादृश्यात् तथात्रापीत्यर्थः। अथ यथावासेति कर्तव्यताकेत्रीहितंदुलौदनयाकेज्ञानेश्रपा
माकगवेधुकं कूर्कंतंदुलौदनपाके अनुपदिष्टेति कर्तव्यताके व्रीहितंदुलोपि ॐ दनपा-
षो

कसाम्यात्व्रीहितंडुलौदनयाकेनिकर्तृत्वतापद्यवाकल्प्योऽपि न हृद्गत्रापीत्यर्थः। तथा हि देव
त्यत्वसामान्यादाग्नावैष्णवेऽग्नीषोमीयस्य धर्मा न भवंति। ननु हि देवत्यत्वसामान्यमैंद्राग्नेऽ
प्यविशिष्टं। न न्यवाश्रियमो [redacted] न विशेषादग्नीषोमीयादैंद्राग्नाद्वा इति। मैवं। शब्दप
रिमाणसामान्यमधिकमग्नीषोमीये ऽ ऐंद्राग्नाद्धि शब्दपरिमाणसामान्येनतुल्यसंख्या
कत्वं। अत आग्नावैष्णवाग्नीषोमीययोः कलयोरपि पंचावरत्वरूपत्वात्। अवांतर
सामान्यादग्नीषोमीयादेवाग्नावैष्णवे धर्मा न भवंति। नैंद्राग्नादिति। अनेनैव शब्दप
रिमाणसामान्येन मारुते ऐंद्राग्नस्य धर्मा न भवंति तयोरपि अवरत्वादग्नीषोमीयाद्।
तथा। द्रव्यसामान्यादपि न सदृशे वैकृते द्रव्यांतरे प्राकृतिर्भवति। यथानुबंधत्वसामान्यात्सौरे
ऽग्निषोमीयधर्मा अन्वयं न भवंति सान्नाय्यावसानाय्यपयस्यादिषु। द्रवत्वसामान्या
त्। आज्यधर्मा मधूदकादिषु। छागधर्मा मेषादिषु। देवतासामान्यादपि धर्मा न भवंति। य
थाग्नेये आग्नेयस्य। ऐंद्राग्ने ऐंद्राग्नस्येति न द्वेन न्यूनं। दैवनैकत्वादिनासिद्धत्वात्।
। सत्यं। द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायादिति वक्ष्यति। न दर्शे देवतासामान्यादित्यत्र
तो अन्यथा द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यतस्य वक्तुमशक्यात्वात् गुणसामान्यादपि वैकृतप्र
धान धर्मप्रवृत्तिर्भवति। यथा प्राकृतादुपांशुयाजाद्वैकृतसावित्रसौर्यादुपांशुयागो
तेन प्रणवो ये यजामहे वषट्कारः संप्रैषाः प्रैषान्वोऽधैहि। पांशुहविः। देवतानामधेयं चोपांश्व

स्याद्द्रयो धर्मास्ते युगपद्भवंति। यथा वा वैश्वानराद्वैधौ पौर्णमास्यां यमाणे पौर्णमास्याग्नेयधर्मा दृ
न आरंभाद्द्रयो भवंति। अमावास्यायां क्रियमाणे चामावास्याग्नेयधर्मा अनुदितारंभा
द्द्रयो भवंति। कालोत्र गुण इति। कालस्यापि कर्मार्थत्वेन परार्थत्वाद्गुणत्वं भवत्येव। न
तूक्तं जैमिनिना। शेषः परार्थत्वादिति। अपवादमुदाहरणं। द्वादशकपालो वैश्वदेवे अ
नेकदेवतत्वसामान्यानाग्नीषोमीयस्य धर्मा ऐंद्राग्नेर्मा वा नियमेन प्राप्नुवंति। तत्र द्वादशकपा
लत्वरूपगुणसामान्यादैंद्राग्नस्यैव नाग्नीषोमीयस्येति। शंकूपरिमाणसामान्यादैंद्राग्नस्यै
व नाग्नीषोमीयस्येति। शंकूपरिमाणसामान्यं त्वत्रैकस्यापि नास्ति। अथ द्रव्यदेवतावि
रोधे विमृश्यंते। यथा निष्कायां वैश्वदेवे नवकपालः पुरोडाशो विहितोस्ति। तत्र द्रव्यसामान्यात्पु
रोडाशिका धर्माः प्राप्नुवंति। देवतासामान्यात्तु वैश्वदेवयामिक्षस्य धर्मा इति। यथा वा अग्निहो
त्रसोमे पयसि अग्निहोत्रयोरित्याग्नेये येपेसिद्धा सामान्यात्सान्नाय्यस्य धर्माः देवतासा
मान्यात्तु पुरोडाशस्येति। यथा राजसूये पंचबिले ऐंद्र एकादशकपालः पुरोडाशो भवति इत्य
त्र द्रव्यसामान्यात्पौरोडाशिका धर्माः देवतासामान्यात्तु सान्नाय्यस्येति। एवं द्रव्यदेवताविरो यस्य
धे नियमस्य कार्यकारित्वाभावात्।। द्रव्यसामान्याद्वा देवतासामान्याद्वा नियमस्याहे
आह।। ।नियमो द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायात्।। द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्यैव द्रव्यसा
मान्यादेव धर्मा भवंतीति नियमार्थमिति यामो द्रव्यसामान्याद्वा देवतासामान्यादेति विरोधे

द्रव्यसामान्यमेव बलीय इति कस्मात् समवायात्। द्रव्यस्य यागे समवायात् द्रव्यं हि स्वरूपेणान्यवज्ज

द्वै. भाव. मानं यागं निष्पादयति। देवतानां तु शब्दमात्रेणाद्यपरत्वाद्रूपमात्रोपकारकेणेति। न

तु द्रव्यवत्स्वरूपेण। तेन यागस्य द्रव्यसन्निकृष्टं देवतानां तु विप्रकृष्टम्। संनिकृष्टविप्रकृष्टयो

२२ र्मध्ये संनिकृष्टं बलवदिति न्यायेन द्रव्यमेव बलवदिति। तत्सामान्येनैव

धर्मप्रवृत्तिर्न देवतासामान्येन। अथवा वैद्रूप्याद्द्रव्यस्य द्रव्यदेवतयोर्विशेषणेन समवायाद्देवता

नायाश्च विशिष्यकारणत्वेन। विशेषणविशेष्ययोर्मध्ये विशेष्यमेव बलीय इति न्यायात् द्रव्यस्य

बलवत्त्वमिति। न वैश्वदेवेन कपाले पुरोडाशधर्माः प्रवर्तन्ते। नोपांशुयाजस्य प्रवमाणेनैव य

पसिसान्नाय्यस्येव। ऐन्द्रे पुरोडाशे पुरोडाशस्यैव रूपसान्नाय्यस्येत्यादि। नापि द्रव्यसामान्येव

न पुरोडाशस्येव। न देवतासामान्याच्छक्यन्ते नापन्यावासान्नाय्यास्योद्देश्यत्वादिति ज्ञेयं। दाक्षायणरोग्र

यते। मैत्रावरुणी पयस्येति। वाजिनं चातुर्मास्येषु। वैश्वदेवी पयस्येति। पयस्येति वारु

णी मारुती चेति। सा च पयस्या दधिपयसोः सान्निध्यान्निष्पाद्यते। न त्वेतया निष्पाद्य त्वाशङ्क्य संदे

हः किमस्यां पयस्यायां दधिपयसोरुभयोर्धर्मा लभन्ते। उत न द्वयोः॥ अथवा पयस एवे

ति न त्वाद्यं पक्षमुक्त्वा वदति॥ ॥ आमिक्षायामुभयोः सन्निवेशेन॥ ॥ आमिक्षा पयस्येस्प

ति वा न योग्यं ते॥ आमिक्षायां पयस्यायां उभयोर्दधिपयसोर्धर्माः लभन्ते। कुत इति हे

तेः यतः स्वात्स्यामेव दधिपयसोः संकारणभूतास्या आमिक्षा निर्दिश्यते। निष्पाद्यते। द

लाभईसन्नी

मंपरूं दूषयति॥ ॥नैकत्वोद्देशेनाप्यद्रुतं आमिक्षायामुभयोर्धर्मत्वं नीतिमन्नं। एकत्वोंऽश॥ द्ग
यतद्दूयं एकत्वोद्देशेना॥ मैत्रावरुण्यो क्षेति। एकं हि पयस्याद्रव्यं विधीयते। मैत्रावरुणी पय॥
स्या वैश्वदेवी वारुणी मारुती त्येकवचनश्रवणात्॥ एकस्य चोभये यधर्मत्वं न संभवति। वि
रोधात्। दधिधर्मत्वे हि अपरिवासितपाशाखयावहृतायाकरणं प्राप्नोति। पयोधर्मत्वेऽपु तु
रवासितत्वेन त्यात् पयोधर्मत्वेऽपि वदोहनचतुष्टयस्यासादनं प्रोक्षणं च प्राप्नोति। नादधिधर्मे ध
त्वे। अतउभयधर्मत्वविरोधादन्यतरधर्मत्वमेव युज्यते॥ अथ पक्षद्वितीयं पकं सुद्दूषय
ति। दध्नः संघातमात्रात्॥ आमिक्षादध्नोर्धर्मा भवंति कुतः संघातात्॥ संघातः काठिन्यं
ध्या ।कठिनत्वस्यासामान्यादित्यर्थः। दधीके कठिनो आमिक्षापि कठिनेति। अथ सिद्धान्तमा
ह॥ ॥पयसस्तु वा३। आमिक्षायां पयस एव धर्मा भवंति न दध्नः कुतः तद्भावात्। पयसो
ह्यामिक्षा भवति। ननु दध्नोऽपि भवति इत्युक्तं आमिक्षायामुभयोर्धर्मा इति
न्न घनत्वसंघातद्रनायैव द्विविनियनं क्रियात्॥ पयस्यानु पयस एव भवति। अथ वान॥
द्भावात्।न। इ…स्य पर्यैरसास्यामिक्षायां बाधा वा३॥ पयो हि मधुरं॥ आमिक्षापि मधुरेति
।अतः पयस एव धर्मा आमिक्षायां भवंतीति सिद्धं। न तत्र परिवासितपाशाखयापवि
त्रबंधनानंतरं वत्सापाकरणं दोहनं चतुष्टयस्यासादनं वा प्रोक्षणं आ…स्य निर्वापानंत
रं दोहनमयनमभिधारणं चेत्यादयः पयोधर्माः पयस्यायां भवंति। अथ व्याग्नीषोमीये

पशौ देवतासामान्यात्प्राकृताग्नीषोमीयपुरोडाशधर्मप्राप्तिसंवाहः ।। ।।पशोः सांनाय्यस्य न तु
क्तं । पशोः अग्नीषोमीयस्य पशोः सांनाय्यधर्मा भवन्ति । न प्राकृताग्नीषोमीयपुरोडा-
शस्य न तु क्तं । नन्वग्नीषोमीयोक्तं द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायादिति । नैवात्र कथं द्रव्यदेवत-
योर्विरोधः । इह हि पशुद्रव्यमपि वीयते । नन्वप्रकृतौ नास्ति । अत एव तत्कृतस्य धर्मानुषङ्गो ह्यापद्य-
तीति उच्यते । नोपपशुत्वात्त्वन्यशो रुन्यद्यते । पयसोऽपि पशो रुन्यद्यते । अतः पशुद्रव्यमग्नीषोमीयेन सां-
नाय्यं बुद्ध्वा वा गच्छति । तुल्यसादृश्यात् ।। अतः पशुद्रव्यं सांनाय्यधर्मारणप्रापकं अग्नी-
षोमदेवतात्वं तु अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य । अतः कारणं द्रव्यतोऽपि द्रव्यदेवताविरोध एव बल-
वति । अतस्तस्माद्युक्तं नन्वनुनेतुं निहत्य पुनरुक्तमिदमेवं ।। न त्वहि वैकृताद्दोषात्क्रान्तमाकृत-
मेव पुरोडाशादिद्रव्यं धर्मारणप्रापकं इह हि प्राकृतं सांनाय्यद्रव्यसदृशं पशुद्रव्यमिति अव-
धानात्पुनः सूत्रारम्भः । प्रायश्चित्तं न्तु नेम्ना प्रायश्चित्तं न्तु नेष्वेवं न्याय्यते यत्र एव तन्ना-
यं धर्माः । पशौ न भवन्तीति । कथं पशुरेवोपैर्वत्सां नाय्योरवाधानाभन्ति मन्त्रयेत् सन्निप्राय-
श्चित्तं न्तुमिति ।। अस्यां हि क्तुनो षश्णावुरवादृश्यते । सा च देवोपपद्यते यदा पशौ सांनाय्यधर्मा
ब भवन्ति । न्यान्यथानेन याप्तुन्यापविपरीतावुद्धिरुत्पद्यते । यत्र पशौ सांनाय्यधर्मा न भवन्तीत्येव
विधा । कथं । यदि पशौ सांनाय्यधर्मा भवेयुः तदा सांनाय्योरवधानाः स्तवरो अक्षिमन्त्रणं न-
स्य पस्येरवाश्ववरणद्वपक्रूरवाधा अपि सर्वे रणप्राप्नोत्येव । किमर्थं पुनरुच्यतेऽपस्रूरवाये

स्पुरेदिति। उक्तं च। नेनैवं ज्ञापयते सान्नाय्यधर्माद्यं तेन भवति॥ उच्यते सान्नाय्योरवायाहि प्रधान
द्रव्यस्य सान्नाय्यस्य स्तुतिः॥ पशौ पुरुगमूलाद्यावासार्याः। अतः प्रधर्मो व्यस्त्रे वरोऽयं न्यायश्चि
न्नं विदितं तं तद्गमूनं वसा प्रवेशाश्रेत्रीतीति न दर्थं मुख्याने पशू षाये अस्वेदितिनिनेना त्रयायश्चि
न्नं भन्तुनो पशावुरवाया दर्शनाज्ञानाय्यधर्मा लवं नीतिसिद्धं। पशौ सान्नाय्यधर्मा न वनीत्युक्तं।
सान्नाय्यं हि द्विविधं दधि च पयश्च। तत्र सधर्मत्वसामान्यात्पशोर्दध्योधर्मप्राप्तावाह॥ ॥पयसः का॰
लानंतर्यधर्मानुसेहेस्यः॥ पशौ पयस एव धर्मा लवंतिन दध्नः स्मार्त। आनंतर्यात्। धर्मानु॰ कालात्
ग्नाहान्नो कालो इति कालसामान्यात्। समानकालत्वाद्धि ... पशोः पयसश्च भूयते न स्माद्ध
दृयोर्षारेतो धत्ते ऽथ पयो धत्त इति। अत्र गर्ले धारणी पयो धारणं वैककालत्वमते। अथवा
य दापसुर्जायत ऽथ पयो यत इति। अथवा पशुः सद्यस्कामो वायरव्येत्यादिवाकाशे प
यो पि सद्यस्कालं न दधिवत्। दधिस्तनिष्पाद्यात्। तथा आनंतर्यात्। पशुरपि गोरजादेर्वा पश्योः
सा तु उत्पद्यते पश्चाद्दधि तु पयस उत्पद्यते न आक्रान्तं शोः अतः पशौ पयो नंतरं दधि
तु पसा भवविहितं नैनानंतर्यात् पशौ पया विधेयं न एवं लवति किंच। धर्मानुग्रहाद्वा पयो धर्म॰
त्वमस्ति यमुपा आरणां वपाकस्य रणीष्ठुलो खानामासादन मो रूपेण दीनामाकृतानां धर्मा॰
णामनुग्रहः तत्तो अवति। न दधिधर्मत्वे। अतोऽपि कारणात्पशौ पयो धर्मा एव लवंति
। नन पयैव पाकस्य रणीष्ठलो खानामासादन मो रूपेण दैहः पृथिवी ... हितेन मंत्रे

स्ब

दे॰भाष॰
२४

णवयाज्ञयर्णयोर्दशानां विशेषमस्त्याशेषपावाधिकरणान्नावः॥ अन्वारब्धे यजमानेव पाप्रोक्षी
वनावपाज्ञयणयो॥ छिन्नाया एकवचवपापावे घामासादनं। अत्र लस्यापि ज्ञौ स्तरसीन्या दानंवि
शेषमस्त्यधिकरणान्नावः॥ अन्वारब्धे दृदयः प्रनईनं। अत्र स्वापा अपिमंत्रेणादानाधिक
रणे॥ अन्वारब्धायां मासः॥ पुरुषेण ज्ञादन्येवमादयः पयो दधर्मालवंनि दर्शपूर्णमासेर्मास
धर्मादृष्टिपु पशुष्विष्यते नानुमानिकवचनेन प्राकृतं। पदार्थमात्रं विकृतौ स्ववतीत्युक्तं। ते
न प्रकृतौ याद्यहकालत्वाकर्मेणानुष्ठानस्यापि विकृतौ प्राप्तोन्यन आह॥ ॥ सद्यस्कं काशकृ
च्छ्रिकाशाकृच्छ्रिणावार्यो विकृतीनां सद्यस्कसद्यः॥ कालत्वं ब्रवीति। कस्मात् ... दृष्टा
पशुनाग्नषोमेयज्ञमाराः सद्यौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेतेति वचनात्॥ ॥ अनु॰
वादः पूर्वस्येति वात्स्यबादरी। वात्स्य अवादूरी अवात्स्यबादरी। नावेवमाह तु पदृष्येत्यनेन
वाक्येन पौर्णमास्याममावास्यायां वा विकृतीनामनुष्ठानमुच्यते नत्व प्रकृतिनः प्राप्तमेव अ
नाकारणाद्यद्दृष्येत्यादनुवाद एव पूर्वस्य प्रकृतिनितः प्राप्तस्य कालस्यनापूर्वं विधिरिति।
॥ छिन्नंनावदसिद्धं नितामनदधिकरणं॥ अनेत्र अन्यच्छिन्यते॥ स्थानायतेर्दृष्येषु धर्माला॥
लोवि प्रतिसिद्धः॥ इदं ब्रूयाते। मेऽस्वरुं निर्वपेच्छ्रियेकामइति लक्ष्या। बार्हस्पत्यं चरुं नैवार
सप्तदशशरावं निर्वपतीति। अथ यदङ्गाययवशुपनयेरोहङ्गा वेधुकं चरुं। निर्वपतीत्यादि। नत्रेदं
संग्रहान्नो। किं मुद्गादिषु प्राकृतनदृष्टम स्थानायतेषु प्राकृतनवीत्यादिदृष्टम धर्मालवंतीति। नद

र्थं चेदं चिन्त्यते किं प्रकृतौ धर्माणां व्रीहिस्वरूपं प्रयोजकं मपूर्वसाधनत्वं वा किं वा ततः। यदि स्व
रूपं प्रयोजकं न तदा स्वरूपस्य विकृतौ मुद्गादिष्वभावान्न तद्धर्मप्राप्तिः॥ अथापूर्वसाधनत्वस्य
धर्मप्रयोजकत्वे तस्य मुद्गादिष्वपि भावात्तद्युक्तानां धर्माणामस्ति प्राप्तिर्लवनीति। न त्र व्री
हिनवहन्ते। व्रीहीन्प्रोक्षतीति व्रीहिसंयोगेन धर्माणां मुद्गादिषु न लवनीति प्राप्ते आह द्रव्येषु
वैकृतेषु मुद्गादिषु द्रव्येषु प्राकृतद्रव्यधर्मलाभो लवनीति। न त्व प्राकृतद्रव्यधर्मा आसादनमन्त
रेण प्रकरणकं द्वारादायो लवन्तीत्यर्थः॥ कुतः अप्राप्तेः वैकृतस्य द्रव्यस्य प्राकृतद्रव्यकार्या
पन्नत्वात्॥ यतः प्रकृतौ व्रीहीणामपूर्वसाधनत्वं धर्माणां प्रयोजकं न व्रीहिस्वरूपं व्रीहिस्व
रूपस्य प्रयोजकत्वे धर्माणामानर्थक्यं कायपन्नेष्वेनापि संस्कारा व्रीहीत्वस्यासिद्धत्वात्॥ अ
तो व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ अपूर्वसाधनं प्रोक्षतीत्यर्थः॥ अपूर्वसाधनत्वं च वैकृतेष्वपि
मुद्गादिष्वस्तीति लवन्त्येव प्राकृतद्रव्यधर्मसंयोगः॥ कीदृशः। अविप्रतिषिद्धाः॥ ये प्राकृ
तद्रव्यधर्मा वैकृतद्रव्यधर्मैः समानप्रतिषिद्धास्तेनोपस्तु विप्रतिषिद्धत्वेन न लवनीय यथा परिधौ पशुनि
योजनमित्यत्र परिधेर्यूपकार्यापन्नस्य यूपधर्मप्राप्तौ छेदपरां न लवनि परिधानेन विप्रति
षिद्धत्वात्॥ एवं वैकृतद्रव्ये प्राकृतद्रव्यकार्यापन्ने प्राकृतद्रव्यधर्माः सर्वे लवन्तीत्युक्तं तेन प्रा
कृतद्रव्यसंवधिमन्त्रैरपि तस्याभिधानं प्राप्तं। न त्वायं संदेहः॥ किमूहितेनाभिधानमुत नाहोस्वित
ऊहितेन यथोक्तेनेति। विनोदानुपदेशाद्यथाश्रुतमविहितेनान्यूहितेनाभिधाने प्राप्ते आ

चोदिते

दे॰ भाष २५

ह॥ ॥यथार्थमहन्यो दिने चोदिते विकृते द्वयेयथार्थे हि विपरिणामः कर्त्तव्यः यो यो वै कृता
र्थो न्नो यथार्थ यस्यां कृतौ यः प्राकृतन्दृष्ट्वापन्नो वै कृतौ र्थः॥ तस्यां तद्धि विपरिप्रयोगः
कार्यः यथा प्रकृतौ ग्नीषोमीयस्यां छागस्य वपायै मेदस इति। छागस्य रूपशकलेन पुरुषं सं
मार्ष्टीति एतेन रूपमारोपत्यनं शकलन्तस्य गृहस्य समार्गसाधनत्वेन विहीनत्वात् पशुपालाव
द्राशकलमात्रं गृहीत्वा तेन समार्गसिध्यर्थं। यत्तु अत्र शकलादिद्रव्यं क्रियार्थं। तेन क्रियाप्रधान
नभूतानन्तरं गम्भूतं शकलमात्रं सिध्यर्थं मोक्षिपति। यत्र यत्र पारम्पर्यात्तत्र द्रव्यस्य प्रधा
नभूतस्याभावे गभूताया क्रिया अनुलाव एव प्रयुज्यमानस्यात्। हीनादुत्तरमुत्पन्ने। तत्रैव एवं
पक्षः॥ कृतौ क्लियो सौ मास्यां यजेताम् अमावास्यायाममावास्यायां यजेतेत्यादि नाम प्रकृतविहि
हीनस्य प्रतिपत्त्युत्कृष्टस्य प्रागकालस्य विकृतावपि प्राप्तवत्वेऽपि इत्येतन्निवाके अमावा
स्यायां यो सौ मास्यामित्यनुवाद एव न त्वपूर्वकालविधिरिति॥ तत्र सिद्धान्तमाह। नविपद्ये॥
क्रियास्त्रः समभिव्याहारात्। विपक्षे पदेन प्रतिपदुच्यते विपक्षे प्रतिपदि वैकृतस्य क्रियानस्तु
किं तर्हि यो सौ मास्यममावास्यायामेव स्युः कस्मात् सामिति व्याहारात्। सामिति व्याहारो वाक्यं
तस्मायद्रष्टव्यमित्यादिवाक्यात्॥ ननु प्राकृतस्यैव कालस्यायमनुवाद इत्युक्तं नानुवादः अनु
वादे हि वाक्यस्यानर्थक्यमेवस्यात् प्रकृतेन विशेषकरत्वाभावात्। यो सौ मास्यममावास्या
शब्दयोर्लक्षणा प्रसङ्गात्। अनुवादे हि यो सौ मास्यामावास्याशब्देन गौण्यावृत्त्या प्र

तिपन्नस्य तेन तथाभूतकनार्थपरित्यागो भवति। न चैतदुपपत्तिःपद्धकरणाविरोधेनैकत्र निवी·
·धानेकिंच। यो मन्त्रे देवभक्तानविधानं। नहि वाक्यान्तरेण तत्समर्थ) स्याग्नसाधनभूतस्या·
भिधानं कृतं। विकृतौ चत्वार्यत्तनेमे यदेरेतॄत्र यदत्याहै मेवर्वयोग्यागस्याधनत्वेनविधानात्। छा
गस्येन्यस्य स्थाने मेषस्य कृषलस्य निवैकृतस्यार्थस्याभिधानं कर्तव्यं। एवं अग्नीषोमा
स्याभिन्यस्य प्रदस्य स्थानेपि सारस्वन्यैंद्राग्नियेति वैकृतस्यार्थस्याभिधानं कर्तव्यं॥ एवं प्रकृ
तौ छागस्यएकत्वात् छागस्यैकस्य कर्त्तनं। विकृतौ तु छागद्वित्वानेकत्वे छागयोश्छा
गानामित्यूहः। वपानेकत्वे वपाल्यावपाल्यादित्येवमपि यथार्थमूहः कार्यः। यतः क्लृप्ते
तौ मंत्रेण प्राकृतद्रव्यदेवतादेरभिधानं कृतं। विकृतावपि प्रकृतिवद्भावात्तेन वैकृतद्र
व्यदेवतादेरभिधानं कर्तव्यं। अनूहितमन्त्रस्यानुवशक्तो मनोर्थादुत्पत्तेः। चोदि
तद्रतिविशेषो यादृग्मनुष्यस्तादृशेप नग्रहेति प्रतिनिधिभूते मेषादावूहो न भवति। न या
चो कं [illegible] शहे अविप्रतिए तिरिति। एतत्सर्वं त्रोहो प्रासङ्गिकं चिदपिवादमाह॥ ॥न प्रकृता
प्र वद्भूवत्वात्॥ प्रकृतौ पत्नी॰ सन्नद्धयति पत्निवाचं विसृजत्य पत्निवायछने ए ४ पत्नी
मुद्रानयेत्येकवचनं एकपत्नीकप्रयोगेऽउपपन्नार्थं। अनेकपत्नीकप्रयोगेऽऊहितव्यम्।
वेति संदेहे निर्णीयते प्रकृतावूहो न भवति। कस्मात्॥ अप्रवृत्त्वात्प्रकृतेः। यतः प्रकृ
तेरन्याप्रकृतिर्वीक्षि। यद्धि क्रियाति। अतो नेकपत्नीकेपि पत्नीमित्येकवचनान्नमे

वप्रयुज्यमानेनोहितं। एवं पवित्रेष्वष्टस्ययन तृप्यपवित्रत्रयपदेनोहितव्यं। प्रकृतिवद्विकृतिः
कर्तव्येत्यनेन प्रकृतितः सर्वे धर्मा विकृतौ प्राप्नुवंति तत्र केचिद्धर्माणां बाधमाह॥ ॥h
विकृतौ वचनार्थलोपविरोधेभ्यो प्रवृत्तिः॥ विकृतौ प्राकृतधर्माणां वचनात्प्रवृत्तिर्न
भवति। यथा पितृयज्ञेन प्रसंगत्वात्तिनां तदृष्टानि विकृतौ आम्नाय्या महोतारं प्रवृणी
ते नार्षेयं प्रवृणीत समुच्छ्रयनीति। यथा गृहमेधीयत माशितमिति। तथैवार्थलोपादपि विकृ
तौ प्राकृतधर्माणामप्रवृत्तिर्भवति। यथा मुद्गेषु चरुकं तत्रस्थापयत्याचरौ प्रत्यवघातादिरh
ल्लिमर्शनसंयवनादेः यथा साद्यास्ये ष्टोर्ण्याजिनोलूखलमुसलादानादेः। तथा वि
रोधादपि आश्रयत्कृतधर्माणां विकृतावप्रवृत्तिर्भवति। तद्यथा। चरौ पेषणमभिवा
सनं चापरिहृत्य शुक्तियोजनमित्यत्रैतत्पक्षात्तायतस्य परिदेवनं करणं वदध्युपसर्ज
नीनामधिश्रयणं च॥ परार्थो यतस्त्र सहृत्वावेनावः यदर्थं मन्यार्थमुत्पत्तिर्यस्यासौ पराh
र्थोत्पत्तिः॥ तस्य परार्थोत्पत्तेस्तत्त्वेन तस्य यदार्थोत्पत्तेरप्लावो लभवति। यथा प्रh
कृतौ तंदुलनिष्पत्तिनिमित्ता करणा अतः परार्थोत्पत्तेः करणादेः तस्य परस्य तंदुला
देरसत्त्वात्वे परस्यादौ तस्यापि कारणादेरप्लावो लभवति। तदूलावात्वनदर्थस्यापासतh
स्याप्यप्लावः। यथा नवविद्यांपा अंगुलिप्रक्षालनस्य तदर्थनितयस्य च। एवं सर्वत्र
त्र प्रासो किंचिद्विहृद्धिशेषमाह॥ ॥चोदितत्वाद्वा॥ यद्यत्र परार्थोत्पत्तस्य हृद्धिअंशकचि

द्वाभा

ने द्रव्यस्या

त्कार्यान्तरसाधनत्वेन चोदितं तत्त्वमिति तत्र परस्यालाभे न [illegible] अन्यतरस्यैलाभो भवे।
ति। तथैव यागएकशकलेन भुक्तं समाप्तमिति एकेन हुतमोमोऽन्यं न शाकलं न स्यागृहस्यसं
मार्गसाधनत्वेन विहितत्वाद्यूपालाभे शाकलमात्रं गृहीत्वा तेन समार्गसिद्ध्यर्थोपन्नोऽत्र
शाकलादिद्रव्यं क्रियार्थं। तेन न क्रियाप्रधानभूतातद्गभूतं शाकलमात्रं [illegible] सिध्यर्थं
मीहियन्ति। यत्र तु क्रियाद्रव्यार्थान्तरद्रव्यस्य प्रधानभूतस्यालाभे गभूतायाः क्रि
याऽभावस्त्रव प्रयुक्ता न्यायानुपाद्विनाद्गुत्तरमुच्यते तत्रैवं पूर्वपक्षः। कृतोऽपि योऽसौ मा
स्यायजेतामावास्यायामावास्यायां यजेतेत्यादिना प्रकृतविहितानस्य प्रतिपत्कृत
स्यायागकालस्य विकृतावपि प्राप्तस्य यद्दृष्टेति वाक्यं अमावास्यायां योऽसौ मास्या
भिन्ननुवादद्वारेण नापूर्वकालविधिरिति॥ तत्र सिद्धान्तमाह। न विपक्षे क्रियास्वः तन्म
भिव्याहारात्। विपक्षस्य पदेन प्रतिपदुक्तेने विपक्षे प्रतिपद्द्विवैकृतक्रियानस्युः किंत
र्हि योऽसौ मासस्यामावास्यायामेव स्युः कस्मात् समभिव्याहारात्। समभिव्याहारो। मस्मा
यदृष्टेत्यादिवाक्ये॥ ननु प्राकृतस्यैव कालस्यायमनुवाद इत्युक्तं नानुवादः अ
नुवादे हि वाक्यस्यानर्थक्यमेव स्यात् प्रकृतो [illegible] विशेषकरत्वाल्लाभा॥ योऽसौ मासस्यामा
वास्याशब्दयोर्लक्षणप्रसंगाच्च। अनुवादे हि योऽसौ मास्यामावास्याशब्देन गौणस्या
हन्या प्रतिपत्त्वस्येन [illegible] नार्थपरित्यागो लक्षणा। न चैतद्युक्तं [illegible] पलक्षणानि

यद्विपोऽसौमास्यां पद्यते

रोधेनैव निर्वीध्यते किं च । सोमस्येदमेव कालविधानं । न हि वाक्यांतरेणान्यस्य कालो विहितोऽस्ति
। यस्मादयमनुवाद इत्युच्यते । अतोऽपि नानुवादः । यदुक्तमन्यत्र वाक्ये इष्टिरनहरोस्त्वाग्नेयस्य
सिद्धे निष्टिरूपस्याग्नेयस्य पौर्णमास्यममावास्यालक्षणकालविधानार्थं च यथाग्नेयस्याग्न
हणं तेन दर्शपूर्णमासानीजानो दृहिरण्यानि यष्टुं वा तु मर्हस्यं ब्रह्मणो ऽजयेदित्यादाव
निष्टिरूपेऽप्याग्नेययागेऽपि कालः सिद्धो भवति । अथ यद्दाक्षायणमुपैति बध्नाति ॥३॥ ॥ दा
क्षायणयज्ञः प्रजापशव्यन्नयशस्कामस्य ॥ दाक्षायण इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधे
यं तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नामोऽभिधीयते ॥ स च प्रजाकामस्य पशुकामस्यान्नकामस्य
यशस्कामस्य च यजमानस्य भवति । अस्य सर्वार्थे एकैकफलसिद्धिः ॥ अथ यदुक्तं वैशुरग्नी
षोमीयायजने पौर्णमास्यामित्यादिवाक्येषु सदैव तानि दर्शपौर्णमासिकान्येह वींषि
प्रत्यभिज्ञायंते किं वलं तु अग्नीषोमीयेऽग्नेयस्थानान्याज्यानांतिथि क्रमभेदे न विकारः ॥ त
था चात्र देहः ॥ किं दार्शपौर्णमासिकानेवैते यागा गुणमात्रविकृतानुत्पन्नानंतरोपना निनु
न्यद्द्रव्यदेवतानामभिकाभिर्वीधीयंत इति न त्रस्त्रेरणैव हर्वं यत्नयंति ॥ ॥ नामफलगुणयो
गात्कर्मांतरं ॥ अथ दाक्षायणयज्ञो दर्शपौर्णमासतो भिन्नं कर्मांतरं । न दर्शमासौ कुतः ॥ ना
मफलगुणयोगात् ॥ नामतस्तावद्दाक्षायणीदाक्षायणयज्ञ इति भिन्नं नाम । न दर्शपूर्णमासयोर्दृष्टो यथावैत्रा अभेदो
हृन्यामैत्रइति । न च फलभेदात् । दाक्षायणस्य हि प्रमोदिफलं भूयानेकफलानामपत्वे च ।

फलिनोन्यत्वं भवति। गुणानामन्यत्वात् गुणान्यत्वं च दृश्यते। मैत्रावरुणपामिक्षा। अथ वाजिभ्यो
वाजिनं जुहोतीत्यादि। अतः कर्मान्तरमिदमिति प्राप्ते आह गुणविधानं वा संनिधिसंय॰
द्रवनाम्न्यां। वाक्यस्थः परस्त्याह तौ। नेदं दर्शपूर्णमासान्यत्कर्मान्तरं किन्तर्हि गुणविकृतौ दर्श
पूर्णमासावेवैताविति। कस्मात्। संनिधेः दर्शपूर्णमाससंनिधौ ह्येव दाक्षायणस्य पाठात्।
आजिं वा एते धावन्ति ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्त इति दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्य तस्मात्त्रि
ंशतमेव वर्षाणि यजेतेत्यभिधाय हे मधु दाक्षायणयज्ञी स्यादथो अपि पञ्चदश वर्षाणि
यजेत दर्शपूर्णमाससंनिधौ पठ्यमानत्वात्। न हि द्विर्जायते। तथा संयद्भवनाद्वा। अन्यैव ग्र
सांसंयमस्य ह्यामेष्टिर्हि पौर्णमास्यां यज्यते ह्यमावास्यायां। अत्रापि एव तथा। स्तु सांसंयं हवस्ति
नीति। दर्शपूर्णमासयागयोरेहिरेकैकः। पौर्णमास्यामावास्यायाग। अन्यत्र तु द्वौ द्वौ पौर्णमा॰
स्यामावास्यायां यागौ नेत्रि त्रिसद्भूवसंयन्न्य वदृशभिरेवं वर्षैः सिद्धानीति वदन्ताश्च मिदृद्वा क्राय॰
णयज्ञस्य दर्शपूर्णमासरूपत्वं गमयति। यदुक्तं नामान्तरत्वात् कर्मान्तरत्वमिति न दृष्टो नामान्तरस
योगादेकस्यापि नामान्तरत्वं भवति। यथा ज्योतिष्टोम एव ज्योतिरिति। तथा च। ब्रह्मचारी गृहस्थो वान
प्रस्थ
वनीपरिव्राजक इति धर्मभेदादेकस्यैव नामान्तरं। तथा अग्निहोत्रादिषु गुणनामान्तरयो
गान्नामान्तरत्वं न कर्मान्तरसाधकं। यथाऽष्टाकपालः शकुनत्रिति। यदप्युक्तं फलभेदात्कर्मा
न्यमिति तत्संनत्वफलं गुणस्य॥ कथं। इच्छा। यदपि वाक्ये गुणानां नरयुक्ता स्नेयागासं निहि

नान्तर्यापि यागानां पौर्णमासफलत्ववाक्येनैव लक्षणप्रयोजनं न कत्वार्न्यगुणानां चाकृतार्थ-
त्वाद्गुणा एव फलसाधनत्वेन विधीयन्तेन तु यागाः ॥ अतो दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि-
त्यादि। न गुणानां सालनेन कर्मणोपि त्वात्समाप्यादयति। यत्रोक्तं गुणस्य त्वाकुशिनो ऽन्यत्वं
भवतीति। न दधि अनेकानि कंपयोदाहृत्याग्निहोत्रं एव दधील क्षणगुणान्यत्वेपि
न कर्मान्तरता। यथा वाम्बालोके आम्रकं फलाकर्दे ॥ तथा आपीति। तस्मात्गुणमात्रविकृ-
तौ दर्शपूर्णमासयागावेव नातिविसिद्धौ। विज्ञायाः प्रयोजनं। द्रव्यस्य संस्कारानुष्ठानपदे
दर्शपूर्णमासयोरद्धैरनुष्ठानं। अंजसा हवा अस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टं भवतीति
। सामान्येषु नैवार्थं प्रकाशयति। अथ दर्शपूर्णमासकालक्रमभेदेन हवीष्यपदि-
शति। अग्नीषोमियः पौर्णमास्यां। पुरस्ताद्यां पौर्णमास्यामुद्धरणादिकर्मीयकव-
र्गेनाग्नीषोमीय एकादशकपालः पुरोडाशो भवति। अथ यस्पष्टवैधस्याग्नीषोमी-
येनायजने पौर्णमास्यामिति। केवलस्यास्य विधानादाग्नेयोपांशुयाजयोर्निवृत्तिः॥
ऐन्द्राग्नो मावास्यायां पुरस्ताद्यामेनामावास्यायां उद्धरणादिवार्गपवर्गेण एक ऐन्द्रा-
ग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति। अथ यस्पष्टवैधरैन्द्राग्नेन यजनेमावास्याया-
मिति अत्रापि एकस्यैवस्यैव विधानादाग्नेयोपांशुयाजयोर्निवृत्तिः संवैद्धे पौर्णमासे
यजनेद्धे अमावास्येति द्वयो मुख्यो मुख्ययोर्यागंविधायद्वैधारितिविधानादत्र-

पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ मुख्यार्थौ॥ सान्नाय्यवत्यामनअमावास्यायां पयस्यां मैत्रावरुणां।
अमावास्यायां द्विशेषस्य व स्मारणत्वात्पौर्णमास्यामेवानेन सूत्रेण द्विशेष उच्यत इति प्र
तीयते। तेन प्रातः पौर्णमासी प्रतिपदि सान्नाय्यवत्कर्म भवति। यथाग्नेयः पुरोडाशः दधि
पयसी च हविषी द्वंद्वेन्द्रदेवता एवमिहापि तद्वती त्यर्थः। अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो तद्वन्मैन्द्र
ं यासान्नाय्यमिति निरूक्तेः॥ ऐन्द्रं सान्नाय्यमित्यत्र कृतत्वान्याहिकस्य माहेन्द्रस्येति वृत्तिः॥ अत्राग्ने
यः प्रधाने चिन्नुपवादं यांस्तुयाजप्रधाने त्विदं सान्नाय्यममावास्याया अपकृष्य विहितं। अ
ग्नीषोमीयपुरोडाशस्थाने द्वैधं रूपकृष्यद्रव्यैकत्वगुणविकारः। ऐन्द्रं सान्नाय्यमित्यत्र
तु दध्येव केवलं तद्वतिनयपदीति केचित्। अमावास्यायामेव मैत्रावरुणीं तद्विध्यति। तथा च श
स्त्रान्तरे। ऐन्द्रं दध्यमावास्यामिति निमूयते। इतरथा तत्पूर्वं एवमैत्रावरुण्ययागस्यातः दर्शयो॥
र्णमासिकस्य गुणविकारस्तस्मात्पौर्णमास्यां दध्येवैकं। न पय इत्याहुः। एवं चैकवचनमुप
पद्यते। इतरथा दधिपयसोर्द्वित्वाद्द्विवचनं स्यात्। सान्नाय्यशब्दश्च सन्नीयते गोभिरिति सां
नाय्यमिति यौगिकत्वात्स्वल्पकमेव वर्तत इति। न त्वेतद्रूढमिव। शतपथे अग्नीषोमीयमेव
पौर्णमासं हविः सान्नाय्यमामावास्यं सान्नाय्यशब्दस्य दर्शनात्। धेनोत्स्येव मेदं त्वेवनुम
पिक्षयतद्देहस्य वदोषस्यापरिहारप्रसंगात्त्वनपथ्या दर्शयति। सान्नाय्यतानजनाना अमा
वास्यात्तद्दृढं पौर्णमास्यां क्रियत इत्यमावास्यायां सान्नाय्यत्वावमेवाहींतत्रव्यपदियय

थस्यादेव सान्नाय्यं। अतो यागान्तरमेवैतेनाप्यस्य साधनकं वचनादमावास्यायां क्रियते
दे॰ भाष॰ । दधिपयसी तु उक्ते अपि वचनात्पौर्णमास्यां स्यातामिति। नत्वग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामे
२६ वाग्नेऽमावास्यायामित्युक्तत्वात् सान्नाय्यवत्प्रातरित्युलयत्र प्रातः सान्नाय्यविधानं कथं न
भवति। उच्यते। अमावास्यामुपादाय प्रातः पयस्याविधानात्॥ ननु तत्र सान्नाय्यमपि
भवतु विधानसामर्थ्यात्पयस्यापीति चेन्न। अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रा
वरुणी पयस्येति यज्ञादृष्टानीति वा आग्नेयः पुरोडाशौ यथैतावेव मित्रावरुणस्यैन्द्रे देवतेऽति
क्त्याहृद्विर्दूयस्यैव विधानात्॥ आग्नेयमुक्त्वा यथैतावेव मित्रावरुणा विन्यवकारा
र्थशब्दात्मामन्यस्य हविरन्तरस्याभाव प्रतिपादनात्। तस्मात्पौर्णमास्यां प्रतिपदि आ
ग्नेयः पुरोडाशो दधिपयसा चेति त्रीणि हवींषि भवन्ति। अमावास्यायां त्वाग्नेयो मैत्रा
वरुणी पयस्येति द्वे एव हविषी उपांशुयाजस्त्वेक आपि न भवति। विधानाभावादि
ति॥ अत्र मुख्यायां पौर्णमास्यामुद्धरणादिकर्मोपवर्गानमग्नीषोमीयं सद्य एव प्रा
तः परिसमाप्य पुनरुद्धृत्याग्नेयाधानं वन्याशनं शाखाच्छेदं दध्यावश्यापाकरणे पय
वेषकरणादित्रवधानानि यथाकालं कृत्वा सायं होमानन्तरं दोहमात्रं प्रतिधानानं कृ
त्वा प्रातर्दोहार्थं वत्सापाकरणं शाखोद्धृत न च कुर्यादिति॥ अमावास्यायां पयस्यामि
क्षाकरणं। प्रातरित्यनुवर्त्तते। अमावास्यायां प्रातः प्रतिपदि मैत्रावरुणी पयस्याम २६

वति। अथ यत्रानराग्नेयः पुरोडाशो न भवति मैत्रावरुणी पयस्यैव तिष्ठते॥ अत्राप्याग्नेयः
स्थानेऽग्निर्न ह्यवाः पयस्यात्व हवी उपांशुयाजस्थाने विधीयते। ऐन्द्राग्नस्त्र हवैर्षु पुरप्रकृष्ट
त्वमिति गुणविकारः। अत्र मुख्यामावास्यायां प्रातः कलिसंघ प्रवोढूरणादिकर्मोपवर्गीना
मैन्द्राग्नयागं कृत्वानदानीमवर्त्तनरूढूस्याग्न्यन्वाधानप्रभृति पितृयज्ञत्वन्याशन शाखाच्छे
दनसंनमनोपवेश्यकरणपवित्रबंधनानि यथाकालं कृत्वा सायंहोमानंतरं मित्रा
वरुणपयस्यार्थं वत्सापाकरणं कुर्यात्। तत्र मित्रावरुणस्पांलागमितिगोरूपयस्यार्थे
वेविशेषः। शाखोद्धूहूनं वा मानविशेषमाहमैं तैवं दोहनं नाम नेवादध्यानयति। तत्रै
वनस्मिन् लौकिकदधन्येवाज्यनिर्वापार्थं पयस्यार्थं दोहनं कर्त्तव्यं। प्रथमं उरवा
यां लौकिकं धनीभूतं दध्यासिञ्चेत्तस्यर्थ्यः। अथवा पयसि पृ नेनृसेसतिय त्राद्दूध्या
नयति तिनयतिन प्रथमं केचिद्देवं व्याचक्षते। अमावास्यायां पयस्यामित्रावरुणी
। तत्रैव दोहनं प्रातरिति अनुवर्त्तते। अमावास्यायां प्रातः प्रतिपदि मैत्रावरुणीय
यस्यान भवति। सांनाय्यवत्यानरिति सायं दोहे प्रातर्दोहे व यासेसायं दोहनिहृस्पर्थमा
हन तत्रैव दोहनं। तत्रैवेति प्रातरेव नसायमिति। नव्यामृतेवादध्यानयतीति वाशब्ददन्ते वा
पयसि लौकिकं दध्यानयतीति एतद्दर्शितसमीचीनं व्याख्यातं॥ आपस्तम्बैवं व्याचक्षते। सा
नाय्यवत्यामानांस्तुल्यतत्रदधियस्यामेव। तत्रैव दोहनमिति। पयस्याः पयोधिकारत्वा

त्रिरूप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिंस्त्रिन्यनेन सायंदोहयात्रादन्यस्मिन्पात्रे दोहनं प्राप्नोति
दे·भा·ष· तस्यापवादोयं तत्रैवेति । तत्रैव सायंदोहदधन्येव प्रातर्दोहे नं कार्यं । अथ यवाग्वने प्रातर्दो
३० हे पायेदोहदधिनिनयति । एवं दधिपयोर्न्यायपयस्यनिष्पादयत इति पूर्वेद्युर्दध्याप्यमि
स त्रावरुणाभ्यामिष्टेनिष्पादनीयमस्मिन्पक्षे । शाखांतरे च यद्यस्योन्यत्रावस्थैव प्रकारस्य
30 दर्शनादिदमपि नानिर्मूलं । तथा चाहापस्तंबः । तस्मै प्रातर्दोहे सायंदोह मातञ्चनीति । ता
व्यावमानवे । तस्मै प्रातर्दोहे सायंदोह सानाय्यमित्युक्तां करोति । निसर्वं त्रययस्यानिष्पादनं
स्यायमेव प्रकारः । तथा च रमप्रदीयो व्यवस्थित इति । वृत्तौ तु पयस्यानिष्पादनप्रकारस्यानु
पदेशात्तच्छाखांतरश्रुतितो निर्णयः ॥ वाजिनं निषिच्योल्मुके करोति । तद्वेपयस्ति दधिनि न
यनेक्त मेदस्थियपसोः सारभूतं यत्पक्व द्रवं संपद्यते । सायपस्या । यद्वा उदकं तद्वाजवति
। तद्वाजिनमित्युच्यते । यद्यस्योद्वासनकाले तद्वाजिनं निषिच्य पात्रांतरे वसायां तद्वाजिनं स
पात्रांतरेऽस्य मुल्मुके करोति । सर्वं हविषामासादनानंतरमुल्मुके आसादयतीत्यर्थः । उल्मुके
वाजिनमासादयतीति शाखांतरेऽन्वयणात् । सूत्रकारस्तु आसादयतीत्यस्य स्थाने प्रा
येणाकरोतेः प्रयोगं करोति यथा तदं तद्वेद्यामासादयतीति कर्मवेद्यां करोत्यपरं प्रोक्षणी
स्यं इति । प्रियेणधाम्नेति हविषि वेद्यां कृत्वेति च ॥ अथ नाम्यत्ति मंत्रा । तत्र स्वालिमारस्था
पं विकल्पः । ययस्यायास्तु सालि घारेकृते अकृते वाजिनं निषिंचेत् । यदा वा कृते तदा

अनाज्यलिप्तं निषिक्तं भवति। नप्याच्च शास्त्रं नरो अनाज्यलिप्तं निषिञ्चेति। नदर्भ्यच वाजिन
निषेकानं नरेय यस्या वाजिनयोः दृष्यकनमामिधारणं। प्राणदानं चोक्तं यस्य तेऽपि। अथवा
अनाज्यलिप्तं वा। वाजिनस्याज्यलेपो न कार्यः॥ अस्मिन्पक्षे वाजिनस्य न प्राणिधारणमा॥
णदानोपस्थापनं लिङ्गाद्यरणमलाबुः। वाजिनयागस्य कालमाह॥ प्रहृत्सन्तृणानेन चरति। तृणं
प्रहृत्य प्रस्तरहोमानंतरं प्रस्तरमध्यादुद्धृतं न तृणस्यानुप्रहरणं कृत्वात्मानं मालल्यासुः स्प्रष्टुं
वाजिनेन चरति। वाजिनेन यागमनुतिष्ठति। यद्यपि प्रहृत्सन्तृणाभिनित्तृणप्रहरणानंतरमा
त्मालंभस्य विधानात्मालंभनं च विहितं नाविस्पनिनन्यायेन पूर्वमात्मालंभो हृदकस्पर्शनेकृ॥
वैव वाजिनयागः कर्तव्यः॥ वाजिनयागस्य कालांतरमाह। विमुच्य वा स्रुचौ॥ अथवा॥
स्रुचौ विमुच्य घृताच्यसीति मंत्रेण स्रुचो धुरि स्फ्ये वा निधानानंतरं वाजिनेन चरतीतिगने
न संबंधः॥ सौवैयक्वादेव यज्ञस्य जुहोतीति श्रुक्तेः॥ बर्हिरवसिंचनात्कृति। द्रवस्यानुवेण
नहरणमात्रं बर्हिरवसिंचत्तिन्युपदेशाद्वर्षतीत्यभवगाहस्थालीमुखेभिवज्जुहुत्तिनय
ति बर्हिषि स्कंदनं कुर्वन्नहि स्नुवेण सकृद्ग्रहणो क्रियमाने बर्हिषि वव सेचनवाजिनं परा
दृिग्वायारणलक्षणयया संवाजिनं संभवति। अतः स्थालीमुखेनैव स्रुचि निनयनं कार्यं
। अत्र वाजिनस्याज्यलेपनिषेधपक्षेणोपस्तरणाभिधारौ। मनालिप्सात्रमात्रं निषिध्यते
तु लन एव। कस्मादेवमन्यायांहविषः कं द्रुनमुञ्चनरन्यन आह। नदूलेषु रेनोदप्तानीति॥

स्था

ष्कनेः॥ शाखान्तरेरणवं च्छूयते। यद्यपि हि रवसिंवग्गृहानीतिनिदर्शलेषु रेतोदध्यतीति। तेन ष्क
तिबलादेवमन्याय्यमपियुक्तमिति वा। नाम्निवचनस्यानित्यत्वादिति वा वाजिन्योनुवाचयति
। ग्रहणानन्तरं वाजिन्योनुब्रूहीत्यं सुवा वयति होतारं। नदनं न रमेवोपदेशात्॥ न त्वं। प्रति
वषट्कारं हुत्वा वाजिनशेषेणादिशो व्याघारयति दिशः इति प्रतिमंत्रं प्रदक्षिणं पुरस्ता॥
त्प्रथमं। होतुर्हि अत्र हौ वषट्कारौ स्तः॥ वषट्कारोऽनुवषट्कारश्च। तत्र प्रतिवषट्कारं द्वयोरपि
वषट्कारयोर्हुत्वा यजतिस्थानानुहोतिस्थानमागन्तुकमेव वाजिशेषेणादिशः प्रदिशः
त्यादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं प्रतिदिशं सर्वासु दिक्षु आहवनीयस्याग्नेः प्रदक्षिणं दिशो
व्याघारयति दिशः कर्मभूता अत्र व्यघ्निहीहतम्मवाजिनशेषव्हारयति। अग्नेस्तत्रहि॥
केवृदेशे जुहोतीत्यर्थः॥ तत्रापि प्रथमं पुरस्तात्प्राच्यां दिशि व्याघारयति। अत्र प्रदक्षि॥
णाग्नेः पुरस्तात् दक्षिणं च प्रतीच्यां। अत एव दन्यथा मावेद्यो तं मायश्चित्तं। एवं चतुर्भिर्मंत्रै॥
स्तस्तसु दिक्षु व्याघारणे सिद्धे आह॥ ॥ उत्तमाभ्यां मध्ये सर्वा ह्य चा दिशः इत्यादीनी द्व॥
योर्मंत्रयोर्मध्ये उत्तमाभ्यां पंचमषष्ठाभ्यां ऊर्ध्वदिशः दिग्भ्य इत्याभ्यां मंत्राभ्यां यथाक्रमं
अग्निमध्ये अग्नेः सर्वा ह्यर्वं लागेव व्याघारयति। न वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमस्तु आ॥
हवनीयस्य सर्वत्र भाग एव कार्यः॥ सर्वे भागे वाग्ने जुहोत्यग्ने त्रीहीत्यनुवषट् करोति। न स्वि
ष्टकृद्यजत॥ सर्वे भागे वजुहोतीति श्रुतेः॥ अतएव विशेषमाह॥ स्वाहाकारः सर्वत्र सा

कांक्षां कृत्वा २। सर्वे ते दिशः प्रदिश इत्यादिमंत्रेष्व स्वाहाकारोऽनुषंजनीयः दिग्भ्यः स्वाहेत्यत्रैव
पठितत्वात् तत्रैव प्राप्नोति नान्यत्रेत्यनतिप्रसंगे। सर्वत्रेति। कस्मात् तस्याकांक्षत्वात् दिश इत्यादी
नां मंत्राणां। साकांक्षत्वं क्रियापदाभावात् ३। अतः स्वाहाकारोऽनुषज्यते निराकांक्षीक
करणाय। ननु नहि स्वाहाकारयोगे दिग्भ्य इत्यादौ चतुर्थी भवितव्या। नैवं। मंत्रत्वात् ४। मंत्र
गा त्वेन मंत्राश्रयत्वात् यथाश्रुता एव प्रयुज्यन्ते सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णेति सप्तम्यर्थे च न तु चतुर्थ्यर्थे
ष्य लविद्यते॥ शेषमनुपहूतपक्षे त्यामंत्र्यामंत्र्य लक्षणामुपहूत इति प्रसंगेन शेषं सुक्ष्विंतं
हस्तेन रक्षणार्थं गृहीत्वा ऽसमुकोपहूयस्व। लक्षणार्थं मनुजानीहीत्येवं होत्रादीन् सर्वानामं
त्र्यामंत्र्य दृष्ट्वा अनुज्ञाय उपहूत इति तेन दृष्टेन प्रसूतोऽनुज्ञातः सन् तस्य शेषस्य भक्षणं क
रोति। शेषमित्यस्य सर्वहुतीयानस्य लक्षणमित्यनेनोंम निर्वा॥ वा। वषट्करणे। युक्तनामा
नि च होत्रादीनि। नैहोत्रध्वर्य्वादिनामभिरेवामंत्रणं कर्तव्यं। तथा वहायामंत्रितं हारि
केर्यज्ञदत्त इत्यादिभिः तेन होता न होतरुपहूयस्वाध्वर्यो उपहूयस्वेत्येव मामंत्र्यैव कार्यं
॥ प्रसंगात् सोमभक्षणेऽपीमं विधिमुपदिशति। सोमे च। सोमेऽपि अग्निष्टोमादौ ग्रहच
मसादिष्वस्य हुतशेषस्य सोमस्यैवरूपहूयस्वेतित्यागिनामामंत्र्य ममं त्वयोपहूत इति तैर
नुज्ञातो भक्षणं कुर्यात् ६। नानुपहूतः सोमः पातव्य इति वचनात् ६। आविशेषाद्धोमाभिषव
वषट्कारसमाख्यादिनिमित्तेनानेकसाधारणेषु सोमेषु साधारणेषु च सोऽपहवलक्षः॥

नान्यथा हृतोग्रहीत्वोपध्वादृत्य येऽज्यथा वहारिकैर्नामभि
होत्रादिनामंत्रणे प्राप्ते आह॥

द॰भाष

शेषप्राशने आह ॥ साध्वरे शेषु वा सामर्थ्यात्‌ ॥ वा॰ वध्वरशेषे । साध्वरशेषे च सोमेषु सोमोपहवं लक्षणं
न साध्वरशेषु नाराशंसचमसादिमेषु कुतः सामर्थ्यात्‌ साध्वरशेषे च सोमेष्वनुज्ञाप्रार्थनं
३१ समर्थं वक्तुं लवति । अधिकयाने दोषाशंकायां हि भागिन्यैः अनुज्ञाप्रार्थने । अनुज्ञा भो
न स्याधिकार्यपि दोषो न लवतीति । अतो होमाभिषववषट्कारसमाख्यादिनिमित्तेनानेकं ते
32 साध्वरशेषेष्वेव तु न शेषसोमेषु सोमोपहवं लक्षणं लवतिना साध्वरशेषु । अथ वाजिनशेष
लक्षणे मंत्रानाह ॥ ॐ कृतौ त्वा वाजिनां वाजिनं लक्षयामीति । अनेन मंत्रेण वाजिन
शेषलक्षणं सर्वे कुर्वंति ॥ वाज्यहं वाजिनस्योपहूतस्योपहूतो लक्षयामीति वा । अनेन वा
लक्षणं कुर्वंति ॥ वाजे वाजिभूयासमिति वा अनेन वा लक्षणं वाजिनशेषं लक्षयति ।
भ अथ यत्नैक्षणक्रमं लक्षयितुमाह ॥ होत्रध्वर्युब्रह्माग्नीध्रयजमानाः । वाजिनशेषमने
नैव क्रमेणोपहवपूर्वकं लक्षयंतीति शेषः ॥ तावैव लक्षयंति होता वाध्वर्युस्त्व ब्रह्मा वा
ग्नीध्रयजमान इति सूत्रेः ॥ प्रथमो वोलयन त्रुयजमानः ॥ अथवा यजमानः प्रथमो
वाजिनशेषं लक्षयति । ततो होता ॥ ततो ध्वर्युः । ततो ब्रह्मा । ततोग्नीध्र इति । अस्मिन्पक्षेउ भ
भयत्र तु यजमानः ॥ तु पुनः अस्मिन्द्वपक्षे उलयनः प्रथमगृहीमभ्वा यजमानो लक्ष
यति । प्रथमो यजमानो लक्षयति अथो अप्युत्तम इति वचनात् [illegible] ताग्नीध्रेऽनंतरं
पुनर्यजमानो लक्षयति । ततस्त्वोपहवमार्थनेप्रथमं यस्त्वाह्न यजमानः सर्वैः प्रश्वम्यः

जमानोपहूतः ब्रह्मोनरूप। अध्वर्यउप। ब्रह्मनुप। अग्नीदुप। यजमानोपहूय ह्वेन्येवं। उप
हवमार्थेनं चरव्यलक्षणाय ह्वेसमहीत्याकर्तव्यं। ननोलक्षणं। एवं क्रमेणसर्वैर्भक्षः
णं कर्तव्यं ननुसहक्ष क्रमेणवा॥ ॥दाक्षायणं वा दक्षिणा॥ दाक्षायणं सुवर्णमुख्यने
नेनात्र हिरण्यं दक्षिणा। तच्च शतमानं। रक्तिकात्रालपरिमितमित्यर्थः। हिरण्यपरिमा
णेन्यत्रापीत्यश्वमेधे सूत्रणात्। अन्वाहार्योवेतिविकल्पः॥ संवत्सरं वा यजेत॥ याव
जीवं वा पंचदश वर्षाणि वा यजेतेति प्रागुक्तं। अधुनायक्षांतरमभिधीयते। अथवा
दाक्षायणयज्ञेन संवत्सरं यजेत्। संवत्सरमिति कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया॥
साकल्येन संयोगस्त्वात्यंतसंयोग इत्युच्यते। तेन सकलं संवत्सरं दाक्षायणयागेन॥
व्याप्नुयादित्यर्थः॥ अत्र संवत्सरः सावनः परिगृह्यते न चांद्रादिः॥ यतोत्रापिपक्षेमेव
वागमं पत्न्कर्तव्या। पंचदशभिर्वर्षैर्यो वत्सरः दृष्टव्योलवनिनावत्येव वसंवत्सरयाग
पक्षेपिसंपादनीयाः॥ नावत्यश्वसावन एव संवत्सरे संपद्यंते नान्यस्मिन्निति। तत्रैवं
तृ प्रथमपौर्णमास्यामाहृत्वारंलणीयाहूर्वेकोऽग्नीषोमीययागः॥ पुनरुहूस्तानाय्यव
दुयक्रमः॥ प्रतिपद्याग्नेयेन पुरोडाशेनैन्द्रेण दध्ना पयसा च यागः॥ यज्ञेविमध॥ मांस
मैथुनवर्जनसंकल्पः॥ पुनरुहत्यनस्मिन्नुनियहिन एव ह्याग्नयागाः पुनरुहत्यमैत्रा
वरुण्याः यथस्या याउयक्रमः॥ प्रातर्हूतीयायामाग्नेयेन मैत्रावरुण्या च यागोय

योऽक्तः॥ पक्षे आदित्यश्चरुः। नेदानीमेव पुनराधायाग्नीषोमीययागः न नः पुनराधेर
णादि दधियागप्रक्रमः॥ मानस्तनीयायामाग्नेयसांनाय्ये यागः। पक्षे वैमृधः॥ न
: पुनरिदानीमेवोद्धृत्यैन्द्राग्नयागः॥ पुनराहृत्य मैत्रावरुण्यां उपक्रमः। नद्वंनं नरमा।
दित्यो वा॥ इत्येवं प्रकारेण संवत्सरं यावत् अमावास्य हंकर्तं अमा ँ सत्यमनृतमूत्रक
न वासासि वर्जयेत्। मांसलवणं न कुर्यात्। स्त्रियं नोच्छेत्। अनृतं न वदेत्। मूत्रक
का तं रजोघ्नेनं वासं स्वन यरिदधीनामूत्रकृनमिति कारुधैनं। न कृनतत्वस्य न त्रिर्भिनस्
स्यायरिहार्यत्वात् नदधीनत्वादेव करणस्य। एतानि पौर्णमास्यमामावास्ययोरेनरा
त्वे वर्जयेत्। पौर्णमासीन आरभ्यामावास्यापर्यन्तो यं नियमविधिः॥ अहनि मा
ँ समैथुने वर्जयेदित्येनत्तु कर्मरणि वर्तमाने सर्वत्रैव। अयं तु सर्वोनरत्वनियमः
। दर्शपूर्णमासप्रकरण एव स एव सत्त्व एव उलयत्राप्युन आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरो
डाशो नवनीत्युपक्रम्यास्यैव कामसंयोगं विदधाति। यत्कामो हवायनेन यजेनय
जनेस्मोऽस्मै कामः समृध्यन इति। इममेव काम्यमाग्नेयं प्रक्रम्योपांशुत्वं विहितमक्षि
। सूर्यदीप्तिं कुर्वीत सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादुपांशु देवतां यजति हविष्कृतं मूर्द्
वत्यौ याज्यानुवाक्ये स्यातां वार्त्रघ्नौ वाज्यभागौ विराजौ संयाज्ये इति॥ अस्य वोपांशुदे
वत्वं मन्त्रकारेण व्रवक्तव्यं न त्रसंगेनान्यत्रापि यस्य यस्यो प्रांसुत्वं न वमिन स्यन स्यो।
पां

स्थाने ॥ ४ ॥ उपांशुकाम्यदेवता। काम्यस्य कर्मणो देवता उपांशु भवन्ति। यज्ञार्थवर्णं विका
म्यादृष्टयस्मात्स्माद्वा उपांशुकार्य इति शास्त्रान्तरात्॥ ननु वरुण शब्दे सर्वो देवतान्यत्रेति प्रा
शुक्तत्वादुपांशुकाम्यमित्येतावद्देवसूत्रं कर्त्तव्यं। न देवताग्नेर्ग्रहणं अंगप्रधानदेव
पां तानामविशेषेणोपांशुत्वं माभूदित्येवमर्थं न देवतायाः पूर्वयत्यास्यादिति पुनर्देवताग्रहणं
॥ ॥ आग्नेयरोवैश्वदेवः ॥ आग्नेयणोयोवैश्वदेवश्चरुः स उपांशु भवन्ति। आग्ने
ॐ यणाविशेषोपादानादन्यत्राग्नेयमेव ॥ एककपालाश्चावारुणाः ॥ वारुणवर्जिता
अन्ये सर्वे एककपालाः पुरोडाशा द्यावापृथिवीयादय उपांशु भवन्ति ॥ प्राजापत्य
॥ सर्वत्र प्राजापत्यपशुश्चरुः पुरोडाशो वा उपांशु भवन्ति। तस्माद्युक्तिं व प्राजाप॰
त्यं घृते श्रिपयन्तुपांशु ॑ श्रवेव न श्रिपयन्निति श्रुतेः ॥ सावित्रश्चर्मास्येषु चातुर्मास्ये
षु यः सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वेति विहितः सावित्रः स उपांशु भवन्ति ॥
चातुर्मास्येष्विति युक्तत्वादन्यत्र सावित्रस्य नोपांशुता ॥ वैश्वदेवी ॥ चातुर्मास्येषु या
विश्वदेवपर्वणि वैश्वदेवी यज्यस्यासोपांशु भवन्ति। वैश्वदेवीति स्त्रीलिंगनिर्देशाच्चा
तुर्मास्येषु यांशुकेषु वैश्वदेवः पशुस्तन्पुरोडाशश्चन देवताचनोपांशु भवन्ति ॥ वाय
व्या ॥ शुनासीरीयेवा षष्ठ्यं वासुदेवं स्यहविरुपांशु भवन्ति ॥ पयोयवागूर्वा ॥ अग्न्या॰
धिचातुर्मास्येष्वित्यनुवर्त्तते ॥ तेन प्रजापत्येवापशव्यमित्यादौ नोपांशुत्वं। ननु वाय्य पय
य

मितिनपुंसकनिर्देशान्यथाः यद्दृष्ट एवोपांशुत्वं न विद्यते । न यथा गृह्यते । नैवं नैषां विद्यमा
नात् । नेनवायव्यं हविरित्येव व्याख्येयं ॥ अनोपयाग्रूपस्पेण्युपां । शुत्वं लक्ष्यते ॥ एवं
वविश्वदेवे त्रीणि हवींषि उपांशु लक्ष्यन्ते । सावित्रो वैश्वदेवो द्यावापृथिवीयश्चेति ।
ति । वरुणप्रघासेषु द्वे सावित्रः कायश्च । साकमेधेषु महाहविषि द्वे सावित्रो वैश्वक
र्मणश्च । शुनासीरीये त्रीणि । सावित्रो वायव्यः सौर्यश्चेति । ननु हवींषि ॥ सत्यं आधा
नधेयपवमानायनिर्वपनीत्यादीनि त्रीणि हवींष्युक्तानि सत्य नाम वक्ष्यति उक्तं हार
र । अग्न्याधेयपवमानाय प्रथमा अग्नये पावकायाग्नये च शुचये द्वितीये त्येतानि त्री
णि ननु हवींष्युपांशु लक्ष्यन्ते । ननवो वा एता आ । याधेयस्य यदिष्टयस्तस्मात्ता उपांशु क
र्तव्या इति श्रुतेः ॥ अत्रेष्टिग्रहणात् सांगानामिष्टीनामुपांशुत्वं केचिदाहुः ॥ तन्न युज्य
ते ॥ ननु हवींषीति निर्देशात् देवताद्विका हवींषीति वशतेन नयो नायत्ता आग्न्याधेयस्य
यस्य यदिष्टय इती ष्टिग्रहणात् सर्वोपांशुनेति वेदन । यज्ञायवेणवै काम्या इष्टय इत्यत्रा
पिस्समानत्वात् । अत्र सूत्रकारेण निःसंशयं देवताया एवोपांशुत्वमुक्तं उपांशु काम्य
देवतेति ॥ तथा च मानवे । अग्न्याधेयिका इष्टयः सद्यस्काराः सर्वा उपांशु देवता इ
ति । काठके च । अग्नये पवमानाय प्रथमा । अग्नये पावकायाग्नये शुचये द्वितीया मु
उपांशु देवतेति । शाट्यायनेऽपि सर्वाण्युपांशु हविष्टे त्युक्तं । ननु सर्वा उपांशुत्वं नीति ।

अनत्स्वनूह विष्णुपि देवनैवो पांशु। न सकलादृष्टयइति॥ दीरुणी यामायरुणी याति
व्यादेवता:॥ द्वारुणी यादीनां देवतानाउपांशुत्वं इति। उंसोः ंशुत्वं सिद्धमेव। यद्दौत्वोगत
इति प्रागग्नीषोमीयादित्यस्मिन्पक्षे दीक्षणीयादीनां सकलानामिष्टीनां सदेवताका
नामुपांशुत्वं सिद्धमेव। यदात्वागतेन वादीक्षणीयात्मीयं वैश्वानरत्वी वैश्वानरमित्येरइति पक्ष
स्तदा दीक्षणीयादि देवतानामुपांशुत्वविधानायं सिद्धं सूत्रं। देवसूदेविकाहवीं
षि निर्वपतीति वक्ष्यति। अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवसूहवींषि निर्वपाति
इति पशुपुरोडाशमध्ये नूवध्यस्य देविकाहवींषि निर्वपतीति च। दूमानि देवसूह
वींषि देविकाहवींषि च तयोपांशु लवंति। उतन्ध्यत्रो पात्वेनः नीष्टिहीति सूत्र॥ वाय
वीऽग्नेयोः अग्नीत्य घनेवायवे व नियुत्वते लपुरीति आग्नेयं वायव्यः। पशुरुपांशु लवतिमित्रा
वरुणीच। आग्नावेव। अग्नेयपयस्यामैत्रावरुणीनूपरमिक्षु नदृह्रिरेणाद्वसानीयांगोऋ
ति यामैत्रावरुणीमेपांशु लवति। अथमित्रावरुण्यापयघस्पयायजनइस्कयांशु
लवतु या ं सुहिरेनः सिव्यनइति सूत्र॥ ऐन्द्रः सौत्रामण्यां प्रथमः। सौत्राम
ण्यां प्रथम ऐन्द्रः पशुरुपांशु लवति। त्रिपशुमध्ये वर्नमानस्यैन्द्रस्य षलइन्द्रस्य स्यस्य
इन्द्रस्य प्रथमइत्युक्तः॥ वायोधसश्च। सौत्रामण्यामेव नरनेपशुरिन्द्राय वयोधस इति वा
योधसः पशुरुपांशु लवति। लोकोक्तोयाद्यपक्षस्मात्सोनिरुक्त इति सूत्रं ने॥ आग्नेयं

प्रतिकामम्माहरे॥ आग्नेयमष्टकपालं पुरोडाशं प्रतिकामं आहरेत्कुर्यात्॥ कामं का
द॰भाष मं प्रतिकामं। यत्किंचित्कामयतेनेन तस्य सर्वस्य साधको यमित्यर्थः॥ इममेव प्रकृत्याम्नातो
२५ प्र दध्यते। यत्कामो हवा एतेन यज्ञेन यजते सोऽस्मै कामः समृध्यत इति॥ वर्षार्थैः प्रकृतौ वा
ब्रूयात् वृष्टिकामोऽस्मीति आग्नेयं प्रतिकाममाहरेत् नैमित्तकं। तेन वृष्टिकामस्याप्याग्नेयः
प्राप्नोति। तत्र विशेषमुच्यते। वर्षार्थे वृष्ट्यर्थे आग्नेये क्रियमाणे यजमानस्तद्गृहणा
35 काले ऋत्विजः प्रति एवं ब्रूयात् वृष्टिकामोऽस्मीति अथवा प्रकृतौ माहूनदर्शपूर्णमासे
ष्टासे ष्टावैवं ब्रूयात्। नैवेवमिहं। वृष्टिकामः ष्टयगाग्नेयीमिष्टिं कुर्यात्॥ प्रकृतावे
वकारावा वृष्टिकामोऽस्मीत्यादिकं अधिकं कुर्यादित्याग्नेयस्य प्रकृतौ त्वैव विकल्पः
॥ अथ ध्रुवं ब्रूयात् पुरोवातं च विद्युतं च मनसा ध्यायेति प्राकृतयाजेस्यो ऽध्वर्युं प्रति यजमा
नो ब्रूयात् पुरोवातं च विद्युतं च मनसा ध्यायेत्येवं॥ अभ्राण्यग्नीध्रं॥ अभ्राणि मनसा
ध्यायेत्यग्नीध्रं प्रति यजमानो ब्रूयात् स्तनयित्नुं च वर्षं चेति होतारं॥ स्तनयित्नुं च वर्षं च
मनसा ध्यायेति होतारं प्रति यजमानो ब्रूयात् सर्वाण्येतानीति ब्रह्माणं। यजमान एव ब्र
ह्माणं प्रति सर्वाण्येतानि मनसा ध्यायेति ब्रूयात्॥ एतानी चैनं वृष्टिप्रागुक्तपुरोवातं चे
त्यादिपरः। नैतानीत्येवविधशब्दपरः। तेन पुरोवातं च विद्युतं चाभ्राणि स्तनयित्नुं च व
र्षं च मनसा ध्यायेत्येवं ब्रह्माणं प्रति ब्रूयादिति केचिच्छायया पुनमेवेत्यपरे। सर्वो स्यो

तद्गुणिमनसाध्यायेत्तिब्रह्मणामित्येवंविधश्चैवमनुनवाक्यः। सयदिवृष्टिकामः स्याद्यदीघा
वाप्यजेतेनिमन्त्रकम्प्य सर्वमेनच्छ्रूयते दर्शपूर्णमासयोरग्नेय्यामत्र सर्वे कामार्थत्वाद्वृष्टि
कामनायामग्र्यंविनोयवतनयोरुक्तः॥ ॥ अन्वारम्भणीयाग्नावैष्णव एकादशकपाल
ःसरस्वत्यैचरुःसरस्वते द्वादशकपालो दर्शपूर्णमासारम्भो दर्शपूर्णमासारम्भे प्रथमप्र
योगे अन्वारम्भणीयाख्येष्टिर्भवति। उद्धरणादिकर्मीयवर्गोत्तानत्रत्रीणि हवींष्युपदि
शति आग्नावैष्णव अग्नाविष्णू देवतेएकादशकपालः पुरोडाशः प्रथमं हविर्भव
ति। सरस्वत्यैचरुः द्वितीयं हविर्भवति। सरस्वते द्वादशकपालः पुरोडाशस्तृतीयं हविर्भ
वति। चरुशब्देनानवसाविनरं नरोष्मपक्वविशदमवव्रीहितण्डुलसिद्धं तुदनमन्यते। तुं ओ
दनोहि चरुरित्युक्तेः। स्थालीनहस्तवधप्रशालस्यनेसलेपनहतिन्यादौ। नत्रचैतेमा
क्तनाः यदापीनलवन्ति। येषणां य नवायेक्षाये म्लो यहिहितिः स्तथामार्जनाभ्यह
त्रह्लनार व्युद्धन्द नमिति। अस्यार्थः। येषणां पूर्णानं स्त्रयवनं पिष्टस्योदकमि
श्रणं आवापः। उदकमिश्रणाय याश्रां प्रक्षेपः। तापाक पालानामंगारैः प्रतापनं
। इत्यहितिरंगारेषुकपालस्थापनं। अथ्याकपालेषुवस्थापनस्थापितस्य पुरोडाशस्य
हस्तसंप्रदानेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणं। मार्जनं॥ अलंकीकरणं। अधिश्रयणं लस्य
नांगारैरुपर्याच्छादनं। चरुलक्षणं छुद्रोगपरिशिष्टादृशस्तोक्तं हविष्णोन्नमदः

ष्यौ कश्चिन्नः पुनः न चात्र शिथिलः प्राप्तो नवरूपस्य पारस्करसूत्रे इति। द्वात्रिंशल्लक्षणमपि नैवो
क्तं। निर्णयसिन्धौ समितन्मात्रा हृदयान्नाति ह्रस्वमुखः। मन्त्रप्यौदुम्बरीत्वापि च रूपद्वात्रिंशल्लक्षणप्रशस्त
तो नत्याप्रोक्तं रोगनवरोस्य दानं कार्यं। ननु लक्षणमपि नत्रैवोक्तं। इत्थं ज्ञानी यमित्थं प्रमाणं
माणमेकलक्षणेन वेश। इदं वा गुरुपदेशयुग्मे मवदानं क्रीयान लक्षणमपि नत्रैव मेमिति।
इयं चाघोनेन तरं प्रथमपौर्णमास्यां मासद्व्याद्यनन्तरं दर्शद्वादशएव संबोधनवति। द्वादश
रात्राद्यग्निधारणमध्ये वेशं पौर्णमासी लक्षति। नदाने इत्यर्थ नेष्वग्निषु आरंभ
लक्षणीया पौर्णमासेष्टिश्च कार्या। अन्यथा दर्शपौर्णमासयोर्गृहस्थस्य आरंभ इत्यस्य कवा।
न्मा प्रथमप्रयोगस्य वा द्वारं लक्षणीया। दर्शपूर्णमासावारम्भमाणो। वारं लक्षणी यथाय
जैनेति शाखांनराव। इयं च दर्शपूर्णमासविकारेषु सर्वेषु पिप्प्य प्रथमारंभे लवति
। नत्र नित्यानामारंभे सकृत्। काम्यानां वारंभे पुनःपुनः कार्या सोमसोत्रामणीवर्जं।
न्यावोक्तं॥ नित्यानां सकृदारंभे काम्यानां च पुनःपुनः। सोमसोत्रामणीवर्जमन्वा
रंभः प्रशस्यन इति। अत्र मानवसूत्रे विशेषः। मेरुरोगनवरूपाणां द्विहकृते समवयस्य
मयैज्ञायै च मिथुनौ गावौ दक्षिणा सूक्तवाके मेरूपमन्वध्यस्यतीति। पष्ठौही दक्षिणा
मिथुनौ वा। अस्यामन्वारंभणीयायां पष्ठौही गौर्दक्षिणा मिथुनौ मिथुनाहौ गावौ स्त्री
पुरुषरूपौ वा दक्षिणा। पष्ठौही बालगर्भिणीत्यमरः। बालैव या गर्भिणी सा पष्ठौही॥

त्युच्यते। अथ यत्कमिथुनौ मिथुनार्हौ गावौ स्त्रीगवी पुंगवश्च दक्षिणा। ननु मिथुनशब्देन
ती स्त्रीगोयुग्ममुच्यते। द्विवचनात्तु द्वे स्त्रीपुंयुग्मे कुतो न लभ्येते॥ उच्यते। मिथुनौ ते गा
वौ इति स्त्रवत्त्वेः स्यात्। उभयत्र निर्दिष्टे न। एकस्य च स्त्रीपुंयुग्मस्य दर्शनात् अत्रापि तथा द
र्शनात्॥ द्वद्वय विमृधः एकादशकपालः पौर्णमासीमनु पौर्णमासमनु पौर्णमासेपि
समाप्तेनन्तरं तदानीमेव द्वन्द्वयमध्ये यत्कालक पालपुरोडाशो भवति उद्धरणादि कर्मा
पवर्गान्तः आविदिकल्पः कीदृशो विमृधः आदिविकल्पः आद्यावारभ एव विकल्पोपस्य
स्तथा आरभ्यतेन वेति यदास्य नैनेतदा पावन्नीवेत्रियत एव नारभ्यते वेकदापि नक्रियत
त एवेति तथा चोक्तं द्वयं कालो नु निर्वाप्यः प्रवरो देवता तथा अदोष विधतः पक्षा
न्तरमे सर्वेदाप्तताइति इमे पंचैवादिविकल्पाः अमेप्यपर्वेपीष्ट्या विकल्पाः द्वयं दर्शपू
श्री र्णमासदक्षावरणादि कालउदितानुदितादिः अनुमिवोत्पवेमत्त आदित्यस्य प
यरागार्हपत्य आहवनीयवेति देवता इन्द्रमहेन्द्रवेति एतेषामध्ये यस्याहोकारः त
तः स एव सर्वत्र भवति न यक्षोन्तरं आदित्यश्च दर्शामावास्य आमावास्यमनु अमावा
स्येपि समाप्तेनन्तरं तदानीमेव द्वय गुद्धूस आदित्यश्चरुः। कर्मापवर्गान्तो भवति। अ
न्वाहार्यदक्षिण एव। अयमप्यादिविकल्प एव। द्वर्वं निर्वपतीति विध्ययत स्मात्तत्रानुनि
र्वपेदित्युक्तयोर्विहितमपि निषिद्धत्वात्। दाक्षायणयज्ञस्यापि दर्शपूर्णमासत्वान्न सह

पिबेम यदित्यौ विकल्पेन नवत एव। अथाग्रयणं सूत्रयति ५ आग्रयणमैन्द्राग्नम
ग्रपाकस्य व्रीहीणां यवानां च। आग्रयणमिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणः संज्ञा सर्वत्र हि
रण्यागौ ऽग्नायणशब्दस्याद्दै। व्रीहीणां यवानां वाग्रपाकस्य प्रथमपाकस्याग्रयणसंज्ञं
कर्म लवतीति तत्र च प्रथमं हविरैन्द्राग्नं। ऐन्द्राग्न एकादशकपालः पुरोडाशो लवति। ना
वि इन्द्राग्नीउदजतां नस्मा ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो लवनीति श्रुतेः॥ शरदि व्री
ह्याग्रयणं। वसंते च यवाग्रयणमिति केचित्॥ केचिदग्रपाकस्येत्यनुरोधात् प्रथमपाक
व्रीहियवादि संपत्तिकाल एव कुर्वंति तथा चोक्तं शांखायनश्रीसूत्रे अथ व्रीहिस
स्येवाय वसवस्येवाग्नेयमिति तथा वर्षास्वग्नेः श्यामाकसस्यस्य पक्वे वेणुयवे क्षिप्रमिति च। वैना
नेमसूत्रे च। पक्वाद्वा यवधी आग्रयणेष्टिरिति अनन्तलयथोक्तं कात्यायनेन शरदृ
संतयोः केचित्तु वयज्ञंमव्रतमे। धान्यपाकवशादन्यैः श्यामाको वल्लिनः स्मृ तर्हीति न
ननु व्रीहीन्यवा वाहर्षीति भागुक्तं वा दग्नपाकस्येनावस्युक्ते यदि व्रीहीणां यवानामग्र
पाकस्येति सिद्धं निकिमर्थं व्रीहीणां यवानामिति ग्रहणं। उच्यते वै श्वदेव श्रूयते ति
वद्युति सोपि यवमयो यथा स्याद्दिति यवानामित्युक्तं अन्यथा उदनशब्दस्य व्रीहितं
डुलसिद्धत्वे रूढत्वात्। उदनो हि चरुरिति श्रुतेश्च सौरोदनत्वाय वाग्रयणेपि चरुर्व्रीहितंडु
लमय एव स्यात्। अनश्च यवत्रादन्यत्रैव चनानाव्रीहिमय एव चरुर्लवनीति मगम्यते

तेनात्र यवानामभिनियुक्तमुक्तं । एतावन्त्येवोक्ते तेषामेवाग्नयणमिति नियमो मा भूदि

ति व्रीहीणामित्युक्तं । वैश्वदेवश्चरुः द्वितीयं हविर्वैश्वदेवश्चरुर्भवति । अस्य चोयं

मुक्तमुक्तमाग्नयणे वैश्वदेव इति पयसि । वा वैश्वदेव इति । पयसि वा वैश्वदेवश्चरुः द्वि॰ देवस्य श्चरु

च तीयं हविरुः पयसि दुग्धे वा श्रप्यते । वा उद्रक्ते । तत्र यवयः यक्ते दुग्धोपसर्जनीति नयने मंत्र गंध

ऊ जैहनीयः संपयनुषधीभिः समोषयोरसेन । स उं रेव जगतीभिः ष्व्यनाउं सं मधुमन्मधु

मतीभिः ष्व्यनामिति । द्यावापृथिवीय एककपालः तृतीयं हविर्द्यावापृथिवीय एककपा

लः पुरोडाशो भवति । अस्य चोयं मुक्तमुक्तमेककपालाभ्यां वा भूयान इति उद्धस्यान्तं

द छादयेदाज्येन । द्यावापृथिवीयं उद्धृत्य श्रीणाति दानानंतरस्य द्यावापृथिवीयस्यांना

त आज्येन लौकिकघृतेनाछादयेत् । प्राकृतं बर्हिक्रमाविसेने न प्रथमं मारणा । दानंत

नेनाछादनमिति । अस्य द्यावापृथिवीयस्य सर्वस्यावदानं । उपरि स्रुग्भिरभिघारणं चतु

रवत्तं वसंपादनाय तु उपस्तरणे पिहिः कर्तव्यः । छंदोगानां त्र्यवत्तदर्शनात् । सर्वहोमः तया

प्रयत्नेन होमाः हुत्वा ते व्योघ्यानः एवाँवत्तेने उत्तानीनस्तवा आपस्तंबः स्वदिहुतः य

र्यावत्तेनेति स्रुचोग्नेणकस्य त्यये त्रयाणिना । आहायामि यार्यपुनर्होनव्य इत्येके ।

मानवे । एककपालमन्यूस्यांपा आमलं कुर्वन्नभि हूरयति । प्रचरणवेलायां बर्हि

षि मादयित्वोपस्तीर्येककपालं सकृत् सर्वं सवयन्या त्रायस्यावासिस्रुग्भिरभिघार्यो

प्रथमजातो वत्सः सरक्षणाय प्राचीनमेकाष्टका यावत्सा जायंति तेषां प्रथमजं ददातीत्यापस्तंबः

यांम्बककपालेन सचयपवषट्कृते मध्ये पाणिना जुहोत्यङ्गं प्रतिष्ठितमाशवेनाभिजुहोतीति॥
अस्य वैश्वदेवि द्यावापृथिवीयप्रकृतित्वं जैमिनिनोक्तं। एककपालानां वैश्वदेविवदः प्र
कृतिरग्नयणो पूर्वहोमयरेष्टत्रिदर्शनादिति। पक्षान्तरमाह आज्यस्य वा यजेत्। अथ
वा द्यावापृथिवीयमाज्यस्य यजेत् आज्यमेव ध्रुवाया अनुरवत्तमवदाय यागः कर्त्त
व्यः। न पुरोडाशेन। तस्मादाज्यस्यैव यजेदिति वचनात्॥ आज्ययागपक्षे उपांशुत्वं ल
व नैव। शाखान्तरे यागसंबंधे नैवोपांशुत्वस्यादर्शनात्। वैश्वदेव द्यावापृथिवीयो चोपां
श्वति। पुराणानां वा चरुः। अथवा वैश्वदेवश्चरुः पुराणानां जीर्णानामेव यवानां व्री
हीणां च कर्त्तव्यो वा नवानामिति उक्तो विकल्पः। ऐन्द्राग्नद्यावापृथिवीयो पुरोडाशेन
वा नामेवा चरुर्नहरणात् प्रथमजो गौर्दक्षिणा आश्विने व्रीहियवाग्रयणे प्रथमजो
गौर्दक्षिणा। तस्मिन्वर्षे जायमानानां वत्सानां यजमानस्य गोः श्रेयः प्रथमो जातो वत्सः
स दक्षिणा यैप्राचीनमेकाष्टकपा वत्साजो दक्षिणेति शांखायनः + इदं वाग्नयणं। तं ए
तेषां प्रथमजं दद्यादिनीसापस्तंबः वत्सं प्रथमजं दक्षिणेति शांखायनः + इदं वाग्रयणमे
कमेव शरद्वसंतयोरस्यस्य ते। देवानैकच्चा शरद्वी दर्शपूर्णमासवत॥ नववीहियवरूपसा अनु
धनद्रव्यलेदाहिन्नकर्मत्वं दर्शपूर्णमासवदेवाग्नयणस्यानत्यौर्णमास्याममावा॥ अनु
स्यां वा वानुष्ठानमिति। यद्यग्रयणसोमेनास्याग्नयणस्याग्नहस्तस्यैव मर्थत्वाशत् इष्टि॥ +

याव्रीहियवद्युपसाधनद्रव्यनेदेपि दर्शपूर्णमासयोर्नैमित्तिकर्मतापत्तेर्माग्नेयाग
योरपानिनेनद्रव्योरेकैवाद्वारंलक्षणीयानवाति अधिकारमुपजीव्यत्राहाविश्वदेव
स्य वा वैश्वदेवमिति चातुर्मास्यानां प्रथमंपर्व। एतेनैश्वदेवमित्युक्तं द्वार नत्र
वैश्वदेवे पर्वणि चकारान्न्यथमजो वशो दक्षिणा। नत्रापिह विर्यः साजो हि नस्यम
थमजो गोर्दक्षिणेति गम्यते: दर्शपूर्णमासानीजानो दक्षिणाग्निमयक्तं चातुर्मा
स्यं त्रासस्रणानोजयेत्किं विदध्याशास्त्रनकमुक्तास्यादिति निमित्तवशाद्दर्शपूर्णमा
सारंलोत्कर्षसति आग्नेयस्राकाले आगतेनदत्तिकृशंकायामयं प्रकारः। दर्श भ
पूर्णमासानीजानः निमित्तवशाद्दर्शपूर्णमासास्यामति इष्टवान्यजमानो नवमत्रा॰
व्रीहियवरूपं दक्षिणाग्नियक्तं दक्षिणाग्नौ यक्तौ किंप्रमाणमात्र चातुर्मास्यं वतु
र्मांतप्तियर्यतं चतुरो ब्रास स्रणान्नोजयेत्ततेस्यो मुक्त्वक्लाः किं विदध्याशक्ति दक्षि॰
णां दद्यात्। अत्र ब्राह्मणाशनेवाग्नेयस्य सिद्धतीत्यभिप्रायः। नद्यद्यावद्यद्रूत॰ र्द्धु॰
नमेवमस्येनद्वनीतिगम्यते: यद्यु अनीजानस्याश्चातुर्मास्यमेवैतमोद्दतमद्धाहायेप
वनेपचेयुस्त्रब्राह्मणान्त्र अनीपुरिति। नत्रोयच्छकुयात्तद्यथावाद्दक्षिणा॰ हविःस्या
दित्याहुरिति अन्वयणाश एतच्चैत्र दर्शपूर्णमासारंलाला वेजेयं वैश्यामारंने कृने
कृते दर्शेष्यनंतरं वैश्यारवे आग्नेयस्यकर्तुं शकात्वाश वैश्यारथ्यां दर्शपूर्णमासारंभे

श्री० ज्येष्ठेव संनालाद्वाग्रयणकालातिक्रमः स्यादित्ययं प्रकारोऽनुष्ठेयः अस्याग्रयण
त्वात् पौर्णमास्याममावास्यायां वानुष्ठानमिति यद्यप्याग्रयणे मन्याग्रयणाग्रह॥
३६ णास्यैवमर्थत्वात् दृष्टिस्यस्याग्रयणस्य यद्यप्यन्येनैव कालस्य सिद्धत्वात्। अ
39 ग्निहोत्रायणिनानवैः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमः। एवं त्युक्तमग्निहोत्रमेव वाजसनेयपा
ठिनि त्रिंशतो वर्षेभ्य ऊर्ध्वं दर्शपूर्णमासोत्सर्गे कृते आग्रयणस्य प्रकारमा
स्याग्नि ह अग्निहोत्रायणिनः सायं होत्रमेवायनं नान्यानि कर्माणि। सोऽग्निहोत्रायणी।
अग्निहोत्रमेवेन्धवकास्यो न स्यादिहस्य स्थलात्। नस्याग्निहोत्रायणिनो यजमान
स्य नवैर्व्रीहियवान्नैः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमो भवति। आग्रयणकालोऽके विदन्य
थे दमूत्रं व्याचष्टे। अग्निहोत्रेणैवाग्निहोत्रहोमिनैवायनं आग्रयणं प्राप्तिं आ
ग्रयणसिद्धिं यच्छतीच्छति सोऽग्निहोत्रायणी न स्यैवं कर्तव्यं अनुसृष्टदर्शपूर्णमा
सस्यापि एतदपि युक्तं। शास्त्रान्तरे सामान्येनैवोक्तत्वात् नवाशितात् यावायवयसा न
त्र वमाशितान्नस्यात्स्वान्नस्वादितायागोः पयसावासायंप्रातरग्निहोमः कर्तव्यः दी तेत्र
क्षितव्रतं चासंवत्सरदीक्षिता दैयज्ञे मारे आग्रयणकालातिक्रमशकायां नवा
न्नेन दीक्षितव्रतं कर्तव्यं। तेनैवाग्रयणस्य सिद्धिः॥ एतदेवाग्रयणकाल एव उ
पसत्सु रोहिणीं कुर्वीत संवत्सरे यसत्काशये यज्ञे उपसत्सु आग्रयणकालेऽभवत्॥

धे

श्यामाग्रयणस्य तदानीं मेध्यसामाभावश्च नदाह पक्षान्तरः वर्षासु श्यामाकैर्यजेतेति मानवे विशेषः शरदि सोमाय

ग्र्यो नवान्नेन रौहिरणो पुरोडाशो कर्तव्यौ। नास्यामेवाग्रयणे सिद्धिः एतद् व्याग्रयणका
लएव। सुन्यामुसवनीयाश्च। संवत्सर सुन्यादौ आग्रयणकालेन वान्नेन सवनीयपुरो
डाशस्त्रकुर्वीत। सौम्यः श्यामाकचरुरापस्त। आपस्तम्बस्य व्याग्रयणे सौम्यः सौ
मदेवताकः श्यामाकचरुर्भवति। एतच्च वर्षासु शरदि सर्वां वा लवति। शास्त्रान्तरे। श्यामा
कानामिति। शाखायन ब्राह्मणे च अथातः आग्रयणस्याग्रयणे नानाद्वाद्यकामो यजे
नवर्षासु आगते श्यामाकसस्ये श्यामाकानां हविः। आपस्तम्बसूत्रे वा यं समानतन्त्र ठको॥
स्ति। नानि ष्टाग्रयणे नाहिताग्निर्नवस्याश्नीयाद् व्रीहीणां वा नां श्यामाकानामित्यग्रया स
कस्य यज्ञेनामावास्यायां पौर्णमास्यां वामावास्यान्तं त्र ॅ सस्य शस्ताभिधेन्यो निर्वपण
काले आग्नेयमष्टाकपालमिति विज्ञायते नवानामिन्द्राग्नं द्वादशकपालमा॥
ग्नेन्द्रं वा वैश्वदेवं पयसि चरुं सौम्यं श्यामाकं चरुं द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरस्ताद्वा वा
पृथिव्यमेके समामनन्ति नानामिश्रं तन्त्रोपि विकल्पेनन्तेनैवोक्तः॥ यदि नानान्त्री श्यामा
केष्टिं कुर्वीतेति। वैराणवोग्नीषमा। ऐन्द्रागवांशमयः सौम्यश्चरुर्भवति। सौम्यश्चरुरित्यनुत
वर्तितेन। शाखायनब्राह्मणेन तु विशेषः अथ वसन्ते आग्रयणपक्षे षु वेणुयवेषु वेणुयवा
नुद्धृत्य वा आहेति मकृत्यत्पस्याग्रनदेवपूर्वैनन्तन्त्र मे शाखा देवनैषा दह्रि रौत हूय
रान्तां है क आग्नेयीं वा वारुणीं वा प्राजापत्यां वा कुर्वंत्येतत्र आमेवेत हूयन्ताम्॥

आपस्तंब: वैराडयवाग्वौ मिश्रिमैके समामनंति वैराड्यवागनुहूर्त्तं वा इति संप्रेष्यतितस्याभि
श्री· स्यातिदेशोयं। श्यामाकवैराणवा पस्नदेवतं त्रमेषादेवता आग्नेयीमैत्रावरुणीप्राजाप
त्यावेति। येन त्रंजमेषादेवतेनेति श्यामाके छेयदुक्तं तस्यातिदेशोयं। श्यामाकवैराणवाग्न
४० परायोर्दक्षिणामाह पुनःसंस्कृतोरथो दक्षिणा क्षौमं मधुपर्को वर्षाघ्नं वासः वाशब्द:
40 प्रत्येकं योज्य:। योरथो तग्नः सन्धुनः सज्जाहृतः संपुनः संस्कृतः। एवंविधो रथो द
क्षिणा अथवा क्षौमं दक्षिणा। क्षुमा अतसी तन्तुनिर्मितं क्षौमं। अथवा मधुपर्को
दक्षिणा मधुपर्कशब्देन दधिमधुघृतान्युच्यन्ते। अथवा वर्षाघ्नं वासो दक्षिणा व
र्षाघ्रुहुतो यद्यजमानेन परिहितं न दूर्षाघ्नं। शरत्वांतरेतु। आग्रयणस्यपकृनारा
स्यापसंनि। नथावचकृ चन्नाहरणे। यद्येनस्यैग्लायाम्यो सौमासं वामावास्यं वा हविः कु
र्वीत नवानामुलयस्यास्या अपि वा यो सौमासे वामावास्ये वा हवीष्यनुवर्त्तये देवता
मपरिहारणायापि वाय वागवेव साधयमानरग्निहोत्रं जुहुयान्नवानामुत्तयस्मा द्वयाअ
पि वा द्वाली पाकमेव गार्हपत्ये श्रपयित्वा नवानामेतास्य आग्रयणदेवतास्य आ
हवनीये जुहुयात्स्विष्टकृच्चतुर्थ्योस्यामुष्मै स्वाहामुष्मै स्वाहेति देवतानामप्य प
रिहारणायापि वाग्निहोत्रीमेव नवानादयित्वा तस्यै दुग्धेन सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहु
यात्तु तयस्मा द्वयापनपनीवं नः पानाहृत्य यंपेन कामयेतनेनयजेतेति। नसूत्रेवास

माननंत्रावा दर्शपूर्णमासास्यां दर्शपूर्णमासौ वा नवानामग्निहोत्रं वा यवाग्वा सायंप्रातरग्नि
होत्रं वा नवानाद्यपित्वा तस्यैतद्गवेन सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयाद्द्वाहं पक्षे वा स्थालीपाकं पाकं
श्रपयित्वाग्नयएत्द्देवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीस्य आहवनीये जुहुयादग्नये एतद्देवताभ्यः स्वि
ष्टकृच्चतुर्थीस्यो ऽपि वा नवान्नेहुयादिति। आग्रयणं वः॥ अपि वामावास्यायां पौर्णमासा
ग्रयणेष्टिमन्त्रायानयेदपि वा पौर्णमासीनमावास्यां वा न वै यजत्यपि वा अग्निहोत्रीव्रीहि
स्तंबं यवस्तंबं वाग्नासायित्वा तस्याः पयसा सायंप्रातर्जुहुयादपि वा नवानां यवाग्वा सायंप्रा
तर्जुहुयादपि वा नां स्थालीपाकं श्रपयित्वाहवनीये जुहुयादग्नयएतद्देवताभ्यः स्विष्टकृच्च
तुर्थीस्योऽपि वा नवानां चतुःशरावमोदनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेदेवं पवित्र्येणेनत्रा
ग्नेयश्यामाकोनवत्सरानि। तथा आग्रयणानंतरं दर्शपूर्णमासयोरीड्यानियमस्तैने
वोक्ताः। व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेतायवेभ्योऽदर्शपूर्णमासावेवयवे राव्रीहिस्यापिराव्री
हिरेवोत्तयत्रेनेहावेमस्य चरनमासवनीनिवहूचब्राह्मणं। वर्षासु श्यामाकेपतेनशरदि
व्रीहिभिर्वसंतेयवैरिति कालांतरमथाग्नय एणस्यवद्धत्वब्राह्मणेऽभ्यूयते। यद्युनक्षत्रमुपे
से स्तर्वपक्षेन नक्षत्रमुद्दीक्ष्य यस्मिन्नक्षत्रे कामयेत तस्मिन्यजेतनतस्यैसहृदादृशसामिधेन्यः॥
सहनावाज्यस्त्रागोविराजौ संयज्येत स्याक्कंब्राह्मणं सौम्यत्रहः सोमो वै राजौषधीनां नत्रेहा
वयाविशामीराणीति ६ अमावास्यायामग्न्याधेयं अग्न्याधेयमिनिवस्समाराास्म

श्री०

८१ कर्मणः संज्ञा संव्यवहारार्थी कुरुक्षेत्रे परीणाहि खलेऽग्न्याधेयमित्यादौ साग्न्यगारकरणा
दीष्टंतस्य कर्मसमुदायस्य संज्ञा नमंथनमात्रस्य स्थापनमात्रस्य वा तत्राग्न्याधेयममावा
स्यायां लवति अत्रामावास्याशब्देन गौणया लक्षणया प्रतिपदुच्यते कुतः स्मृतौ तथादर्शि
तात् स यो मावास्यायामग्ना आधत्त इति मत्कृतस्य पदद्वये वेष्टन पुरस्तान्नयस्त्वा हूयेत न त
दहरुपवसेत्तर्हि त्येषदर्मंल्लोकव्यागछतीति मुख्यामावास्यायामुपवासं दर्शयति अत्रो
पवासशब्देन यमनियमयुक्तावस्थानमुच्यते यदहरत्य श्वोऽग्न्याधेयं स्यात् दिवैवाश्नी।
यात् अथ जाग्रति जाग्रति दिवा इत्यादिकं ते नोपवसेद्यमनियमयुक्तो भवेदित्यर्थः।
तस्मान्मुख्यामावास्यायामग्न्यगारादि विदधीत तदनंतरमुपक्रम्यजनि पद्याधानं कार्यमिति तत्रा
धानपक्षे तु पूर्वदिने उपक्रमः न त्वत्र दिने मंथनं श्वोऽग्नीनाधास्यमानः उपवसेत्पूर्वां पौ
र्णमासीमुत्तराममावास्यां न क्षत्रे चेति शाखान्तर आपस्तंबः पौर्णमास्यां तु पूर्वस्मिन्पर्वणि
संधि साव्वारंतरणीयमपरज्य श्वो भूते पौर्णमासेन यजत इति। काठके। आधानं चेत्पौर्णमा मे
स्यां पूर्वांतु नूदेवतानामुपवसेदुत्तरामन्वारम्भणीयायै पर्वणि भवेति। अन्यत्र पौर्णमास्याधा
ने चतुर्दश्यामुपवासाद्युपक्रमः पौर्णमास्यामग्न्याधानमिति इष्टयस्त्वा। श्वो द्वारंतरणीया
पौर्णमासं वेति। पूर्वदिने वा पौर्णमास्यामथवा संभरणीयेति सिद्धं। कठसूत्रे। पौर्णमास्यामाद
धानः पूर्वामुपोष्याधाय यः पौर्धेयेष्टिरिति सूत्रं जुहोतीति होत्रमुपनिषद्मानो वसतीत्यर्थः॥

न्या

अथैतस्य नक्षत्रस्य बहुत्वोपन्यासे विधेनप्रशस्येति एकद्वित्रि कृत्तिकातोन्यानि नक्षत्राणि एकद्वित्रिचतुःसंख्याकानि कान्येतो ग्नी यानि
कृत्तिकासु षट्संख्याधिष्ठानयोगात् ... तत्राद्रादीनां मेकमेकमधिष्ठानं फाल्गुन्यादीनां द्वे अश्विन्यादीनां त्रीणि वसूदीनां च
त्वारि तत्तस्मादेभ्योऽप्यधिकनक्षत्राधानाद्यजमानो पि बहुमानं बहुत्वमेवोपगच्छति। यथा: १

त्वारंभणीयायां पौर्णमासां वेति मानवे पौर्णमास्यामाधायसोपवसमायारंभणीयां कृत्वा
सद्यस्कालया पौर्णमास्या यजेत। अमावास्यामाधयन नक्षत्रे वा पौर्णमासीमुपोष्यारंभणीयां
कुर्वीतोत्तरामुपोष्य पौर्णमास्या यजेतेति कृत्तिका रोहिणी मृगशिरः फल्गुनीषु। कृत्तिका
सु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु च। एतेषु नक्षत्रेष्वग्न्याधेयं भवति। अयममावास्यया॥
सह विकल्पः। कृत्तिकास्वग्नी आदधीत रोहिण्यामग्नी आदधीतेत्येवमादिभिर्वाक्यै
:स्वतंत्रेष्वेव नक्षत्रेष्वाधानविधानात्। तत्रामावास्यायामेवैतेषु नक्षत्रेष्विति समुच्चय
एव कथं न भवतीति नैवं। उदितानुदितहोमवदमावास्याविधानेन नक्षत्राधाननिंद्यामावास्या
सम्भवात्यक्तांतरताप्रतीतेः तथाहि स यो मावास्यायामग्नी आधत्ते यथा विहृतायां क्षुध
रिहूरपुरं प्रपद्येत स तन न एव स्वर्गलोकमियादेवं न तदिन्यमावास्यायामाधानं विधायन
क्षत्राधाननिंद्यासंस्तौति। अथ यो न क्षत्र आधत्ते यथापिहितायां हूर्यं हूरपुरं प्र॥
विशेत्स जिह्मः पुरः स्यादित्वं न दितिम प्रविशेत्। एवं मृगेषु मिच्छेत् सु पुरः पुरोभाग एव जिह्म
: वक्रः प्रतिहतगतिर्भवतीत्यर्थः। तस्माद्विकल्पवन्न समुच्चयः। हस्तोत्तालकामस्याला
भकामस्य यजमानस्य हस्तो नक्षत्रं आधानकालयद्देष्टमे दीयेतेति प्रकर्षोर्थप्रश
स्तप्रयोगात्ब्राह्मणशब्देन प्रतिग्रहेणार्थप्राप्तिरुच्यते। तेनायं ब्राह्मणस्यैव कालः प्रतिग्रह
स्य ब्राह्मणस्यैवोक्तत्वात्। चित्रा च क्षत्रियस्य च कारात्त्वालकामस्य क्षत्रियस्य यजे

मानस्य चित्रा नक्षत्रमग्न्याधेयस्य कालो भवति ज्योतिःशास्त्रेप्यग्नेः परिग्रहं कुर्याद्विशा
खाकृत्तिकामघा। रेवतीरोहिणीपुष्यज्येष्ठायामुत्तरात्रये व्यवहारसारे। अग्न्याधानं द्वि
जेंद्रशरणस्य कृत्तिकाविशाखयोः रेवतीरोहिणीपुष्यमृगज्येष्ठोत्तरात्रये याकारिकायां
।माघादिपंचमासेषु ज्यावरोवाभिवितिनथ्या कुर्यान्मृगोत्तमांगे वा अग्न्याधानं तु कृप
कृतः हस्तद्वये विशाखासु कृत्तिकादित्रये तथा पुनर्वसुद्वये तद्वद्रेवती मू उत्तरासु चासौ
मार्कवर्जिते वारे नाधिमासे तथा क्षये। चन्द्रेनुकूले पूर्वाह्णे रिक्ताविष्टिविवर्जिते इति। शा
स्त्रांतरे अन्येष्वपि नक्षत्रेष्वाधानं श्रूयते। तद्यथा। आपस्तंबः हस्ते यः कामयेत प्र
मे दीयेतेति चित्रायां राजन्यो भ्रातृव्यवान् विशाखयोः प्रजाकामोऽनुराधे ऋद्धिकामः अ
वरोषु पुष्टिकाम उत्तरेषु प्रोष्ठपदेषु प्रतिष्ठाकामः सर्वाणि नित्यवदेके समामनंतीति त
था अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा आधेय इति वसंतो ब्राह्मणब्रह्मवर्चसकामयोः
यास्तस्माद्ब्राह्मणो वसंत आदधीतेति वचनाद्ब्राह्मणस्य निष्कामस्य वसंतऋतुरग्न्या
धेयस्य कालस्य कालः। स यः कामयेत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति वसंते स आदधीतेति
ब्रह्मवर्चसकामस्यापि ब्राह्मणस्यैव वसंतः कालः यतो ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणस्यैव युक्तं
ग्रीष्म क्षत्रियश्रीकामयोरिति निष्कामस्य क्षत्रियस्य श्रीकामस्य त्रैवर्णिकस्यापि ग्रीष्म
ऋतुरग्न्याधेयकालः तस्मात्क्षत्रियो ग्रीष्म आदधीतेति वचनात् अथ यः काम
ग्न्या

येन कृत्वं ॰ भिन्नियापयशस्तस्यामिति निगमो ऽस्य स आदधीतेति वचनात्। हुत्वाग्निं यजेति। अ
हुत्रियज्ञानिरयिभिन्नियासंपदकीर्त्तीचकृत्वात्मकः स्यामिति कामयमानस्य ब्राह्मणादे
र्नीऽस्य आधानकालइत्यर्थः। वर्षाः प्रजापशुकामवैश्यस्य हेतुना। प्रजाकामस्य पशुका
मस्य चैव वार्षिकस्य वैश्यस्याग्निकामस्यापि रथकारस्य वर्षासु तु ग्न्याधेयस्य कालो भव
ति। तस्माद्वैश्यो वर्षास्वादधीतेति निष्कामस्यापि वैश्यस्य वर्षाः अथ यः कामयेत ब
हुः प्रजया पशुभिः स्यामिति वर्षासु स आदधीतेति सकामस्य चैव वार्षिकस्यापि वर्षा
सु रथकार आदधीतेति रथकारस्य निष्कामस्यापि। एतद्वांतरेपि शिशिरः सर्ववर्णा मानवे
नामिति। तथा च शिशिरः सार्ववर्णिक इति च। शिशिरत्तौ सर्ववर्णानामग्न्याधेयं तत्रावनी सु
क्तं। एवं कालमुक्त्वा कर्त्तव्यमाह। अग्न्यगारे कुर्वीत। अगारं गृहं। अग्न्योरगारे गृहे अ
ग्न्यगारे हि अग्निगृहे अर्थात् तयोरिमासो अग्न्युत्पादनक्रमेण कुर्वीत षष्ठीदयः ततश्च र
वं गार्हपत्यगृहं प आहवनीयगृहमित्यर्थः। अत एव कुर्वीतेति बहुवचनाद्गेन च।
ऋ त्वारः ऋत्विजः प्राग्वंतीत्युपदेशात् पूर्वमेव ब्रह्मादयश्चत्वार ऋत्विजो वरणीयाः अ
हर्नात्विक्कर्माणि नैव कुर्यात्त्कार्येदिति सर्वस्याधानस्य पर्नोपरिष्टत्वात्। वैद्यवरणाभावेपि
त्वमेव ब्रह्मा त्वं मे होतेत्येवं लौकिकं वरणमपर्याप्तं कर्त्तव्यं। अन्यथाविशिष्टपूर्वत्वासिद्धेः उद
ग्द्य ॰ शवायर्। अपरं गार्हपत्यागारमुदग्वंशं वा कुर्यात् शवा प्राग्वंशं आहवनीयागारं तुप्रा

श्री०
५२

गं वंशमेव कर्त्तव्यं दक्षिणपूर्वे द्वारे उत्तरसन्निक्रमेण परस्य गार्हपत्यागारस्य दक्षिणं द्वारं
कर्त्तव्यं आहवनीयागारस्य प्राच्यां द्वारं कर्त्तव्यं न त्वेकस्याग्न्यगारस्य अन्यैकं द्वारं द्व
यं किन्तु विधीयते। मैवं गार्हपत्यागारे पूर्वद्वारस्यार्थादेव प्राप्तेर्विधानानपेक्षणात्
। अतो गार्हपत्यागारे दक्षिणद्वारं विहितं। पूर्वद्वारं त्वार्थात्। आहवनीयागारे पूर्व
द्वारं विहितं अपरद्वारं त्वार्थात्। न ह्यन्यथा गार्हपत्यादाहवनीयपर्यन्तं प्रणयनवि
धानं गार्हपत्यावेक्षणं च संभवति किं च अत्यानन्तरत्वात्पूर्वदक्षिणद्वारे इति निर्देशमा
त्रेण दक्षिणपूर्वे इति निर्दिशन्ति देवं ज्ञापयति प्रथमं गार्हपत्यागारं ततः आहवनीयागार
मिति तथा च सति यथासंबन्धमर्थमत्यापत्तिनरत्वमनादृत्यापि दक्षिणशब्दः पूर्वे निर्दिशति।
पौर्णमासवद्वपनं। अत्र यजमानस्य पौर्णमासवत्केशश्मश्रुवपनं भवति। विकल्प
स्य वक्ष्यमाणत्वात् आहूतिना आशिखवस्यादि देश इति केचित्। अपरे त्वेवमाहुः। पौर्णमासव
द्वपनमित्यनेनैव विकल्पसिद्धेः ऋतुनक्षत्रसंस्कारस्यामवपनेऽस्य त्रपुनर्वपनग्रहणाद्देवं
ज्ञापयते पौर्णमासेऽनित्यमेव वपनं भवति न विकल्पेन। केशश्मश्रुवपने वाशिखमित्य
त्र वाशब्दस्याशिखमित्यनेनैव संयोजनगना शंस्वानरेनखवति। कुं न नमप्यान्नानेति म
। केशश्मश्रुवपने वाशिखमित्यत्र वाशब्दस्याशिखमित्यनेनैव संयोजनाश। शाखा
नेरेनखवनि कृ ननननमप्यान्नानमिति। केशश्मश्रुवपनेनखानि कृन्तते मान्येवं पत्नीकेश

वर्जमित्यापस्तंबः क्षौमे वसीत इति। यजमानोऽहते अधौते सकृन्म्रक्षालिते वा क्षौमे वसने
परिधत्ते। कुमा अतसीनहि कार क्षौमे॥ पत्नीव। पत्न्यपि। अहते क्षौमे वाससी वसने परिधत्ते। क्षौ
मे वसानावग्नी आदधीयातामिति वचनात् सं॰ ध्वितेर्थर्यवे देयोनो अहते क्षौमे आधानेसं
ध्वितेस्समासिंप्राय्युत्वात्स्यामपि अध्वर्यवे देये दानदक्षवरिनाथ्यत्वाविदुषाम्न्यन्निपत्निनापेहु
त्वाविशेषात्त्वा। गार्हपत्यागारे निर्मथ्यास्यादधाति। अर्थात्कृतेककाष्ठस्यामन्त्रितं निर्मथ्य गा
र्हपत्यागारे गार्हपत्यस्थरस्यमध्ये निदधाति। अग्नेः स्थानमुत्कीर्य तेन्युपदेशात्त्वगार्हपत्य
स्थापनस्थानं दक्षिणमपत्ते वैश्यकुलाद्वांबरीषमहानसाद्वा अग्निमाहृत्य गार्हपत्यागारस्याद
धाति। इति शेषः। वैश्यकुलादग्निमाहृत्य तत्र स्थापयति। वैश्यगृहात्त्वलौकिकोग्निर्हु
तोच्छिष्टो वाम्नातव्यः॥ ननु तत्परिगृहीत आवसथ्यादिः। अथवा अंबरीषात् भ्राष्ट्रकं
दुग्धहादित्यर्थः। अथवा महानसात्। महानसशब्देन धान्यादिपाकार्थं गृहमुच्यते। य
त्रानवरतं बहुपाकवशादाहृती रोगोग्निर्भवति स वाग्निः पंचभूः संस्कारोद्भूत्वा स्थापनीयः।
दिवा स्नाति रात्रौ वा॰ अथ यजमानो दिवैवास्नाति नियोगतः रात्रौ वा अस्नाति अ
थवा रात्रौ स्नातीति रात्र्यशनस्यैव विकल्पः॥ न दिवाशनेन सह यद्द्रयस्य द्वहरस्यक्षेनाग्न्या
धेयं॰ स्यादिवैवाक्ष्नीयादिति नियमेन दिवाशनं विधीयते तृप्तिकाममेव न क्रमक्ष्नीयात्
दिति रात्र्यशनस्यैव दृष्ययाविधानात्। उपास्तमयं यदेवाः पितरः इति॥ उपास्तमयं अस्तमयस

श्री०
४४

मीयकाले आहवनीयागारस्य पुरस्तादुपविष्टो यजमानो देवाः पितर इति मंत्रेण देवान्पितृंश्चाह्व
यति। सप्रोहैवं विद्वान्देवाः पितर इति। उपाक्षमयं अक्षमयीयकाले आहवनीयागारस्य पुरस्तादुप
विष्टो यजमानो देवाः पितर इति मंत्रेण देवान्पितृंश्चाह्वयंस्याहास्य देवा देवहूयं गच्छन्त्या पितर
:पितृहूयमिति श्रुत्यास्य मंत्रस्याह्वाने विनियोगाश्च पि ज्ञ पितन्त्र दक्षिणेन प्रविशति॥ पूर्वे॰
ण प्रविशति। ततो यजमानः पूर्वेणाहवनीयागारद्वारेण॥ गन्यगारयोः प्रविशति दक्षिणेन प
त्नी गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारेण पत्नी अगारे प्रविशति। प्रवेशनविधेर्विहितद्वारपरत्वमस्
युक्तं वाश्च। पश्चादुपावेशनं दग्नेरुपविशतो दक्षिणेनः पत्नी उक्तप्रकारेण गार्हपत्यागारं प्र
विश्योभौ पत्नीयजमानौ स्थापितस्याग्नेः पश्चादुपविशतः दक्षिणेनः पत्नी उक्तप्रकारे॰
ण गार्हपत्यागारं प्रविश्योभौ पत्नीयजमानौ स्थापितस्याग्नेः पश्चादुपविशतः। तयोर्म॰
ध्ये पत्नी दक्षिणेन उपविशति अथ यजमान उत्तरतः अश्वत्थ शमीगर्भारणी गमनः। प्र
यच्छति। शमीमध्ये उत्पन्नोऽश्वत्थः शमीगर्भ इत्युच्यते। योनिरश्वत्थ तजया द्वालीशमीसा॰
मिति श्रुतेः। शम्यागर्भः शमीगर्भः। अश्वत्थश्चासौ शमीगर्भश्च अश्वत्थ शमीगर्भः। तं॰
त्रिमिति द्वे अध्वर्युर्यजमानाय प्रयच्छति। समर्पयति। तल्लक्षणं चैवं। शमीगर्भस्याश्वत्थ
स्य माद्युरश्वात् दधुरश्मावाश्म हूगायना वाद्युरश्वा याः छेदकृत्वा तन्मय्यो अरणी कार्ये। नेव
वन्तुर्विंशत्यंगुष्ठदीर्घे षडुत्सृष्टविस्तारे चतुरंगुष्ठोच्छ्रायेन वनः मानं च मध्यमेनांगुष्ठपर्वणा

कर्त्तव्यं। एवंविधस्यैका आधाराशिः द्वितीयाऽन्तराशिरिति निर्वचनेन अरणी अग्निमंथन्ना
र्थं परिगृह्येते। ते एव सर्वदा धार्ये। अतः प्रतिपत्तिविधानात्। अरणी वृषणयोरिति। अत एव
कात्यायनेनोक्तं। अरण्योरल्पमप्यंगं यावत्तिष्ठति पूर्वयोः। न तावत्पुनराधानमन्यारम्भा
द्विधीयते इति। नाशात्कृपदाहादिनिमित्तमन्ययोः परिग्रहोपदेशश्च। अरण्योर्दग्धयोर्वा
पि नष्टयोः कारणयोस्तथा। आहृत्यान्ये समारोप्य पुनस्तत्रैव निर्मथेत् इति तथा कात्या
यनः अरण्योः कृपनाशादिदाहेष्वग्निसमाहितः। पालयेदुपशान्तेऽस्मिन् पुनराधानमि
ष्यते इति एवं च निर्वर्त्तिते परिगृहीतयोररण्योरनिच्छया नावन्तपरित्यागो यावत्कथ
मपि मंथनसंभवः अश्माद्यैऽगर्भस्य शमीगर्भस्याभावे तु स्त्यभावे अगर्भस्याप्यश्वत्थमा
त्रस्यापरिग्रहेः। तथा चोक्तं कात्यायनेन। अलाभे वश्वशमीगर्भो दूरे यावद्विलंबितः इति
वाचंयच्छादह्रर्णादस्तमितेनिशायां अस्तमिते सूर्ये तदानीमेव निशायां यजमानं
प्रति अध्वर्युर्वाचंयच्छाहर्णादस्तमितेरितीमं प्रैषमाह। अस्तमित आदित्ये रात्रौ यजमानमा
हेति शाखान्तरेऽभ्यवृणादेव भुक्तं पर्युदस्यं वा प्रधानकालत्वाश वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। उद
यस्य समीपपर्युदस्यं। सामीप्येऽव्ययीभावः। सूर्योदयसमीपे वा रात्रावेवाभ्युपशमनात
नरं वाचंयच्छेतीमं प्रैषं यजमानं प्रति ब्रूयात्। ३। नास्तमितमात्रे। कुतएतत्। प्रधानकालत्वा
त्। वाग्यमो हि पदार्थांगं। पदार्थाश्च मुख्ययामुपशमयत्येवमादयो मुख्यायां रात्रौ पर्युदस्यं

विधीयते। अतोऽङ्गानां प्रधानकालता नान्यापत्त्येति न्यायात् उद्गमनस्य सर्वप्रैषेभ्यो बैसर्वपर्यु
दयकालविवक्षायां ते। एवं वाग्यमस्य हविष्कार्थतानुवनि। यतः वाक्ये नहि पदार्थाः सुखेन कर्तुं श
क्यन्ते। अन्यथा अहविष्कार्थतालवे तु। तस्मात्पर्युदसमेवैतस्य वधारणाय तत्र च्यवते। अस्त
मिन आदित्ये एतत्त्वाविति नतु उदयसमये पि क्रियमाणेन न विरुध्यते तदापि प्रागुदयात्सू
त्रिले वक्ष्यति। केचित्त्वरवरसंस्कारानन्तरं प्रागग्न्यानयनप्रैषादिमं प्रैषमिच्छन्ति १ गार्हप
त्यागारे अजं बध्नाति न वा अरणिप्रदानं तं गार्हपत्यागारे स्वकीयं परकीयं वा अजं छा
गं बध्नाति अथवा नैव बध्नातीति विकल्पः। नहि केचनमुपबध्नीतीति विध्यपलब्धुत्तरथान
कुर्यादिति विहितं प्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः। एतां रात्रिमजं बध्नाति इति अवरणादस्तम
यसमकालमेव बध्नीय रात्रिमित्यन्तसंयोगद्धित्वात्तीयायाः अवरणा२ विद्यमा
नं प्रातरग्नीध्रे दद्यात्। विद्यमानं यजमानस्य गृहे तेनैव विद्यमानमजं। अजबन्धनपक्षे
पि संछिन्ने कर्मण्यग्नीधे दद्यात्। संछिन्न इति वकल्पपाठात्। कुत एतत्। यतु न यातन कु
र्यादिति बन्धनपक्षे निषिद्धं यद्यस्याजः स्यादग्नीधे एवैनं प्रातर्दद्याते नैवतं काममाप्नोति
तस्मात् तन्नाद्रियेतेत्यजबन्धनकामस्य दृतिवत्संपद्यमानत्वेन हेतुत्वमूले तान् अजबन्धमनिरा तुस्
करणात्। तस्मादजत्वबन्धनपक्षे गृहे विद्यमानस्य दानं। अत्र केचिदेवमाहुः यदि स्वीयो
जोनास्ति तर्हि वंशपरकीयोऽप्यानीय बन्धनीयः यदि गृहे स्वीयो जो भवति तर्हि बध्नीयमान

दाग्नीध्रपदेयइति। अपरेत्वेवमाचक्षते। एकीयत्वेविकल्पेनबंधनीयः॥ अत्रैकीय
स्यबंधनपक्षेप्रास्तरग्नीध्रेद्दानं। नाबंधनपक्षेनान्यबंधनीयःनपक्षइति अश्मनिनेरोहि
णेचर्मण्यानडुहेचत्वारिहविष्यपात्राणिमिमीतेतंवानुमाज्यंपचति। अश्मनिनेसूर्यैरोहि
णेरक्तवमायांदिने आनडुहेवल्लीवर्दसंबंधिनिचर्मणिउत्तरलोम्निप्राग्नीवे अधिकरण
भूतेसूर्यैरोचत्वारिहविष्यपात्राणिहविष्यस्यतंदुलरूपस्यपात्राणिमिमीतेप्रक्षिपति।
अत्रहविष्यशब्देनव्रीहितंदुलाएवोच्यंतेनव्रीहयोयवावा। कुंडनस्यानुक्तत्वात् अथ
वानुमाज्यमोदनंपचतीत्योदनमवदानात्। तस्यचव्रीहितंदुलसिद्धत्वेनोक्तत्वात्पात्रा
णिचप्रस्थानित्रयपरिमाणानितुदनस्यचतुर्णांमाशनानार्थत्वात् माशनस्यचतुःस्यर्थ
त्वात्तन्संभवप्रमृतित्रयपरिमितानंतंडुलोदनेनसंख्याव्यमानत्वादिति तंवानुमाज्यंपच
ति तंचतुर्भिःपात्रैश्चर्मण्यपिप्रक्षिप्तंहविष्यंधानुमाज्यंचतुर्णांपाशनार्हंतुसिद्धंननस्
मर्थमोदनंतस्मिन्नगर्हेपत्न्यासार्द्धंपचेत्नौपचति। तमितिमितिपात्रस्यैवनिर्देशः॥ सं॥
स्काशंतरशंकानिरासार्थः। तेनसिद्धानेवतंडुलान्निःवायक्षात्यपचेत्। उद्धृत्यासेचनंम
ध्येकृत्वासर्पिरासिच्याभिघारिःसमिध्येघृताक्तास्वाद्ध्यातिसमिधाग्निमितिमंत्रंचा। तं
श्चतमोदनमुत्तरतउद्धृत्यतस्योदनस्यमध्येआसेचनागर्तंकृत्वातस्मिन्नागर्ते असंस्कृत
मेवसर्पिद्धनमासिच्याभिघारयेत्वष्टृक्रोहवाभिस्म्नःसमिध्येघृताक्ताःतेनगर्तेसि॥

श्री० ४६ क्तै नैवाज्येनाकाश्ववस्मिन्नेव स्थापितेऽग्नौ आदधाति समिध्याग्निं दुवस्यतेत्यादिभिः प्रत्यृचं
उपतिष्ठेतिते जपति। उपतिष्ठेतीमा ऋचं यजमानो जपति। कुतः उत्तरसूत्रे आध्वर्युमनहरणात्।
त्रिभिरादध्यस्येकं जपतीति शास्त्रांतरे ऽभ्यूयते। तेन क्रमेणायैस्त्रिभिर्मंत्रैः समिदाधानं
चतुर्थीं जपतीति द्वितीयां वाध्वर्युः। अथ वानोपतिष्ठेति जपतीति किं तु द्वितीयां तु समिद्धायेती
माम् ऋचमध्वर्युर्जपति। तूष्णीं तिसृणामेव। एवं अभ्यूयते। समिद्वतीभिर्घृतवतीभिरग्निरत्या
दधतीति समिद्धद्घृतवतीलिंगं घृतवतीलिंगाधानं अभ्यूयते। द्वितीयायां च समिद्धहोनास्ति
तिनतास्याः समिदाधाने विनियोगः अत्र विप्रतिपत्तिः। केचिदंते द्वितीयां जपति केचि
दंते द्वितीयं जपति केचित्तूष्णीं तिसृणामेवेति। चत्वार ऋत्विजः प्राश्नंति। तत्सोदनं चत्वार ऋ
त्विजो ब्रह्महोत्रध्वर्याग्नीध्राः प्राश्नंति एतद्ब्रह्मौदनं इत्याह ब्रह्मौदनप्राशनानंतरं
एतन्मे ब्रह्मौदनं इति प्रैषमध्वर्युर्यजमानं प्रत्याह। वरंददाति। ततएवमुक्तो यजमानकर्त्वि
ग्भ्यो वरंददाति। वरशब्देन येऽन्यादीयते तेन धमिलिखितं स्वाधीनं देयपादिकमुच्यते। तदत्र चतु
र्भ्योपि ददाति चतुर्भ्यः प्रस्तुतत्वात्। अतएवाध्वर्यादिवर्ज्योशब्रह्मणोपि प्रदद्यादिति इति ऊर्ध्व
प्रदानप्रवर्तनार्थस्य ब्रह्मवरणस्य तद्धविष्यत्वात्। संवत्सरं वा पुरस्तात् कुर्यादग्नेस्तत्स्वीकारा
दधीत इदमन्यत्कालानंतरं। आधानस्य पुरस्तात् संवत्सरं मासादिकं दानानंतरमोदनप्र
त्यहं कुर्यात् शनैः एवं विध्य संवत्सरं समिदाधाने न संस्कृतानामग्नेः सकाशात् सर्वीतन्नी
वस्तुपयासंपन्नीहि५



46

द्गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसभ्यानादधीत। तेष्वेव संवत्सरं चानुष्याउपमोदनंपच
त एतस्यैवाश्वत्थस्य समित्सम्भूः समिध्येद्धते नाश्वत्थस्य समिद्भिर्नीभिर्द्धनवतीभिर्ऋग्भिरा
भ्याधायस्य मन्त्रेणाग्निर्जनिष्यमाणानामेवसवितेति श्रुतेः। अस्मिन्नपक्षे संवत्सरस्य प्रथम
दिने अगन्यगारस्करकस्त्रणकपात्रमप्रजपानंकर्तव्यं ततः पूर्णेसंवत्सरेत्तुन्नमेहनि चत्वार
पदार्थालवति दिवा अश्शमनियमोऽजवंधन जागरणं वाग्वंघश्चेति। एतेषामाध्यना
त्पूर्वाहोरात्र एव श्रवणाश्नत्पाहि। यदहरस्याग्न्याधेयं स्यादितिवै वा श्रीयादित्रिवशना
नियम आधानात्पूर्वदिन एवश्रूयते तथा रात्रिमजवद्धमनीषत्सजवंधनमपितस्या
मेवरात्रौ श्रूयते। अथ जाग्रति नाग्नतिदेवा इति प्रकृत्यसत्सदेवनरः श्नांततरस्मयाहि
तरोग्नी आधत्त इति चतस्यामेव रात्रौ जागरणं श्रूयते। वाग्यमस्य च पदार्थांगत्वेनप्रा
प्तनकालत्वानुगत्हानन। अस्मिन्नपक्षे अग्निहोत्रकाले गार्हपत्यशमूनेसतिप्रायश्चि
त्तमाह गार्हपत्येनुगतेग्नामाग्निसाहाय्यचानुष्याश्यपत्काविहरेन्नहोमकाले गार्हप
त्ये उपशांतेग्नामानि लौकिकानिमाह त्र्यत्यतस्मिंश्चानुष्याश्यमोदनं पक्त्वा चानुप्राश्यमि
ति शब्दसामर्थ्यात्तेनचतुरोब्राह्मणान्भोजयि दक्षिणासंहरणपक्षेसएवनित्यः संवदनिसं
प्रदायः ककश्रुत्वा चतस्माद्ग्नेः अग्निहोत्रार्थं विहरेत् चानुष्माश्नमित्यस्यगुणविधि
धित्वेन नामधेयत्वासनवास्तचानुष्याश्यधर्मातिदेशः।तिनामानादिवरदानांनास्तद्भूमी

हो त्र

तत्करं निर्वपति उखाशब्देन आजमृत्तिका अभिधीयते आखुकरशब्देन चाखुभिरुत्किरणापांसवो अभिधीयते १५

प्री॰ ८७

87

अथ तन लवंति। अतो यथ्याञ्जनमेव पचनं प्राशनं च भवति। ग्नामाग्निमित्यनेनोद्धरस्या
कालानिक्रमतया लौकिकस्याहरणं विधीयते। मथ्यमानश्चेन्नाजायेतेत्यादि वशनेनसेद्रू
देवहोमानंतरंच यो नेरेव गार्हपत्यस्याहरणं। द्वयोनिर्मूलस्य नाशा दौपुनरपि संवत्सरवानु
ष्ठाशपथप्रहेरणं पुनराधानमिति रात्रिं जागरण धारणे। तप्तीकेन यजमानेन तस्यां रा
त्रौ जागरणाग्नि धारणो कर्त्तव्यो नत्र धारणे करणनियममाह। शकलैर्वा शकलैः काष्ठ
खंडैर्वा। सामर्थ्यं होमपर्पिंडैर्वा। स्थापितस्याग्नेर्धारणं कर्त्तव्यं। ननु व्यर्थं नविनाप्यव मव
वप्राप्नोति। सत्यं। अन्यतरमिंनियमार्थं पुनर्वचनमित्यदोषः व्युष्टायामुपशमय्य द॰
क्षिणावास॰ हरेद् वाहार्यपचनं न्वेत् व्युष्टायां रात्रौ नं गार्हपत्यागारे स्थापितमग्निं। उ
पशमय्यानुगमयित्वा वत्समार्गं कुर्यात्। अथवा नमाग्निं दक्षिणासंहरेत्। नतत्स्या
द्दक्षिणस्यां दिश्यदूरे स्थापयेत्। परं चेद्यदि सोमिः अन्वाहार्यपचनः कर्त्तुमिष्टो भवेत्।
अस्मिन्पक्षे दक्षिणाग्निमादधानीत्यस्मिन्कालेनमेव दक्षिणासहृतमग्निमाहत्य द॰
खरे क्षिणाग्निं एकवद्गनिश्चापयेत्। नगार्हपत्यादाहृतस्य स्थानमुद्धिरव्ममपु ह्या वारहैर्हिर
ण्यनिधयोषा रवूत्करात्रिवपत्यंते इशर्कराः। ततत्वपशमिन्यस्याग्नेः स्थानं भूप्रदेश॰
स्योत्तो ह्रिरमयजमानेः वाग्भ्य उदकेनाभ्युक्षत्र भूमौ हिरण्यशकलनिधायनत्रै
वोखाः आखुत्करानिवापानंतरं चोपारवूत्करैर्निमाते सेत्र फलोद्धत्राकारः खरः कर्त्तं॰

उखा

सः॥ तत्र प्रस्तरणं तस्य प्रस्तरस्यांतेषु प्रांतेषु शर्कराः परितो निदधाति। ताश्च पंचाशत्। पंचाशच्छ
र्करा नयेदिति परिशिष्टोक्तेः॥ अत्र च प्रथममग्निस्थापनांगभूताः पंच भूसंस्काराः पूर्वं तत्रैव कर्त
व्याः॥ ततः उल्लिखिताया वा रेखायां यजमानस्य दक्षिणादिशि शर्करानिधानं कार्यं हिरण्यमुपर्यैके एके
उपरिष्टात्संस्तरणानां सर्वेषां हिरण्यनिधानमिच्छंति एके पुरस्तादिति एवमितरयोः इतरयोराह
वनीयादक्षिणाग्न्योरेवमेवमेव स्थानेकत्र्ये॥ तत्राहवनीयस्य स्थानमाह। पुरस्तादाहवनीयस्या
ष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु द्वादशसु मन्यावा। गार्हपत्यखरस्य मध्यात्प्राच्यां दिशि अष्टासु पदिकेषु
प्रक्रमेषु आहवनीयखरस्य मध्यं कुर्यात्॥ एकादशसु प्रक्रमेषु वा। द्वादशसु प्रक्रमेषु वा॥ म
न्यावा उक्तसंख्यातोऽन्यूनेष्वपि सप्तसु षडादिषु आहवनीयस्य कुर्यात्॥ तं वा अष्टासु विक्र
मेष्वादधीत। एकादशस्वादधीत द्वादशस्वादधीतेति। तथा गात्रमात्राण्यपि यत्रैव स्वयं मनसा
मन्येत तत्रादधीत न प्रयहूं अप्यल्पकमिव प्रांवमुहूर्नीतिश्रवणात्॥ अत्राहवनीयखरे यं
व भूसंस्कारा उक्ता वा पुनरुल्लिखिताया वा रेखायां सुदक्षिणादिशि शर्करानिधानं कुर्यात्॥ अत्रैव खात्ल
त्कैः अरत्निप्रमाणं च यज्ञयाम्यैवोक्तं। अरत्निश्चतुरश्रमुद्धर्तव्यस्याग्नेः खरो नवेरा
रथचक्राकृतिः पश्चाद्वंशार्द्धं वा इत्यत्र दक्षिणाग्नेः सम्यावसथ्ययोर्गार्हपत्यवदिति इतरस्याविन
नीये दक्षिणानः इतरस्य दक्षिणामेर्दक्षिणातो विततीये स्थानं नाम सम्प्रसाधनोपायः सूत्रकारे
णोक्तः॥ गार्हपत्याहवनीययोरंतरः षड्भागसहस्रध्यवागं तु सम्मंत्रे ध्याविमज्यापरविततीयल

श्री०
५८

दक्षिणेन दक्षिणाग्न्यायतनस्मिन्नग्निरित्येकप्रकारः। अपि वान्तरत्रिभागोनयारत्न्याहवनीये समच
तुरस्रं कृत्वा तस्योपर्यग्निरिति द्वितीयः प्रकारः। एवमन्यतरेणोपायेनाहवनीयं कृत्वा ततः षोडशा
ङ्गुलमानीय तत्स्यात् षोडशाङ्गुलं त्यक्त्वा देवयजनोपगस्त्वाहरेत् तमर्थं येके द्व्यन्तरेणोपायेनारत्
नि कृत्वा फलमर्द्धचन्द्राकारं दक्षिणाग्नेः खरं कुर्यात् तत्राप्युपलेपनादिः शर्कराभिर्धानां
तस्यैवं वा। अरत्न्या स्वकैरर्द्धचन्द्राकारः खरः कार्यः ततः प्रान्तेषु द्वाविंशतिः शर्कराभिर्धेयाः स
भ्यावसथ्ययोर्गार्हपत्यवदाधानमिति परिशिष्टोक्तं गार्हपत्यखरवत्सभ्यस्यापि द्रष्टव्यः खर उप
लेपनादि पञ्चाशच्छर्कराभिर्धानान्तैः संस्कारः कर्तव्यः। ततः प्रागग्निमन्थनं अग्निमन्थनं।
गार्हपत्यस्य मन्थनमुदितेऽनुदिते सूर्ये कर्तव्यं। यथा विद्वाननुदिते मन्थनमिति केचित् अ
नुदिते पक्षे। एके अनुदितहोमेऽनुदिते सूर्ये कर्तव्यमित्याहुः नहि कश्चिदनुदिते मन्थितव्येति केचित्
: उदितेन द्वादशेन उदितेन भवपक्षेऽप्युदित एव सूर्ये कर्तव्यं न मुदिते मां चमुहूर्त इति श्रुतेः अनु
त्व मन्थनमनुदिते च उदितेऽप्युदित एवेति सिद्धं। अपरेण गार्हपत्यायतनं मन्थनं
नवनीतिसूत्रशेषः। गार्हपत्यायतनं अपरेण गार्हपत्यखरस्य पश्चात् अदूरे अरणिमन्थ
नं कार्यं। अश्वमानयेति ब्रूयात्। अश्वमानयेनीम प्रेषमध्वर्युरग्नीध्रं प्रति ब्रूयात् द्वितीये
ऽभ्ये पुरस्तात्। अश्वे पुरस्तात् स्थिते अत्र खे द्वितीये मन्थनं कुर्यात्। तत्र च प्रथमं सुचूर्णितामुत्तरा
रणिं निधाय तदुत्तरारण्याः ईशानदिग्भागगतं द्व्यङ्गुलदीर्घं द्व्यङ्गुलविपुलं प्रमन्थे(?) च्छित्वा तस्य

मूलं चात्रबुध्नप्रवेशय अधरारण्या मूलात् अष्टांगुलं त्यक्त्वा। अग्राच्च द्वादशांगुलं त्यक्त्वा। तदन्तरा-
लेंगुलचतुष्टयपरिमिते पूर्वे। रण्यं तन्मंथानस्थानं कृत्वा चात्रबुध्न प्रोतस्य प्रमंथस्याग्रेन त्रीन्
ध्याय चात्राग्रकीलकाग्रस्योपर्युदगग्रामौवाल्लीं निधाय यं त्वध्वर्युः पित्वा चात्रनेत्रेण त्रिर्वेष्ट-
यित्वा तथा मंथनं कुर्यात् यथा जातोऽग्निः प्राच्यां पतति तत्र यजमानः प्राङ्मुखो यं त्वध्वर्युरग्निं क-
रोति पत्नी चात्रनेत्रेण त्रिर्वेष्टयित्वा मंथनं करोति ततः शाखान्तराद् दृष्टपुरुषात्। तस्मादध्वर्युः
: प्रत्यङ्मुखोऽतिमंथतीति। चत्रं खरखादिरं द्वादशांगुलदीर्घं वर्तुलं अग्रे लोहकीलकयुक्तं।
बुध्नप्रमंथाग्रप्रवेशार्थं गर्तयुक्तं मूलेऽग्रे च लोहपट्टिकया संयुक्तं कार्यं। तुवीली चखा-
दिरी द्वादशांगुलदीर्घा चतुरंगुलविपुला अध्येलाग्रे समा चात्राग्रच्छिन्नकीलकोपरि स्थाप-
नार्थं लोहपट्टिकायुक्ता उपरि लाग्रे वर्तुला च कार्या तत्र च गोवालशणसूत्रैस्त्रिवृद्दाम-
मात्रं कार्यं। केचित्प्रमथाग्नेरणां मंथंति। अपरे तु मूलेन। तत्र प्रथमं पक्षं मूलेन मंथनका-
स्थाय नेनोक्तगर्त्यकारिकायां चात्रस्थाप्या चात्रबुध्नप्रमथाग्रगाढं कृत्वा विचक्षणाः कृ-
त्वोत्तरणामरणिं तद्बुध्नमुपरि न्यसेदिति जातेवरदानं जातेऽग्नौ अध्वर्यवे वरदानं यजमान
: करोति। वरशब्देनाध्वर्योरभिमिलषितं यजमानस्य साधीनं किंचन हिरण्यादि द्रव्यमुच्य-
ते मनसैव। एके इदानीं अहमिदं वसु अध्वर्यवे दास्यामीति मनसा संकल्पयंत्याचक्रमेस-
माप्तनं तरं ददति। तेदानीं तस्माभिम्नानाः प्राणमनेद धरति। तस्य जातस्याग्नेर्यजमाने-

श्री० ७९

49

नाभिन्यासः कार्यः प्राणापानमन्नद्धद् इति मंत्रेण। अग्निन्यासस्त्वाग्निमलिलत्लहीनकृत्या
मुखेमन्यासस्य प्रेरणा फूत्कारकरणाभिन्यर्थः उच्छ्वासोमेमनंप्राणमाद्धद् इति। उच्छ्वासो
वह्निज्वालायाउर्द्ध्वन्यासनमुखमध्येग्रहणं। अमनंप्राणमाद्धद् इति मंत्रेण यजमाने
नैव कर्त्तव्यं। स पुनरपानितीति वचनात्। न देवमंतरान्तस्ताधत्त इति श्रुतेः॥ आत्मसंस्कार
कत्वमुच्छ्वासस्य प्रतीयते। तेनास्य यजमानकर्तृकत्वं। तद्यत्रैनमद्दोमंथंति तज्जातमभि प्रा-
णितीति स पुनरपानितीत्यत्र मसुनारित्यनेन न च्छुद्रे नाभिन्यासकर्तुरेवापानक्रिया विधीय
ते। अपानमक्रियाश्च यजमानकर्तृकत्वान्नाणनमपि यजमानस्यैवेत्युक्तयं यजमान
कर्तृकं सिद्धं यजनतज्ञानमभिप्राणिमीत्यभिन्यासस्य जातसंयोगात्तमः सर्वानादधीतेत्य-
स्मिन्यक्षे न लभति। उच्छ्वासमप्युक्तवैन्येवानात्संस्काराः ॥ दारुभिर्ज्वलनमारोधेति भूर्भुवः इति
संस्तारेष्वमुष्यत्वाव्रतपनेव्रतेनादधत् इति यष्टवर्षी। तं जातमग्निं दारुभिर्यज्ञियवृक्षकाष्ठैर्ज्व
लनं दीप्यमानं संस्तारेषु संस्तारणाहिरष्टयादीमामुपरि स्थापयति। भूर्भुवः इति मंत्रेण। अ
मुष्यत्वाव्रतपत इति मंत्रेण वा। यच्चाषीतियस्य यकृषिर्भवति तस्यामुष्यतिस्थाने तदृषेर्वाचि
पदं षष्ठ्यंतं प्रयोज्यं तद्यथा अंगिरसां त्वा देवानामिस्यगिरसां। भृगूणां त्वा देवानामिति।
तार्गीर्वाणां। तार्गवांगिरसव्यतिरिक्तानां सर्वेषामादित्यानां त्वा देवानामित्येमिथ्याति। एवं
हि शास्त्रान्तरेयमाते। तथा चापस्तंबः॥ त्यसूणां त्वा देवानां व्रतपाते व्रते साद धत् इति योमार्गे

वः स्यादंगिरसां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति यो ब्राह्मण आंगिरसः स्यादादित्यानां त्वा
देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीत्यन्यासां प्रजानां। वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपते व्रतेनादधामी
ति राजन्यस्य इंद्रस्य त्वेंद्रियेण व्रतपते व्रतेनादधामीति राजन्यस्य मनोस्त्वा ग्रामण्या व्रतपते व्रतेना
दधामीति वैश्यानामादित्यानां त्वेति रथकारस्येति पञ्चाध्यायानमिति। वरुणस्य त्वेति क्ष
त्रियस्य क्षत्रियजातियजमानस्य अमुष्यान्वेन्यस्य स्थाने वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपत इति
मंत्रेणादधाति इंद्रस्य त्वेति राजन्यस्य राजन्यस्यापि विक्रराजापत्यस्य यजमानस्यामुष्येति
स्थाने इंद्रस्येंद्रियेण व्रतपत इति मंत्रेणाग्निमादधाति मनोस्त्वग्रामण्य इति वैश्यस्य वि
श्यस्य यजमानस्यामुष्येति स्थाने मनोस्त्वा ग्रामण्यो व्रतपत इत्यग्निमादधाति १ ऋभू ऋभू
णां त्वेति रथकृतः माहिष्येण करण्यां जातो रथकृदिति केचित् ऋभुसौधन्वनसौधन्वनाप
रपर्याय एवैतस्मिन् के स्याहीनो नियतः कश्चिज्जातिविशेष इति वार्त्तसारथिभिन्नाः। रथ
कृतो यजमानस्य अमुष्येति स्थाने ऋभूणां त्वा देवानामिति मंत्रेणाग्निमादधाति। स्थ
पत्यंगाद्यपि सिद्धमित्यपि। तन्नोरथंतरंगायेति सिद्धमिति। प्रैषप्रैषार्थयोः कर्तनेद्वा ज्ञापने कः प्रै
षे को वा प्रैषार्थ इत्यत आह गानमध्वर्योः अत्राध्याने सामगानमध्वर्योः स्यात्। कुतः स
मारख्यानात् यतो यजुर्वेदे सामगानं विहितं सामवेदे नु उत्पत्तिमात्रं। प्रैषार्थस्य प्रदध्यनभू
तत्वाच्चैवं मा। हे आह ब्रह्मवा येदयोगात्। वाशब्दः पूर्वोक्तपक्षनिरासार्थः। ब्रह्मैवात्र

सामानि गायन्ति। नाध्वर्युः। कुतः वेदयोगात्। वेदनयोगो वेदयोगः ब्रह्मणो हि सामवेदेन
योगोस्ति न हरणध्वरणः ऋग्यजुर्भ्यां ततस्त्रिवेदस्यैव ब्रह्मत्वे अधिकारः अतः स एव सामगा
नेधिक्रियते युक्तत्वादध्वर्योः। अध्वर्योः पदार्थान्तरेषु प्रयुक्तत्वादुद्ब्रह्मैव गायन्ति। अ
न एवम् अत्रान्तरा मन्त्रोन्तायणी सामानि गायन्ति। अग्न्याधेये सौत्रामण्यां ब्राह्मणे श्रमणेयं ब्र
ह्मणे न इध्मेनोद्धरणमुपयन्त्या। अष्टादशेध्मं परिधिं कृत्वा गामिन्युक्तत्वादपरिमीन
प्रणयनीयं त्रिरत्निमित्युक्तत्वात्पालाशवैकङ्कतादि परिधिं कृत्वा संधिं समाविश्य।
क्रिमिकाष्ठमन्यत्परिमितं काष्ठं केनचिद्धृत्वा वह्नेर्नेध्मेन गार्हपत्यात्प्रदीप्तेनाहवनीय
स्योद्धरणं कर्तव्यं। किं कृत्वा। उपयमनीभिर्मृत्तिकाभिः कश्चिन्मात्रव्यामिभिः प्रदीप्तस्ये
ध्मस्याधस्तादुपगृह्य गृहीत्वा तं प्रदीप्तमिध्मं मन्त्रिकामहि इने कर्मदर्शनि अयेन्त्वर्थः।
अग्ने इध्मपूर्वार्द्धस्य गृहणाविध्मस्याधस्तादुपगृह्य गृहीत्वा तं प्रदीप्तमिध्मं मन्त्रिकाम
हिते कर्पोरान धयेन्त्वर्थः अग्नेरिध्मपूर्वार्द्धस्य गृहणाविध्मनादन्तमूलस्यादीपनकार्ये
यथैनं धूमवत्तापेयाः। उपगच्छेत्। अनेन प्रकारेण यजमानो धूममनुगच्छेदिति धीयते।
अथवा अयमर्थः। यजनादिनानव्यायन्तः कर्मधूमो यथा धूमो यजमानमनुगच्छति
ति। नत्वनं वैनं थे वहरेयुर्यथैनमेष प्रत्यङ् पावरेदेषवयज्ञायदग्निः प्रत्यङ् हैवैनं यजः प्र
विशतीति। एतं यजमानं एषोऽग्निः प्रत्यङ् प्रतीपमुपगच्छेत् यां दिशं धूमो यातीति॥

स्यां दिशि स्थितो यजमानोऽग्निना सहाहवनीयदेशं गच्छेदित्यर्थः वामदेव्यमिति प्रेष्यति मदीयमभि
ध्यमुद्यस्य मुद्यम्य वामदेव्यं गायेति ब्रह्माणमध्वर्युः प्रेष्यति अथ वः पुरस्तादुद्गातारं वेदयुवा
च्वामार्वे नद्यां शस्त्र उक्तस्तेनाक्रियमाणे अथ वः अग्नेः पुरस्तादागतो याति। तथा च श्रुतौ हरतितस्पु
रस्तादथ च नयतीति श्रुतत्वाच्छ्रु। कीदृशोऽथ युवा नहरणः। सविष्टर्वेवाटस्यादिति श्रुतेः। तस्पद्ध
वोर्थ स्यात्मावे अयुवा अनहरणोऽपि। यदि द्वर्वे वाहं नविंदेदपि यप्रवक्त्र चाथ वः स्यादिति
श्रुतेः यद्यथो नसर्यदेतेन सनद्दून्वा कवहेव्यग्नतो नीयते यद्यथ च नविंदेयितद्दूनेव स्यादि मंथ
नकालेय आहृतोऽथ च सर्ववा आपि प्रकृतत्वाश तेन मंथ नकाल एवैतत्प्रकृत्वत्रयं। तदा चान
दुग्धे हे अथ मानयेतिप्रैषात्तावः अनतिध्मनाशनचोदः प्रकृतित्वादिति सत्तारानधिष्ठाप्य
देनमाचंनीत्राव स्तस्म स्थापयति। एवमानुरवेक्ष्य अग्नतोनीयमान आहवनीयस्वरसमीयं शाग्य
प्राग्र स्वस्यै पाश्च स्य दक्षिणात्पूर्वं पादेनाग्निमदक्षिणवरेणाहवनीयस्वरस्था शाहिवमत्तारान
रस्यादिमं तारानधिष्ठाप्याथ पादेनाक्रम्य प्यतमथ मा चनीत्रानन आवस्थ प्रदक्षिणाव
र्तेन नप्रत्यङ्मुखं कृत्वा संमुखां स्थापयति। अथाथ मात्राक्रमयति तमाक्रमथ्य माव मुत्तयात
पुनरावर्तयतीति श्रुतेः। अत्राहुत्तरतोऽथ स्यानीयमानता दक्षिणेनयदि नाक्रमणमुक्तं। अ
तएवोत्तरवा सत्तरणे अथ स्य दक्षिणेन नीयमानत्वादग्निमा। सव्यपादः संनिहितत्वात् तिसव्येनथ पिं
उस्याक्रमणमु। अत एवोत्तरवा संमरणक र्तव्यं। हृहदितिप्रेष्यति। अथ प्रत्यङ्मुखमवस्थाराग

स्नी० ५१

प्याध्वर्युर्दक्षिणतो ब्रह्मासने ब्रह्माणं स्थापयति अग्निनाथ पदं दक्षिणहस्तस्य स्पर्शनीयेनादध्याति दक्षिणीयेन मन्त्र
मवा भूर्भुवः स्वरिति दक्षिणवत् । दक्षिणे नाग्निनाऽऽवरमध्ये यं लाग्स्येपापार कृतमभ्यवस्य पदं पदस्य
दक्षिणरूपस्य स्पर्शहविर्वारं स्य स्रुत्तनीयेनोपस्पर्शनेन सह नमग्निं नत्राभ्यवपदे आदध्याति स्वापय
ति स्वर्भुवः स्वरिति मं त्रेण दक्षिणवत् तनमभ्यवस्य पदं आधन्न इमकं मन्सवै नूष्णीमेवागन्तउप
स्पर्शयत्ये मछन्द्योपस्पर्शयति भूर्भुवः स्वरित्यवनीयेनादध्यतीति श्रुतेः । अथवाऽऽग्नि
ग्निनाथ पदं सकृदुपस्पर्शयन्त्योपछन्द्योपस्पृहनीयेनोपस्पर्शनेन सहाग्निमादध्याति
। अथ दक्षिणीयं नूष्णीमेवागनउपस्पर्शयन्त्योपछन्ति भूर्भुवः स्वरित्यवहनीयेनादध्यतीति
श्रुतेः अथवा प्रथमेनैवोपस्पर्शनेन सहाग्निमादध्याति । पृथमेनैवोद्धत्यादध्यादिति
श्रुतेः पूर्ववदित्यमुष्य त्वाग्नेनयनमिति यथ्यथीति वलम्भते स्वरमन्यत्परिक्रम्योध्यस्पूर्वाहू
गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेत्याहीनतः स्थापनानन्तरं यजमानोऽग्ने: पुरस्तात्परिक्रमोध्यस्पूर्वाहू
गृहीत्वा दध्यस्याग्नलागह मनालस्यादापद्यौरिव भूम्ने मन्त्रेमाह । जपति । अथ पुरस्तात्स्रनीय
पूर्वाहू मुत्सुकानामग्निपद्य जपति द्यौरिवेत्यादि श्रुतेः दक्षिणपूर्वाहू वारंनसागन्यत्वारंनस्यो
क्तत्वाद् वारंनस्य च याजमानत्वाद् त्रापि यजमानस्य कर्तृत्वं । मन्त्रलिङ्गाच्च । अग्निमत्रादमत्रा
द्यायादधदिति आयं गौरिति वाचयति एतत्सार्पराज्ञानिः वशत्राय यजमानएवायंगोः दक्षिण
रक्मीदित्याद्यानिसमभिः सार्पराज्ञाभिः सर्पराज्याहूयाग्निमुक्तं हवनीयमुपतिष्ठते । मार्ग

ष्टी स्यात्साम्नवांसंज्ञा सं व्यवहारयश्चोसार्परा ज्ञानेवा कुर्यात् त्रिः सखुपरा क्रुसार्परा कुशीर्षि स्यादै
दक्षिणाग्निमादध्यात्। गार्हपत्यार्थं ग्नेरेकदेशमादाय दक्षिणस्मिं जेलं सं दक्षिणाग्निरखरे स्थापय
ति। अत्र शास्त्रांतरसूत्रं॥ अमुष्य त्वेति वसवनि। नष्टो वाप स्तंबः॥ लौकिकममिमाहृत्य मा॥
धि त्वा वाहृनीययाप्याहृत्य दक्षिणाग्निमादध्यानीति। यश्चिगार्हपत्यागारे पूर्वोदिते स्थापितो
ग्निर्दक्षिणाः संहृतोस्त वर्त्त अनादिष्ट चेद्दक्षिणाग्निविना न समवनीतिक थमनादिष्ट पूर्वं॥
मिति। आह तेनुन स्मिस्तनादिष्टं इति अन्वाहार्यपचनोयं कारिष्यन इति तु ध्यानं स्थानमेवानी
य अधुना भुवरित्यादिना दक्षिणाग्निरखरे स्थापयति। न इक्तां दक्षिणावा संहरेद न्वाहार्यपचन
स्त्वेदिति। अस्मिन्पक्षे पाचज्ञीवं सं स्वनिन्यो दक्षिणाग्निः स्वेद्दाध्मयेत। अनुगतस्त्वा
नादिष्टपूर्वं स्थयोनेरोद्धियत वैतानस्य त्रेयमनो। दक्षिणाग्निर्निर्मथ्य आहार्यो सवोस्या वस
थ्यापोराहवनीयादिहारः। मन्याहू वसथ्यस्येति। तस्य चं निर्मथ्या। ततो गार्हपत्यवदेवमा॥
त्म संज्ञमग्निं निर्मथ्य च कारादादध्यात्। समाया स्थापयति। सनायानवः स्तस इत्यत्रानुग
मात्। अथ पक्षस्तस्यामभिनं शिनिवचनात्। व्राह्मणोपियत्र्यायविंश्यदि ऋष्यान्याठय तो। सा
नस्य लत्वेस्तु अतो। तस्य स्थापनं गार्हपत्यवदू र्भुवः इत्यमुष्य त्वेति मंत्रणावस्थवति। तस्यावस
थ्यो गार्हपत्यवदाध्यनमिति परिशिष्टोक्तेस्त्वांदीप्तभूमिन्याह। तस्य स्थापनानंतरं यजमानं
कृत्विजः प्रतिगांदीक्षमिति प्रेषमाह। दिवु क्रीडायां। तेन हे ऋत्विजः पूर्वपणापराकृत्वा दीव्य॥

थ। एतं कुरु अध्वर्यविति प्रैषार्थः॥ दीक्ष्य धुमिति बहुवचनां त्रेधामचेतूर्मुक्तत्वाध्व शब्द्विजो एतस्य कर्त्री
त्वमवतीति प्रतीयते। न यजमानः॥ अत एव तस्य प्रैषरोक न्नेव। ईदं एतत्र्यागाहस्तस्य प्रस्तावा
त्यधारणोपस्थानमतद्न्यत्वेनेपि सत्त्वांगस्योवोपदेशाद्। अतएव नाराधेय नत्तवतिान त्रस॰
ह्यस्याविद्यमानत्वादिति कर्कः॥ तत्रापि सत्यस्योक्तगेत्क नेत्तवत्सेव धारणोपस्थानमतः॥
अत एवारस्य मस्य स्यधारणाउपस्थानं च यावज्जीवं कर्तव्यं। अतद् न्युक्त्वा तद्द हविर्याणां
वज्ञस्य धारणमादिका त्तांतरदुष्टानेपि सत्यस्य धारणमनाशित्वा मानर्मुक्तहत ं सत्वासन ं
मन्यस्ये त्येनद्दुपस्थानवाप्रएवारत्यं यावज्जीवक र्तव्यमिति निश्चीयते ६ श्येनवारवंती
यज्ञायज्ञियानीति च प्रेष्यति। चकारात् स न्याध्यनानंतरं श्येनवारवंतीयग्यज्ञायज्ञियानि
गायेति ब्रह्मणाम ध्वर्युः प्रेष्यति। एवमेकवारमेव त्रयाणां प्रैष इति केचित्। अपरे तु श्येनं
गाय वारवंतीयं गाय यज्ञायज्ञीयं गायेति क्रमेणान तत्त्तानानंतरं प्रैषत्रयमाहुः॥ तथा स
ति प्रैष प्रैषार्थयोरानंतर्यमनुगृहीतं भवति ७ दक्षिणेनाग्नीन् परिश्रित्यो द्गु स्त्रजाना अध्वर्यु
ः प्रदक्षिणं सर्वानग्नीन् परिगच्छाम्य मुद्गुदीच्यां दिशं पुजनित्वा मु दृढं प्रमुंचतीति वनाशा द
क्षिणेनेति ग्नहरणा त्रेतर यादिति॥ जनुन रू त्रसंस्तारणमवपनवनुष्यात् श्यजागरणोध्वय
वो हूं त्रातं तरणस्यार्थ राज्ञी नवा कुर्यात्॥ एतानि तु तस्य कार्टीनि अग्न्याधेये कुर्यात् न कु
र्यात् हूति विकल्पः सर्वेषां विहितप्रतिषिद्धत्वात् तथाहि तु तौ नाव तुष्यने। तस्मो हृदृ हरणो व

५५

संत आदधीतेत्येवमादिना वसंतादिषु आधानं विधीयते वाए कृत्तवउतपएवाय हतपासान
दन्युक्ता इत्यनादरं करोति। तस्माद्यदैवैनं कदाचयज्ञ उपनमेद्यद्याग्नी आदधीत न श्वः श्वमु
पासीत को हि मनुष्यस्य श्वो वेदेति। तस्माद्यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दिने सोमयागएनं यजमानं उप
नमेत्तद्दिन एव ह्युदर्यानन्तरमेवाग्न्याधानं कुर्यात्। श्वः श्वः करवाणीत्येवं कालान्तरप्रतीक्षा न
कार्या। तत्र हेतुः को हीति मनुष्यस्य श्वः। कालसंबंधि जीवनं को वेद को नाम जीमया द्रापु
बोधिस्वरत्वादिति श्रुत्यर्थः। तथा शाखान्तरे। यदेव हेवै नक्षत्रं हूय तमेतदहरेवधीतेति सोमे
ष्यां विनापि केवलस्यैवाधानस्य कृत्यत्वमादरः तथा नक्षत्रेष्वपि। कृत्तिकास्वग्नी आदधी
तेत्यादिभिर्नक्षत्रेष्वाधानं विधाय तस्मान्नक्षत्रिकस्याद्धीतावैतान नक्षत्रे वा। यदेव कदावि
द्रादध्याच्छ्रद्धधैवैनं नानीयादिति। तथा। तस्मान्मृगशीर्षे आदधीत तस्मान्नक्षत्र आव
धीत तस्मादुत्सृष्टेन नक्षत्र एव स्याद्देवेत्येषां। वीर्यक्षत्रमात्मनयपुव्यपुनक्षत्रकामः स्यादेत
द्वा आवपराह्णे नक्षत्रं यस्सूर्यः सपनेनपुरणपादेनयद्दिनेषां नक्षत्राणां कामयेतानद्वपेसेतेह
स्मादुत्सूर्येन नक्षत्र एव स्यादिति नक्षत्रानादरेण द्विरुपाहे सूर्येन रुजएवाधानस्योक्तवाशनव
म क्षत्रानादरेः मावास्यामेव खल्वविष्यतीति शंकनीयं। सह तेन पुरणपाह्न तेन यनवपुरणपाहमास्ये
विधानाशं सल्लारेष्वपि यवसंतारासनर नीतिविधाय प्रतिषेधातिनैवैकं वरस्तार ८ संतरेह
दिति। अतो विधाय प्रतिषेधाद्विकल्पः॥ सामस्वपि। ज्योगाग्निष्टोजोर्वेति साम्मानि तस्मात्रो

श्री॰ ५३ 53

नदनुपपन्नं। कुतः॥ तूष्णीमपुते। तूष्णीमेवात्राग्निहोत्रहोमस्याभ्युनत्वात्॥ यदि जुहोत्यपपर्याकुर्यादयन जुहो त्यग्निः ११
यानीति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः॥ वप्रनचक्षणास्वांतरणाद्विकल्पः वानुष्ठानरूपेपि। अथवावा
नुष्ठानरूपमोदनं पचनीति तस्मादुत्तं नाश्रियतेनेति विहितप्रतिषेधाद्विकल्पः॥ जागरणेप्यथजा
गतिजागतीति जागरणं विधायतद्रूपिकामनेव स्वप्यादिति वैकल्पिकस्वापविध्य
नाजागरणस्यविकल्पः॥ इध्मपूर्वाह्नि वारंतरणेपि। पूर्वाह्णमुसुकानामनिपद्यजयतीति विध्य
यमपदिकामयेदेतद्युक्तमप्येनापि नाश्रियेतेति विहितप्रतिषेधाद्विकल्पः॥ सर्पराज्ञ्युपस्था
नेपि। अथसर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठतेति विधायतस्मान्नसर्पराज्ञ्या ऋग्भिरिति विहितप्र
तिषेधाद्विकल्पः॥ कृत्स्वादीनां विकल्पिकत्वं निरूपणाप्रसंगतत्वादग्निहोत्रस्यापि वैकल्पिकत्वै
कल्पिकत्वमाशंक्य निराकरोति अग्निहोत्रं च तूष्णीं च पुनेः पूर्णाहुत्यंते। अत्राग्निहो
त्रशब्दः सायंप्रातर्विहितविम्याग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थनचवचकारेन वाकुर्यादित्यस्यानु
कर्षणार्थः॥ तेनाग्निहोत्रं न न वा कुर्यात्॥ जुहुयान्नवा जुहुयादित्यर्थः॥ कुतः॥ होतव्यमग्नि
होत्रा ३ न होतव्या ३ मिति मीमांसनद्वितिविप्रतिषेधयोः अवगणादितियत्यपनेतस्मात्तू
ष्णीं जुहुयादिति। अतो न विकल्पः। ननु प्रागुक्तं बर्न्तव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमितिविहितप्रतिषि
द्धत्वाद्विकल्पइति। नत्रोच्यते। नह्येतौ विधिषेधौ किं तर्हि तूष्णीमहामविधि स्तुतिरयं कथं। मम
त्रकहोमपक्षे त्रयध्याकरणादोषः॥ अहोमपक्षे अग्नेः परायानः तूष्णीं होमः एवं मशब्दाय
दृश्मिक्रियमोणो पूर्वोक्तदोषाभावनदिदमग्निहोत्रं नित्याकर्मेतरमाध्यनांगतात्रानद्धर्मकं

ततश्चातहृद्देवसायमादिप्रातरंतमेकंकर्मप्रवृत्तमतद्य्मादिवचनात्प्रारंभंप्रातरस्मवर्ग
गृहमेकंकर्म।ततश्चात्रैकस्मिन्नेवकालेसायंप्रातर्विहितस्यप्रयोगहूयस्यविधमना॥
त्वात्स्वतेदृत्तावादंगानिपरिस्तरणपर्युक्षणादीनिसकृदेवकर्त्तव्यानि।प्रथमनाहृतमयपघनेदेनात
त्रैवंकर्त्तव्यं।प्रातर्होमकालसंनिकर्षादत्रप्रातर्होमधर्मा॥सेमश्चात्राग्नर्युकर्त्तव्यः॥तत्रायं
क्रमः।यजमानस्यसंवरेणप्रवेशनं।तूष्णीमपामाचमनं।अग्न्युर्योःकूर्चनिधानं।त्रयाणांम
ग्नीनांपरिस्तरणंप्राक्तत्संपर्युक्षणं।धरणावासंत्तैवाग्निहोत्र्याद्रोहनं।अंगारस्रामुत्तरतो
ध्या निरूहणं।द्र्वेणाहवनीयदुग्धानयनं।अधिश्रयणं।अवज्योतनं।अपामासेकः॥पुन
रवज्योतनंतदुत्तरतीनिधायपत्रिकृत्वाहूसनं।वैकंकतस्रुकस्रुवप्रतपनं।पाणिनासंमार्गः॥पुन
:प्रतपनांसंनयैवयजमानस्यकेति।तथैवानुज्ञा।चतुर्गृहीतस्योन्नयनं।जमदग्नीनांपंचावत्त
स्योन्नयनं।समिधउपरिधारणं स्रुवमादायगार्हपत्यस्याध्यापरिष्टात्तापनं।जमदग्नीनांपंचा
वत्तस्योन्नयनं।समिधुत्तात्वामधोधारणास्रुगाद्र्त्योपविश्यपत्न्य्स्पोसमिदाधानं।अग्निंधा
त्वापूर्वाहुतिहोमः।शेषस्यपात्रांतरेणत्रैवस्थापनं।पुनर्गार्हपत्यंप्रत्यागत्यपुनःपूर्ववद्देवच॥
तुःकृत्वोन्नीयतथैवागत्यपुनःसमिधंहुत्वासूर्यधात्र्योहोमः।उत्तरशेषसमासिञ्चनंत्रेणा
तराहुतिः।तूष्णीकूर्चेनिमार्जनंदक्षिणातउत्तानहस्तनिधानंवाअपांस्पर्शःगार्हपत्यहोमेस
मिधापएकैकं[illegible]पात्रांतरेउन्नीयतन्नीयंस्रुवंगृहीत्वाप्रथमोहोतातेनसहतूष्णीप्रथमा॥

श्री० हुतिंजुहोति। ततश्चतुर्थंगृहीत्वाद्वाहुतीयोत्रीणेनसहहुतीयांजुहोति। एवंदक्षिणाग्नावपि।
५४ ।शेषन्तद्धारिकंपर्युक्षणांतंसर्वंसकृद्देवतंहवीमध्वर्युःकरोति। नाग्न्युपस्थानहोममात्रोपदे
शात्। आचमनं। अग्नीन्यनिरूक्षमरणामिति। तदेतदेवंविधमग्निहोत्रंपूर्णाहुत्यंतं। पूर्णाहु
तिहोमानंतरंभवति। नेदानीं। तामेवपूर्णाहुतिमाह। पूर्णाहुतिंजुहोतीतिनिरूप्याज्यंगार्हपत्ये
ऽधिश्रित्यस्रुक्स्रुवंचसंमृज्याज्यमुत्पूयावेक्ष्यगृहीत्वारस्रुवएवंसप्तवद्धाहेति। पूर्णा
हुतिरितिवक्ष्यमाणाया आहुतेःसंज्ञा। साचाववर्त्या। पूर्णयास्रुवा आहुतिःपूर्णाहुति
रिति। तस्यहोमानादेशादितिवचनात् पूर्णेनैनस्रुवंपूरयित्वाहोतव्या। तांवैपूर्णांजुहोतीति
वचनात्। तत्रेतिकर्तव्यतामाह। प्रथममाज्यंनिरूप्यपात्रांतरादाज्यंगृहीत्वास्रुच्यंप्रक्षिप्यतत
तोगार्हपत्येऽधिश्रित्य। गार्हपत्यसंज्ञकस्याग्नेरुपरितामाज्यंगृहीत्वा तीनिधयाततःस्रुक्
स्रुवंसंमृज्य। द्रव्यांतरस्यानुपदेशात्कार्यत्वात्तेनेतिविशेषविध्यनादिष्टात्रदर्भैरेवसं
मार्गः। तत्रापिप्रथमंस्रुवस्य। ततःस्रुचः। तेनसह। स्रुचंचसंमार्ष्टीतिक्रमेरोगावसंमार्गस्या
विध्यनाशात्तत्रैवआत्माभिरत्वास्रुवःपूर्वंनिर्देशप्रतिप्रध्यानमंत्राहंतेन्यांप्यतावां। स्रुवम
त्रपात्राशीजुहूः। जुहूश्चववनद्रुत्कके। स्रुवच्चरव्वादिरेबसंमार्गःक्रयपाद्देशेपूर्णमा
मयोर्दृष्टोऽग्नेरनंतरतःप्राक्। मूलैर्बहिःप्रस्तरगिति। तथात्रापिकार्यः। अविशेषोपदे
शात्। ततउद्धृत्यगार्हपत्यस्योपरिधार्याज्यंगृहीतोतरतःस्वसहितमेमोतिध्य



अत्याचकत्या, पूर्वनिपातः

पाऽऽज्यसूर्पे। साग्न्याभ्यां दृष्टपवित्राभ्यामाज्यस्थालीस्थमेवाज्यमुत्पवनं कृत्वा। अवेक्ष्य। उत्पवना
नंतरं तस्याज्यस्यावेक्षणं कृत्वा गृहीत्वा वा। आज्यस्थाल्याः स्रुवेण गृहीत्वा स्रुवः स्वस्थानेकर्त्तव्यं
स्नुक्प्रहरणं यावत्स्रुवेणोपग्रहणं। स्रुवस्यासमार्गविधानतात् गृहीत्वेतिग्रहणविधानात्स्रुवेणा
ज्यग्रहणमित्युक्तं वा स्यात्। अभिहरणस्याविधानात् स्थानतो द्वारप्रदेशे यजमानेन स्वाहेत्यनेन मंत्रेणा
हवनीयपूर्वार्द्धे जुहोति। आहवनीये होमा इति परिभाषितत्वात्। उद्धृत्याहवनीयं पूर्वार्द्धे जु
होति। निर्वचनात् अग्निहरणं तं गार्हपत्यसमीपएव कर्त्तव्यं। ततः एकां समिधमुपसंगृह्य आ
स्ता हवनीयसमीपमागम्य पश्चिमप्रदेशे समिदाधाने कृते होमः कार्यः पूर्वार्द्धे तु नैः मत्कृतिमूलायां अ
नुद्धृतास्य एतमयाहन्नैन याह दर्शनात् गार्हपत्य आज्यमधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य चतुर्गृ
हीतमाज्यं गृहीत्वा समिधमुपसंगृह्य मातुःदार्विन्य योऽहवनीये समिधमभ्याधाय इति
णं ज्ञात्वा अनुजुहोतीति सूत्रे दक्षिणं जान्वाच्य इति तु आगामि हितत्वान्नोक्तं। एवं सर्वत्रोपविश्य
होमे क्षिप्ति। अत्र वाग्निर्देवता अन्नादवास एतनामा नोऽजनयतेय इत्यग्निनसापनदन्ना
द्यमपि इति। यथा कुमाराय वा जाताय वज्रायवा प्रे स्वाहाकारेण होमः स्वाहाकारेण जुहोत्यपि
रुक्तो वै स्वाहाकार इति वचनात्। न च गार्हपत्यग्रहणं किमर्थं। अन्यपरं वा आहवनीय इति वैक
ल्पिका हवनीयनिरासार्थमिति केचित्। तदयुक्तमित्यपरे। अत्राधिकरणस्य अपरगा
र्थवाशनकुमतः अन्यपरत्वं यथा कः। तस्य चाज्यैरेवमेव सिद्धत्वेन तदर्थत्वानुपपत्तेः नि

नमपि दध्यादिति ४

श्री०
५५
55

नाधिकृतपरत्वसंस्कारमात्रमेव। तत्र गार्हपत्य एव प्राप्नोतीति गार्हपत्ये संस्कारारम्भमुक्त्वाह।
नत्रोन दृष्टं गार्हपत्यस्य परिस्तरणेन। गार्हपत्यशब्दस्य संस्कारनिमित्तत्वाज्ज्ञानेष्वांवाक्यप्रमा
णत्वादस्यसूत्रस्य शास्त्रीवयोनिवद्धाविन्याद्भ्यां गार्हपत्यत्वारोपणार्थं गार्हपत्यस्य ग्रहणमेव ध्मा
मार्हवनीये होमाद्रस्य त्रापि भाविनीवृत्तिमाश्रित्यस्य परणं दृष्टमिति अग्निहोत्रयवमानेष्टिष्वा
हवनीये होमः सिद्धानि। एवमेव दक्षिणाग्ने होमेपि। अथ व्याकरणादौ नैमित्तिकहोमे
पि अनेनैव न्यायेन ल्लाविन्याद्ध्या गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निकार्याणि ज्ञेयानी।
नि केचित्पुनः त्रनित्यप्रयाजाद्यंगवन्नैमित्तिकस्यांगस्यापि कर्तुं युक्तत्वादन्यायस्यास
मानार्थत्वात्। अपरे तु पूर्वेनेच्छन्ति। ते त्वेवमाहुः। अत्र विहितेषु कार्येषु अन्यथा
नुपपत्त्या ताविस्मीहृत्त्वितिं पुत्र्यते। नन्वत्राविहितेषु नैमित्तिकहोमेषु नेत्राहवनीयादिषु
निष्पन्नेषु विधीयते। हरणीकृत्याद्यपि प्रभामाने वक्ष्यति। अन आहवनीयावनावा
दत्त्राग्निसाध्यस्य नैमित्तिकस्यासंभव एव। ते नाग्निसाध्यनैमित्तिकसंबंधिनिमित्तज्ञाने
सगुणत्वहंपदार्थाय कर्मणा आहुतिरेवकर्तव्या। तथा च सति संदेहः। किं सामान्येनाग्न्यगारकरणा
दि आदिश्येष्यानस्य सकलस्य कर्मणः एकैकपदार्थस्यान्यथानावे आहुतिः। उत कश्चिद्विशेषो
स्तीति। अत्रोच्यते। अग्न्यगारादिभिर्विहितैः संस्कारैराहवनीयादयो उत्पाद्यन्ते। ते च सर्वेपि संस्का
राः स्वर्धायोग्ये नाविहिताः संतितत्यथा हरणीकृत्यानिरूप्या तुपमित्याद्यंगानि अग्निहोत्रेच परिस्त

रणादीनि। इष्टिषु वाग्यत्वाध्ययनादीनि। ब्रह्मौदनरोहिणे चर्म। १

पं। उन्नूयोसोग्नोम्यौ इमोपविन्त्रास्वां मोज्य ह्वालो ह्व मेवाज्य मुन्न तं कत्वा। अत्रैवैष्णपा
नद्भु हे इत्यादीनि स्वरसंस्कारैषु तु ष्वान मुख्विरत्येत्यादीनि। नेनयस्यैवांगिनोंगिनान्यथात्वाव
न्नस्यैव ह्रिष्टि निर्दिष्टत्वे। न सकलस्याध्ययनस्येति। नेन प्रसर्गाद्वत्यामगान्यथाकरणेन स्याएवा
वृत्तिः। कूर्चनिधानपरिस्तरणाद्यन्यथात्वे अग्निहोत्रस्यैवावृत्तिः इष्टिष्वपिपदार्थ
स्यान्यथाभावेयस्याभिव्यवन्यथानावृत्तस्याएवावृत्तिः। एवमेव सर्वसंस्कारेषु वाच्यं। न
त्वापियस्मान्यदार्थाद् न्यथात्वावृत्तनएवारस्य क्रमाद्यनुग्रहार्थमावृत्तिर्युज्यते। तस्य स
कलस्य प्रसर्गाद्वत्यग्निहोत्रादेः संस्कारस्य। एवं प्रसर्गाद्वत्यादिसांगसंस्कारविस्मरणेपि
क्रमानुग्रहायतनएवावृत्तिर्न सकलस्याध्ययनस्य। अशुचित्वाद्यनधिकारिणा सकले
कृते सकलस्याएकदेशे एकदेशस्यैवेति। ननु हि। आग्न्याधेयस्य मध्ये नु विच्छिन्ने किंचिद्
भ्यते। प्रायश्चित्तं न विद्यते न आध्यनावृत्तिरिष्यते। नत्वाग्निमन्थनावृत्ते विच्छिन्ने मन्थना
दिनः। आवर्तनं न इदं कर्म पूर्वं वेद्यादिकं विना। अत्राप्यनग्निसाध्यस्कंदनाभिमर्शन
वैश्वदैवमंत्रजपादिनैमित्तिकसंबंधिनिमित्ते जाते अभिमर्शनाद्येव कर्तव्यं नावृत्तिः। अ
नाग्निसाध्यत्वात्। अथवा यत एकदेशविनाशेन सकलस्यापि प्रसर्गाद्वत्यादेर्विनष्टत्वा
त् वैगुण्यपसमाधानार्थं प्रायश्चित्तहोमात् संसर्गच्च। नस्य सकलस्यैवाध्ययनस्याध्यंगात्क
रणादारभ्यावृत्तिः। सा च कालानरएव कर्तव्या। नदानीमसत्त्वात्। नहि ह्येह कालीन

श्री॰ माधानं उपात्तमप्यादिनियतकालीनपदार्थकं वर्तमानदानीमेव यथायथोक्तं कर्तुं शक्यते। य॰
थोक्ताकरणे च वैगुण्यस्य तदवस्थत्वादेव। सूतकः प्रयाससानुपपन्नेः। आधानार्थत्वानन्तरं प्राप्त
५६ कालमासूतकजो दोषउत्पन्ने कालान्तरेपुनरावृत्तिरेव। सूतकादिसमुद्भवे च नावृत्तिः। एवं सति तदू
पेप्रदर्शितेपिनैमित्तिकहोमेपिसावित्रीवृत्तिरावश्यकीति युज्यते। कथं। अन्यथानुपपन्ने
56 :समानत्वात्। नचैवहि। अंगानिहि विद्यन्ते। नित्यानिमित्तिकानि च। तत्र पवमाना
दिप्रयाणां अत्र विहितानामप्यायिप्रयाजादीनां त्राविहितानामपि तदंगत्वात् यथा तत्क्रियंते
तथा निमित्तिकान्यपीति। अथ तत्कृच्छ्रोपदेशादिति न्यायेन सर्वा अग्नयेपवमाना
पनिर्वपतीत्यादिवाक्यैः सांगंकर्म तत्र विधीयते। ततप्रयाजादीनामप्यत्रैवविधानं तान्य
त्रैतिप्रयाजादिषु सावित्रीवृत्तिर्युज्यते नैमित्तिकानामनिमित्तिके षितियद्युच्यते तद्यत्रा
पिसमानं। नित्यानामिव नैमित्तिकानामप्यत्रैवविधानमादिति। अस्मिन्नपिमते प्रागारमु॰ यु
ज्यतेनिमित्तापातेन आवृत्तिरेव। अग्न्यन्तरत्वान्नैमित्तिकहोमस्यासंतवादित्यत्र विमरेण
रजोदोषेतु विशेषः। अर्वाक्सवर्णप्रदानाहवेदोधमनेस्त्रीरजस्वला। नकुर्यात्पुनराधानं॰
मानूसजादिहर्वकास्यानांतं। अरणीतत्रयोनिःसैवोत्तरस्तथा। प्रभूतायामप्येवं। समानं॰
न्यायात्। सूतककपालेत्रिषु तंत्रं तं नवन्नेव। सुहैहोमप्रारंभः अथ प्रकृतमुच्यते। एवं
सर्वत्रायत्रयत्राव्यक्तं जुहोतीति विधानं यथार्थस्साहूतिं जुहोति। षड्गुणानां संस्तुहोति सावित्रं

वित्राणि जुहोतीति तत्र सर्वत्र पदं निरुप्याज्यं गार्हपत्ये धिश्रित्य स्रुचि स्रुवं वसमज्येत्यादि
सर्वं लवति    वरं ददामीति वाग्विसर्जनं। हरणे जुहोतीति होमानन्तरं वरं ददामीति मन्त्रेण यजमानो वाग्
विसर्जनं करोति। वाचंयमश्चाहरणे जुहोतीत्यत्र पदग्रहणं कृतं तस्मात् त्रिविसर्गं उच्यते। ततो
यजमानो ऽध्वर्य्यवे वरं ददाति। तस्मात् वरं ददातीति च वनाश्ववरशब्देन यस्मै दीयते तदभिल
षितं स्वाधीनं वस्तु हिरण्यादि प्रदातुं शक्यते। न दक्षिणीयते। न दत्तं त्र्यायाश्रेण अध्वर्य्यवे वरं ददाति।
।तथा रत्नोपयुक्तं त्वा हत्वा नु यजमानाभिलषितमपि वस्तु वरशब्देन वक्तुं शक्यते। नैवं। सहो
वाच वरं लवनेमौनमायदश्च इति सहोवाच गंधवार्वैनेमा मर्वं रदाना रइत्याश्रौ पूर्वं त्र परा
भित्सुषितएव वरशब्द प्रयोगा इतेन यस्मै दीयते तेन योऽभ्रियते सएव वरः साम य्याः स्वाधी
नोयथ्वदातुं सएवातः सर्वं स्वादि॥ उक्तमेकमेविं द्यानमसंगा शतस्मा स्वाधीनस्य द्रव्यमा
नस्य गो वा सोहिरण्यादेः किंचिदेकं वस्तु वरं ददातीति विधमनेसर्वत्र दानमिति। आ
चार्येण हरणादुतिनोत्पाद्याहुतिषु धर्मप्राप्तिरलिहिता। न्नुतोतु अनुतास्य स्वमयाहुता
।वेतो धर्माः पठिताः सन्ति। गार्हपत्ये आज्यमधिश्रित्येत्येवमादयः॥ आचार्येसाच्वनहोंया
एव धर्माः हरणे जुहोतौ उपद्रुतैसहुत्वान्यत्र शेतिदिष्टाः सन्तु द्वारस्मारणं वरदानं न पठितं। अ
नयोरत्पाद्याहुतिष्टत्वाव॥ अनएवोपसदाहुतौ अपः शयामवारश्च इत्यवारश्च इत्य
वारस्तः पुनर्विहितः॥ राजसूयेरत्नसाहुतौ वरदानं वचने हरणाहु तिगृहे छिष्ट नोवरदहिसो॥

ति। अग्नेोऽग्नयोः पुनर्विधमनाद्यष्येवं निरूप्यीयते। यदग्नयोरनतिदेशस्ति। वाग्यमस्याप्यत्रप्रा
श्री० संगिकत्वादन्यत्रनातिदेशः द्वादशाहान्तेतन्नहवींषि निर्वपति मासे द्वितीये तृतीये षण्मा
५७ से संवत्सरे महोवानवा। द्वादशाहान्ते आधानदिवसात् द्वादशेहनि तन्नहवींषि अग्नये पवमा
नायेत्यादीनि निर्वपति प्रथममासे द्वितीयमासे। तृतीयमासे। षण्मासे वा। संवत्सरे वा। सद्यो
57 वा द्वादशाहेन्यनंतरं तस्मिन्नेवाहनि प्रतेसर्वेसमविकल्पाः॥ शाखांतरोक्ताहे त्र्यहेत्वनुरहे द्वैमा
से इन्यपि विहितमस्ति द्वादशाहान्तइत्यत्रांतग्रहणात्सर्वत्र द्वादशाहान्ते मासान्ते द्वितीयान्ते संव
त्सरान्तइतिज्ञेयं। न्यायस्यसमत्वादिति। अथ यावत्तन्नहवींषि नानिर्वपति। तस्मादन्यन्तमे
वस्कन्देत्। तद्दाहुरेतानि हेवाहुतिं हुत्वा योग्नरणि हवींषि नाद्रियेतेति सूत्रे। तन्नहवीं
षीति वक्ष्यमाणानां हविषां संज्ञा संव्यवहारार्था। तन्नहवींषीत्येवमादौ। तान्याह। अग्न
ये पवमानाय प्रथमा। तत्राग्नये पवमानायाष्टाकपालः प्रथमाइष्टिर्भवति अग्न्याधा
धानादिकर्मीयत्वर्गोना। अत्र ब्रह्मवरणानावृः पूर्वमेव ब्रह्मणः प्रवृत्तत्वात् चत्वार
ऋत्विजः प्राप्नुवन्ति अग्न्याधेये ब्राह्मणानि सामानि गायन्तीति सूत्रे। अन्यत्सर्व
त्वगति। अग्नये पावकायाग्नये वा शुचये द्वितीया। द्वितीयाइष्टिर्हविष्कात्वगति। अग्नये
पावकायाष्टाकपालाः केवलबर्हिः प्रथमं हविर्भवति प्रथमं हवि ३ अग्नये शु
चये चाष्टाकपालो द्वितीया द्वितीया अष्टाकपालः सर्वे पुरोडाशा त्वगती निवचन्ता ५७

वकाया ३

त्रयोष्टाकपालाः केवलबर्हिः प्रथमं हविर्भवति समानबर्हिषी उत्तरेति वचनात्प्रथ॰
मायामेकं हविः । उत्तराद्विहविष्का । एते त्रयोपि पुरोडाशाः आग्नेयधर्मकाः । तेनाष्टा
कपालत्वादि सर्वमाग्नेयवद्भवति ॥ अदितिं चरुः तृतीया । तृतीयायामदित्यै चरुर्भ
वति । अथ यदादित्यै चरुं निर्वपतीति श्रुतत्वात् । अत्र शांखायनसूत्रं आदित्यो यो रिष्टेष्वार
६ ब्धेषु धीकाष्ठानि । तृतीयां विंशतिरिति । तथा च शांखायनः । यावद्दशपं वसामिधेनीनां
स्याद्दशादित्यायामिति । एकस्मिन्नेव हविषि बामयपदः । एकान्तमप्याह । आग्नेय एव वापु
रस्तादादित्यस्य । अथवा आदित्यस्य चरोः पुरस्तादाग्नेय एव केवलो भवति । तथाप्युक्ते हृ
दये । अप्येवं द्वितीयमाग्नेयमेवाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपतीत्युक्त्वा अथ यदादित्यै चरुं निर्व
पतीति द्वयोरेव हविषोः प्रवरणं शतनास्मिन्पक्षे द्वे एव वेष्टी । नत्विष्टित्रयं । शांखायने आदित्य
स्याप्युपांशुत्वं पठ्यते । कात्यायनेन तु नक्षत्रहविषामेवोपांशुत्वमुक्तमस्ति । नन्वहविष्ट्वपव
मानादीनां त्रयाणामेव । नादित्यस्य । सत्यं तथापि तन्मतेन त्वादित्यप्रवरणार्थः । अधुनैतेषु प्रकृष्ट
नवहविषां दक्षिणामाह ॥ षड् दक्षिणाः प्रतिविभज्य ददाति द्वादश चतुर्विंशतिं वा ष
ट् । अत्र दक्षिणा ददाति । द्वादश वा गाः चतुर्विंशतिं वा गाः । तावै षड् द्वयाह द्वादश द्वया
चतुर्विंशतिं द्व्यादित्युक्तत्वाच्छतमानस्व प्रतीक्षि विभज्य ददाति । ततुमीषि समुद्दिनामेनषा॰
ह्यं हे प्रथमायां निस्वः । द्वितीयायां चत्तिस्रः । एवं द्वादशपक्षे द्वयोः षट्षट् । चतुर्विंशतिपक्षे

श्री०
५८

द्वादशशतं द्वादशेति केवलाग्नेयपक्षे विहितानां संतवाजसर्वौ सांस्त्रैव दानं । भूयसीश्च पयाश्चाद्वं
।भूयसीः बहुतराश्च दद्याति । नयद्वा द्वादश चतुर्विंशति संख्या एव । कियती ः अधिकारस्याशं
कायां प्रथमं नियमेनान्येकाधिकार एषमानुवर्तितव्य इत्यर्थः मा दद्याद्यथाश्रद्धमिति । याव
ती श्रद्धा तावतीरित्यस्मिन्नर्थे यावद्दक्षिणाभिरित्यनेनानुषज्यते वा यथाश्रद्धमिति । तत
श्चतुर्विंशते रूर्ध्वं अपरार्द्ध्यं यावती इत्यनुमिते त्रावतीर्वैर्दक्षिणाभिरित्यनेनानुषज्यते वाच
द्याद्रित्यर्थः पुनः षडादिदाने पि कर्मसिद्धौ जातायामाधिकादानं श्रद्धयाश्च भव
यत्युः कस्त्वादिति चेदुच्यते । गुणाद्दश्य फलविशेष इति न्यायाद्धिरण्यसंख्यारू
पगुणस्याधिकात्फलभूयस्त्वं कामयमानस्य न वस्त्ये वाधिकदाने पि श्रद्धया ऽनत्यासनि अ
धिकदानगुणातिशयादन्ये महावीर्याः स्युः मेषु वक्रियमाणामिस्सवाणिकर्मागिम
हाफलानि स्फुरिति । तेन षडादिसंख्याभिः पंचविंशत्यादीनां भूयसीनां च विकल्पः फल
विशेषश्चैति मंतव्यं । तथा च श्रुतिः । एषामासाद्दक्षिणानां दद्यात्त्वेव यथाश्रद्धं भूयसी
रिति । एषामाम्नानीयतेऽनयाम्नेयमिति । मात्रापरिमाणं । एषां नावद्विशेषनउक्तासोत्रा
षडादिका । किमेतावन्मेन किं नर्हि दद्याद्देवयथाश्रद्धं भूयसीरिति श्रुत्यर्थः । एतद्गुक्तं
संख्यात्रयाधिकापि वैकल्पिकी दक्षिणादानव्याएवेसर्थः । तथा व शाखांतरे एका
देया षड्देया द्वादश देयाः । चतुर्विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति भूय

तीर्णां दानस्य पक्षांतरे त्वे नैव प्रावरणं। न तु षडादिभिः समुच्चयेनायेत्तु षड्गो प्रभृत्यं भूयस्त्व
इति कथ्यते इति ने बाहुल्य दश चतुर्विंशति विधी अनुवादावेव स्यातां। भूयस्त्वे नै॰
वनदर्थसिद्धेः॥ यो पिमन्यते। षट् वा अस्मा आधिय ष्याम हूं भूयसीर्द्याद्विति
तस्याप्ययं दोषः॥ षट्त्वमपि तस्य व्याहतं स्यात्। संख्यांतरोपजननाशात्। तस्माद् भूयसी
दानं चतुर्थ्यः परं॥ आपस्तंबः॥ यद्यनाद्यो ग्नीदृधीन कामयेमे वैकं भ्रातृद्या सा वा
मन्याम्नायो तत्त्व नीति विज्ञायते इति धेनुरादित्यस्य आदित्यस्य चरो धेनुर्दक्षि॰
णा। तस्यै धेनुर्दक्षिणेति श्रुतेः॥ नानाः षडादि दक्षिणाः पूर्णान लाघ्यमानांगं। कुतः उ
लूखलमुसलाभ्यां हविर्ग्रहणात्। हविर्यज्ञं घ्नतीति प्रक्रम्य स एव ज्ञोह मोनद्दंच्छे
नं देवाद्दक्षिणाभिः रहंपत्नीति उलूखलमुसलादिहनस्य यज्ञस्य समन्द्वार्थमेव दक्षि
णायाः श्रुतत्वात्। आसां भिन्नतायाः प्रयोजनं। नचेति सूत्रार्थः। अन्यो न्यगणिहवी
षि नादिये नैति श्रुते न्वेव [illegible] करणाय दे दक्षिणा या अप्यलाबः। अनता
ति प्राप्यनोदप्रणिदाघी घ्नन्वी सपक्का वा कुदकानि वर्जयेद् यजमानः॥ अनतोम
ध्या मा षष्ठं। आनितप्य पनोदनं सायंकाले समागतस्याग्निध्येनिराकरणं। एतिदावा
धिमनं। दुर्गंधिदारुणामग्नौ प्रक्षेपणं। तस्मात्तेन तयोवाती तिलगनांप्त कः एः॰
तिरस्तवदिन्यारे देहस्ति शहृस्सदुर्गंधियाचित्वदर्शनात्। अथवा इति क्लिन्नं। नक्लि॰

श्री०
५६

56

त्रं दार्वादिध्यादिति शाखांतेसत्‌। ऋव्रीसपक्कं। ऋव्रीश शृथिवी धौर्वा। योयम व्रीसे शृथि
व्यामितियोस्को क्तेः॥ अतएव शृथिव्यां यत्पक्कं तंदुकादि तद्व्रीसपक्कं। नामुदकं यतोशब्दे
नमोर्हं वापयास्स्वर्ग्यायदृग्निहोत्रमिति निरुक्तेरग्निहोत्रमुच्यते। तेनाग्निहोत्रार्थं मुहूर्त्तरणाक्त
तेन समाप्तिं वा तुदकपानं न कुर्यात्। अथवा नाविनावौ कार्यां यदुदकं तस्य पानं न कुर्या
दिति। तथा च मानवे। अग्मानं नावायः स्कं तेनासामा वा मेतत्क्रि त्वं दार्वा दध्यादिति
। आयस्तं वः क्रि त्वं दारनाद्ध्यादनन्तौ अपां नाक्सीयादिति यजमानः आधमानं नर
मतान्यन्नाहरिनियावज्जीवं वर्जयेत्‌ शनवा आहिताग्निना हृतवदित्यमिति निरुक्तेः॥ अक
तोयमन्न तत्प्रतिषेधः। अतएव नमाद्य। तयावदृवपणधेक्ष्मौनं प्रायश्चित्तं। इत्यरछास्त्वा नरण
शौधिकाशित्वाविशेषान्यत्रा अथैतेनियमाभवंत्येव ब्रह्मचार्यग्निनित्यधारणं हि रहो
स्याग्निमुपशायी हूदंशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमंततः॥ यजमान आधमानं नरं दूदशा
रात्रं अथवा षड्रात्रं अथवा अंततः अति मपरे त्रिरात्रं ब्रह्मचारी वैवेशनया अ
ग्निनित्यधारणं अग्नीश्रगार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यं धारयेत् शनयाशी
रहोमी। दुग्धेनैवाग्निहोत्रं जुहुयात् इनयाग्निमुपशायी अग्निसमीपएव भूमौ श[illegible]
यीत। अतएव ब्रह्मचारीत्यादिषु रुषविशेषणत्वेन श्रवणादिति नियमाः पुरुषा
र्थाः॥ तेन सोमाधानेसमारोपणाग्नी इति समारोपस्य कत्व र्थत्वात्तेन पुरुषधर्मो अग्निनि

न्य धर्मित्वं वाध्यते। तत्र ज्ञातयोरेव नित्ययुक्तयो गार्हपत्याहवनीययोः ज्ञात्वारण्योः समारोपः क्रि
यते। अनपहत ३।३। अत एव पुनराधाने ऽकृते त्रिरात्रादिमध्ये ऽमावास्यायाने यवाग्वा कर्त
व्यं पाक्षीरहोमी न्यस्य मुहूर्तार्थस्य वाधः। वरुणप्रयासदिथाने समारोपेणाग्निनित्यधर्मित्वस्य
च अत एव नित्यधर्मित्वविधक्तत्राशायं प्रातर्होमदर्शपूर्णमासत्वारंभणी यादि सर्वं प्रसंगा
त्त स्मिन्नेव नित्ययुक्ते विहारे कर्तव्यं। प्रतिकर्मोद्धरणमप्रसंगात् नुक्तं वा ३।३। अन्याधेयमुक्ता
इदानीं क्रमनिक्रमानुसारेण पुनराधेयमुच्यते १० पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञानस्य। पुनराधेय य
पुनराधेयमिति वह्निधारणस्य कर्मस्य कर्मणः संज्ञा। उभयानुगमने पुनाधेयं वैन्यवमाद्रौ संभवत्य
र्थी। तत्पुनरोप्वेयमाधानाप्रतिज्ञानस्य यजमानस्य भवति। आधानेन लक्षणेन संपन्नं तं यस्या
प्रतिज्ञानमग्न्याकाश्यमुपज्ञायते। स आधानाप्रतिज्ञान॥ इति भर्तृयज्ञाचार्यव्याचक्षते। यः
स्याधानसमनंतरमेव प्रतिज्ञातुमवगतं स आधानाप्रतिज्ञान इति कर्कः। अत्र एवं ब्रूयते
।यस्याधानमपार्थकं स्यात् स पुनराधीतानत्यायो ग्नी आधेयः सर्वं ज्यानिर्जीयते। स पुन
राद्धीतेति। सूत्रार्थस्तु प्रतीतः प्रसिद्धो ज्ञातमतः प्रतिज्ञानः। प्रादुर्योगताद्यर्थे प्रथममेवेति समा
सः। योधनस्वत्वाध्ययनादिभनूयाति प्रसिद्धः पुरुषः स प्रतिज्ञात इत्युच्यते। न प्रतिज्ञानः अप्रति
ज्ञानः। आधानेन लक्षणेन निमित्तेनाप्रतिज्ञानः। आधानाप्रतिज्ञानः। अपः त्रारणाध
मात्व धप्रतिष्ठोपि अग्न्याधानं समनंतरसंवत्सरात् द्वीगे ववितमानादिहाने त्वीभात्वावाहूाप्र

तिज्ञातो प्रसिद्धइवस्यात् । अप्रतिष्टद्फलवेदस्य एवमुक्तमुच्यते नस्येदं दुष्टानुष्ठानं पूर्वं कर्म दुष्ट
श्री० त्वं स्यादकं पुनराधेयसंज्ञकर्मलवति । नयाचार्यं वेरोयव्यते । आधानादूर्ध्वं हुताग्निर्भवेद्दर्वीक
६० संवत्सराद्धोहिरण्यामग्निहोत्रमुत्सृज्य पुनर्वदेवोः पुनराद्धीतेति । शांखायनसूत्रं । काम्यं पुनरा
धेयमज्ञानानस्येति । अस्यार्थः । आधानसंस्कृतेष्वग्निषु पुत्रादिकामप्राप्त्यर्थानि कर्मा॰
60 णि कुर्वन्नपि अग्निहोत्राद्यैः कामानप्राप्नोति सोऽज्ञानानदत्युच्यते । तस्य दुष्टाग्निपरित्या
गेनादुष्टानुत्पादकं न याकाम्यं कामेभ्यो विहितं पुनराधेयं भवतीत्यर्थः । आपस्तंबसूत्रे अ
ग्नीनाधायनस्मिन्संवत्सरे योनर्धुयात्स पुनरादधीत प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामोन्यान्या
पुत्रमन्वीयामिति । मानवे च । आहितेषु वर्धमानः पूर्वापौर्णमासी सीमुपोष्याग्नपवैभ्वा॰
नरायदूरद शकपालं निर्वपेत्यो सोमास्यांज्वलनो विश्वजेदग्न्याधियेन व्याख्यानं विकारेण वा
ख्यास्यामो यथाम्नातं वर्षांमुत्सृज्य पुनर्वसुत्सोरनुराधासु वेति । काठके च व्यूढे पुनराधेयमिति
। तेन मर्तेयतत्कृतव्याख्यानं पुष्कलमिवाभाति । अथवा अयमर्थः । प्रतिज्ञातनशब्दः प्रियवच
न४ कुतः एतद्धृत्य प्रतिज्ञातनमंधमयथा प्रियावापुत्रो हृदयं वेन्यादोनयादर्शना सह॰
रिक्षामिमिर्मोधवाचायैश्च नयेव व्याख्यानत्वाञ्चा अतः प्रतिज्ञातनम्बमप्रियं । न प्रतिज्ञात॰
निज्ञात प्रतिज्ञातं कुप्रियमित्यर्थः । आधानस्य तनंतमेव सवत्सत्यानि पुत्रमरणप्रतिज्ञाहा
न्याद्यनिष्टदर्शने नाधानं अप्रतनमियं अनिष्टफलदत्वादवज्ञमंयस्यस आधानाप्रति॰

ज्ञानः॥ नस्याधानागमिति ज्ञानस्य पुनराधेयं भवतीति। अयमेवोऽन्वस्वः सूत्रार्थः॥ फलां
नरमाह। राज्यपशस्कामस्य वा। राज्यकामस्य पशस्कामस्य पुनराधेयं भवति। वरुणो हि
न इाज्यकाम आदधे। सोमो यशस्काम इति। नयायशो हि स भवति। राज्यं गच्छति। य एवं
विद्वानाद इति एवं वरुणा रात्रिरात्रा वरमग्नीमुत्सृज्यात्रिरात्र भूमवरं निरूढमं निमं प
रुम्. तं यस्यसत्रिरा। आग्नीनार्हपत्याहवनीपदक्षिणाग्नीवसत्संवो त्सृज्य पुनराधे
यस्य पुरस्ताद् ग्नीनामुत्सर्गः कर्तव्यः॥ नयाप्त भवति। अत एव त्रिरात्रावरमित्युपदे॥
शाद्वे सूत्रम् पंचरात्रषडहाद्वादि संवत्सरपर्यंतं पुनराधेयस्य पुरस्ताद् ग्नीनामुत्सर्गः कर्त
व्यः॥ नयाचापस्तंबः॥ संवत्सरपराद्य्मुत्सृज्याग्निर्भवति रोहिण्यां पुनर्वसू। अत एवाध्य
इति नक्षत्राणि वर्षासु शरदि द्वादशी न हन्याकृतनाः संज्ञारा इति अग्नीनिति बा॥
हुवचनस्याग्नित्रिष्वपि अग्निषु सर्वेषु वरिनाधित्वात्तत्पाराग्निमेवोत्सर्गः॥ नसभ्यस्येति कर्कः॥
सर्वेषामुत्सर्ग इति युक्तं। अविशेषाच्छ्रुतं स्याः पार्थिये यो बहुत्यो त्सर्गः कार्यः। बहुवचनोप
देशात् राधो वा अथवासद्याएतस्मानेहन्येव यस्मिन्नहनि पुनराधेयं क्रियते। तस्मिन्नेवा
हनि प्रातरग्नीनुत्सृज्य पुनराद्धीत। अस्मिन्न्यस्ते विशेषवत्समिति सद्य इत्यादिति। पुन
र्वसोः पुनर्वसुनक्षत्रे पुनराधेयं भवति। पुनर्वसोः पुनराधेयमाद्धीतेति वचनात्। श
वर्षासु मध्यंदिने वा वर्षास्वतो पुनराधेयं भवति। अथ वा मध्यंदिनेन वातिदिनस्य व॥

तू

र्षाभिः सह मध्यंदिनं मध्याह्नकाले इत्यर्थः॥ सर्वैर्वर्षाभिर्वा दधीनेति तस्माच्छुद्धमध्यंदिन एव वा द-
श्री० धीनेति वृक्लवणाशुद्धमध्यंदिनस्य वर्षाभिः सह विकल्पो न समुच्चयः यदा मध्यंदिने नाप्यवर्षा
६१ दिति मध्यंदिनस्य वर्षाकालेऽवस्थानं वा इ कुशैरग्ध्यमानो यदप्यन्याधेयमुक्तं दाहाभिर्युक्तं तेन मा त्र
दग्ध्यतीति तथा दूषयेनोद्धरणाभिनिवर्तनं तु स्तूप मत्र कुशैः कार्यं नात्र वैदमौ हह्रणीति॥ अ
वगाश्रा सद्योऽग्न्युत्सर्गे प हविशेषमाह। ब्रीसहेयमर्कपलाशयोः पक्वं गार्हपत्यस्थाने
निदध्यात्सैव माहवनीयस्य याव ॰ सद्य स्त्रेत्रेव यदि सद्योम पठन्न रुणा तदा यविशेषः॥ ब्री
हिस्तूपमर्कपलाशयोः पक्वं गार्हपत्यस्थाने निदध्यात्सैव माहवनीययोः तौ किंकाग्निना
वा आवसथ्याग्निनावा पक्वं कृतं गार्हपत्यस्थाने निदध्याति। एवं याव मस्तूपं यव मय प्र
स्तूपं एव मिति अर्कपत्रयोः कपालस्थानीययोः पक्वं आहवनीयस्थाने निदध्याति।
अस्तूपस्थानं वस्मात्तूष्णीं च भूसंस्कारं कृत्वाग्नौ तमुल्लेखनं व कृत्वा कार्यं। ततो वारखे
मुद्धरणादि यतः संभारेष्वग्निधानिति तमुक्तं भूर्भुवस्वरिति संभारेष्विति। अस्तूप निधानं वि
धायपूर्वाह्न्यामेवैनावेतदग्नि स्थामं तर्द्धारति व दत्तं तु तथा न कुर्यात् त्रिभिर्देवांत
हिनोत्सव नरुति रात्रा न ब्रूत परहेः स्तूप निधान निषेधमस्पष्टस्मिन्वेदिसुक्तं आग्नेयः॥ प
चकपालत्रपा ॰ सुप्रागुत्तमादनुयाजात्। अत्र स्तूपग्रहणमनंतरं न नूह विषांस्थानेऽद
मुच्यते। आग्नेयः पंचकापालः पुरोडाशः कर्त्तव्यः॥ स च प्रागुत्तमादनुयाजात् उत्तमानुया

ज्ञाप्यं वैउपांश्वनुकर्त्तव्यः॥ आग्नेयमेवपंचकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति प्रकृत्याग्नेयो
पांशुचरं त्वनुद्दैहेतमममनुयाजं यजतीति चक्रे नेऽग्नेः प्रागित्युक्तं। आग्नेयमेवैत्य
वकारकरणादन्येषां तन्त्रहविषां निराकृतः। तेन पुनराधेये आग्नेय एव केवलो भवति।
ईष ४ ।नपवक्षानाद्योद्वियः तन्त्रजैवा। अथर्योत्तमममनुयाजं वर्जयित्वा। न्यासर्वकर्मोपांशु
भवतीति। नोपांशुचरं नीतिवरणाज्ञाह्न्तवरणाद्वावरणशब्दे सर्वमित्युक्तं वा शब्दैरुत्तम उ
मनुयाजं यजतीत्युत्तमानुयाजस्यैवद्वैह्वविधानमात्र। तस्मादयमेवपक्षः॥ अग्नीति
तिवा प्रथमे प्रयाजे। तुयाजेवा। प्रथमे प्रयाजे प्रथमेनुयाजे वाग्नीन्यजेतिवा प्रयोज्यं
।वा समिधो यजेति देवान्यजेतिवा। स आश्वलायन आह समिधो यजेति इति प्रकृत्याह अग्नी
न्यजेति त्वेव ब्रूयादिति उतयथाम्नवणाद्विकल्पउक्तः। परंतु अग्नीन्यजेति त्वेव ब्रूयादि
त्येवकारादवधारणएवायं वाशब्दः। तथा वानुयाजे यपि अथ देवान्यजेत्यग्नीन्यजेत्ये जे
वैतद्वाहेति नियमेनत्म्नवणं आज्यभागो द्वितीयोग्नयेपवमानायेंदुमतेवा अत्र प्रथम
आज्यभाग आग्नेय एव। द्वितीय स्त्वग्नयेपवमानाय अग्नये इंद्रमते वा कर्त्तव्यः। न तु
सोमायेति। वचनाद् द्वितीये आज्यभागे देवतानाविकल्पः॥ हिरण्यदक्षिणस्यानडुत्वा
न्याधेयिकीष्टेषु ष्टंसुते॥ आस्मिन्नाग्नेये हिरण्यं दक्षिणा भवति। अनड्वान्वली
वर्दो वा। तस्य हिरण्यं दक्षिणेति। अनड्वान्वा सहिरण्यैनाग्नेय इति चशब्दान्तरस्य
नू

मी०
६२
61

त्वग्न्याधेयिकीः अग्न्याधेयसंबन्धिनीः॥ नाविषद्धुग्घादिकाश्च दृष्टानि। कुतः श्रुतेः॥ ना
ऽत्र पार्ष्टान्यग्न्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्चेति अग्न्याधेयिकीर्दृष्टानीति चेत् शास्त्रान्त
रेऽत्रयी नादानश्रवणात्। नत्वपुनराधेययघने। यतोऽस्मिन्वाक्ये आग्न्याधेयिकीर्देवेन्य
नुवादृश्वा यमिति पूर्वमीमांसकैः सिद्धान्तितमस्ति। आग्न्याधेयिकीर्यतः पूर्वं दृष्टाः
: अतः पौनराधेयिकाद्दृति। तेनात्र श्रुतिन्हरणं विध्यंशशंकानिरासार्थं। अन्यथा आ
ग्न्याधेयिकीश्चेत्यैतावन्तुके शास्त्रान्तरीयवचनन्तल्लविधिवमाश्रयणीयं स्यात्॥
२ अग्न्याधेयवदन्यस्य॥ अत्र पुनराधेयं उक्तादन्यत्सर्वमग्न्याधेयवद्भवति। वासः
: परिधानादि सर्वाण्यन्यत्। ब्रह्मचर्यादयः सर्वे नियमाश्चाविशेषमाहुरस्य इति। इदं
च सम्पद्यवसमाने एकस्मिन्नेवाहनि भवति नाग्न्याधेयवद्बहु। अत्राग्न्यागारकरणं न
भवति तिथ्योर्विघमानत्वात्। अत एवारणिप्रदानं च। उष्णुरोऽपि न भवत्यग्निसं
स्कारत्वादिति केचित्। सर्वमपि पुनर्भवति अदृष्टार्थत्वात्। वचनविनायारिन्यनुम
शक्यत्वात् तथा बकादेके। एवं च पुंवैश्यानये ज्योतिर्ज्योगामी। अनं वर्सर पुनराद् धीनय
यग्न्याधेयं तत्पुनराधेयमिति। तथा। सोमयाजी वेत्पुनराद्धीतेन संनयेदृस्तो मेऽप्या॥
पाः संनयेदिति। बादरायणाद्दृति। पुनराधाने ब्यनेनैवन्यायेनैव माद्दि सर्वे पुनः
कर्मेवं न चबाद्दशास्त्रायण्विधारतोकतेन्नास्येत्ते षेब निरसन्नेच्छ। निपुपवतवा एम:

तुर्मास्यमाकृतवैकृतेष्यादिस्सर्वं कर्तव्यं अग्निनिर्मन्थनादेः मुख्यकार्यत्वाद्रूपमाद्यासहो
मात्रैककर्तृत्वे समारोपेणानस्य बाधः। अमावास्यायां वा ग्रहे ह मेने कृत्तिकासु मिवस्यन्ता आश्वु
नामुनराधेयस्य पक्षान्तरमाह। अपराह्णे मैत्रावरुणीं वशामालभेत पुरोडाशं वा नक्त
त्वा एतत्त्रिष्टुभ्नयाप्रानभ्यवरनिमनु आधानं। पुनराधेयपरिदिवसात्पूर्वेद्युः ... मैत्राय
रुणीमित्रावरुणादेवत्यावशा वा ... आहिताग्नेः तस्यानाभावे ... कृपशु
पुरोडाशोऽष्टाकपाल ... त्रिष्टुब्भिर्याज्यानुवाक्या ... विशसनादि ... पशुवाहोसनानः
प्रवर्तते। न तो वशायाः समाप्त्यनन्तरं संस्थाप्याग्नीनुद्धृत्याधानं पुनराधेयसंज्ञकं कर्तव्यं। प्रागुक्तेषु
वकालेषु। अस्मिन्पक्षे पूर्वदिने मैत्रावरुणपावशायाः करणविधानात्त्रिरात्रवत्समत्यु
त्सर्गो न भवति। न पञ्चानां ... तद्धोनमपिनसवनीनि केचित् ... दर्शेष्ट्यादि ...
वेम्यते। पुनराधेयमुक्तं। इदानीं प्रतिक्रमानुसारेणाग्निहोत्रं वक्तव्यं। तदनन्तरं शारवान
रद्दृष्टक्रमेणान्तरंगभूतमुपस्थानमाह ११ मायमाहुत्या ... हुतायां यजमानोऽग्नीनुपति
ष्ठते वा ... ग्निहोत्रहुत्या हुतायां सत्यां शारवान्तरासमिद्धमात्रिसमिदाधानानन्तरं यज
मानोऽग्नीन् गार्हपत्यमाहवनीयं ... ऐनमासमपनेतत्केनेत्युपस्थानेनोपति
तिष्ठते ... अग्नीनुपतिष्ठेतेत्यायमुपतिष्ठेतेति ... करणं वा ना समिदसीति समि
दाधानमत्र समनन्तरमुपप्रयन्त इत्याद्युपस्थानमंत्रगणपाठाद्यर्थक्रमोऽवसीयते। पर्युक्ष

श्री ६३

63

एषपस्याग्रयणस्यपरस्ताद्भ्यसनेनैवकालस्यासिद्धत्वात्। अग्निहोत्रापासिनोनवैः सायं
प्रातरग्निहोमः। पूर्वंतपुक्तमग्निहोत्रमेववाजुहुयादिति। त्रिंशतोवर्षेभ्यऊर्ध्वंदर्शपू
र्णमासोज्ञर्गेहुते आग्रयणस्यप्रकारमाह। अग्निहोत्रायणिनः स्यापहोत्रमेवा
यनंनान्यानिकर्माणि। सोग्निहोत्रायणी। अग्निहोत्रमेवेन्यैवकास्योनररव्याहृत्म
र्थस्ताशानस्याग्निहोत्रायणिनोयजमानस्यनवैर्व्रीहियवान्नैः सायंप्रातरग्निहोत्र
होमोनवनि। आग्रयणस्याकालोकेविदन्यथेदंसूत्रंव्यावक्षते। अग्निहोत्रेणैवा॰
ग्निहोत्रहोमिनैवायनं आग्रयणंमासि आग्रयणासिद्धिर्यच्छ्रद्धांसिसो ग्निहो
त्रायणीनस्यैवंकर्तव्यं। अनुसृष्टदर्शपूर्णमासस्यापि। पनदपिपुक्तं। शारवांत
रेसामान्येनैवोक्तत्वात् एणानुप्राह। नस्याग्निविसर्गार्थंत्वादविस्पष्टस्यचोपदृष्टा। नार्हं॰
श्र त्वादनएवधाग्निविसर्गोस्तवेपुक्तं। सोमस्यकर्तधर्मस्यसप्तकलमयोगार्थत्वादिति।
नवा। अथवावाहसमेणोनायनिष्टते। अथयस्मादुयेवनिष्टेनाथयस्मान्नाग्रयणिष्ट्य
नेनिर्विहितमप्रतिप्रतिहूद्वाहिकल्पः अत्रोपप्रयन्तो अध्वरमित्यन आग्रयणिष्टे
हृदुमन्यंतवासप्रोपस्थानंवुमाम्नापंक्रमेणैवकर्तव्यं नत्रविशेषमाह। निप्रस्थिरुपप्र
यन्तोऽस्यमन्त्राापरिनेचित्रारसविनिच। अस्मिन्वासप्रोपस्थानेउपप्रयन्तो अध्वरं। राम
अस्यप्रत्नामनुद्युतं। परिनेहूडुलरस्येनाग्निस्तरुचोपस्थानं हिनाएवत्रिंशेयानि

।विश्वावसोष्ट्वाग्निनइत्यपिख्याख्यानपठितमेवत्रिर्जपत्स्वयं सवैत्रिःप्रथमांजपति।।विश्वा
वसोष्ट्वाग्निनइत्यपिख्याख्यानपठितमेवत्रिर्जपत्स्वयं। सवैत्रिःप्रथमांजपतित्रिरुत्तमामि
ति अथाग्नेयीतदग्नयइतिप्रक्रम्यत्रिरेतंजपति।विश्वावसोष्ट्वाग्निनेयारमशीयेतित्रिरे
तंजपतीतिचकारवरुणाश्वनामग्नहरणादेवत्रिर्वेसिद्धमितइतिग्नहरणंख्याख्यानपठितानामे
वत्रिर्जपमात्रार्थं संततमित्युपविश्य।उपमयंनइत्यास्यप्रष्ट्वाग्निनेपारमसीयेत्येतेनम
येनमाहवनीयसमीपेतिसूत्रे पित्वा अथाहवनीयसमीप एवोपविश्य संततमग्ने
सूर्यस्येतिजपति।एतावत्तुतिष्ठञ्जपत्यथासीनः संततमग्नेइतिश्रवणात्।।गार्ह
पत्यं धत्तेति।ततोधंख्याधेवइतिमंत्रेणमापगानेत्यनेनगार्हपत्यमुपजमानोगच्छतियाति।।
अथगामसेत्यं धत्तेतिप्रकृतः।।गौणत्वात्र अग्निहोत्रमेवसंनिधानादितिकेचित्।।अ
न्यायीत्यत्र।अग्निहोत्रीपक्षेतुपयोहोमपक्षएवैतदुपख्यानंनानाद्रव्यपक्षेयवागा
दिहोमपक्षइति।अन्यपक्षेसर्वदापीतिविशेषः।। अंधसांधेवोतन्वीयेतिगार्ह
मुपतिष्ठतइत्यापस्तंबः।।तस्याधुतरं अधख्यावोवइतिमंत्रेबहुवचनस्यदर्शनात्।।गामि
त्येकवचनस्यजात्यपेक्षयाप्युपपत्तेः।।तथाचसूत्रयतोसमहइतिव्याहरत्यशवोवैमह।।
इतियज्ञत्रयकृत्यतनमायाद्यद्येनमायतनगोपूधेरवायवायपेपुरग्निहोत्रंजुहवामहइ।।
त्युपतिष्ठतेस्यत्रमहइत्यमहोवइत्यस्यैवापस्तानस्यबहुत्वविनोष्टयप्युमात्रीवि।।

श्री॰
६४
64

यथर्द्वे मातुर्वा दात्रुः। सं॰ हितेन्याललनतोयेत्यं गत्वा सं॰ हितासिविभ्यब्रूयीत्यनेनमं
त्रेणगामालभनेहस्तेनस्पृशति। अथ गाममभिमृशति सं॰ हितासीति श्रुतेः।
गार्हपत्यं गत्वोपविश्यतउपत्वेति ततो गार्हपत्यमभिगत्वोग्ने दिवोदिवइत्यत
आरभ्य मा यतः समस्मादित्यंतेन मंत्रगणेन गार्हपत्यमुपतिष्ठते। अथ गार्हप
त्येति स गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रुतेः। अत्र गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विशेषा
यादाना स्ववीक्षमुपस्थानमाहवनीयस्येति ज्ञायते। अग्नीदग्नुमयोहयस्थानस्य
विधानाच्च मागच्छतीउपहीति। ततइउपहीति मंत्रेणपुत्रामेवगामभिगच्छति अ
थ गाममभ्यैतीउपहीति श्रुतेः। काम्यायनेत्यालभते। काम्याएतेत्यनेन मंत्रेणतां गा
मालभते। तामभिमृशति काम्यायनेति श्रुतेः अत्र शांखायनः अग्न्युपस्थानस्याः
मस्याम यत्वेतुष्वप्रवसन्नपेदिति। याजमानं जपेत्सर्वमत्वस्वनसंहितानेतेन काम्यानो
दैवः सोषितो यद्यनाबुद्धइति नरुद्राख्य सोमानभित्यनुदकं व्रतोपायनवद्व्रतोपायन
वदित्यनेनापरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नग्निमीडमारोडेत्येतावदिति दिश्यते। तत्र वायउ
पस्पृश्येत्येनदापिप्राप्नोति तन्निषेधत्यनुदकमिति। नत्वाविधानादेवनिरसमप्यति दे॰
शं त्यामि माशां कानिरुक्तिं यते। तेनात्रापि गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये प्राङ्मुखस्तिष्ठन्ना
हवनीयमीडमारगः सोमान॰ स्वरणमित्यत आरभ्य यनरहसि द्रागुपद्रत्यंतं जपति

राम
६४

अथांतरेणाहवनीयमीक्षमाणः सोमानं स्वरणमित्यन आरभ्य येनर्क्षसिद्धा श्रुवर्
त्यनं जपति अथांतरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्रांङ्मुखस्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणः सोऽजपति सोमा
नं स्वरणमिति त्रिरेतज्जपती सेतस्य प्रवरणात् अंतरेणापरेणाग्नीगत्वेत्यस्याप्यत्रा
तिदेशः अत्राप्युक्तत्वाच्छक्तर्वमेवानेनपथ्याप्रविष्टत्वाच्च पौर्णमासवत्पुत्रनामग
हणं। पौर्णमासेयथा तन्नोत्तिष्ठेतुरनीनिमंत्रेण पुत्रस्य नामग्रहणं नास्ति। तथात्रापि नामग्र
हणं करोति। तेन ततो सीति पश्चात्वात् दं मकर्मेरं वीर्यं अमुकशर्मोऽनुसंततोऽस्तिति। अथा
शपि नामग्रहणं आत्मनो विद्यमानत्वात् तं वेदेति च सर्वेऽमवति। अथ पुत्रस्य नामग्रहण
नीदं मे यं यीर्यमित्यादेः उक्तत्वात् पुत्रस्य नामग्रहणं पुत्रयोः पुत्रांतरेणं वाप्रियतमस्येमि
लोगाद्दिरिति। ज्येष्ठस्य पुत्रस्य नामाभिव्याहृत्य पावं तो वा स्तवतीति शांखायनः। अथ
स्यै वोपस्थानस्य स्थाने वैकल्पिकं सूक्तं कोयास्थानं स्वाहा भूर्भुवः स्वारिति वो नो। अथ
पवा। उत्तराग्नी यत्प्राहवनीयावग्नी भूर्भुवः स्वरित्यनेनैव मंत्रेण समिद्धाधानानंतरमे
वोपतिष्ठेत। भूर्भुवः स्वरिति यद्यप्यरौदी यमग्न्युपस्थानमाशारे वे सारणीरियं ततदेना व
नौवैनत्सर्वमाप्नोति तस्मादेतेनैवोपतिष्ठेतेति प्रवरणात् अथोपस्थानप्रसंगात् इष्टकृति
मंत्रक्रमानुसारेण प्रवश्यपदुपस्थानमाहा प्रवस्यन्नसर्वांत्रयेति प्रतिसंधाय प्रवस्यन्स्वामि
समविनग्नामानरसीमाव्यतिक्रम्यान्यत्र राज्ञो वा संकरिष्यन्यजमानः प्रवश्यपदु

रा

पश्चाद्गार्हपत्याग्नी उद्धृत्य तदर्थं प्रजानां मध्ये इति प्रतिमंत्रं सर्वानग्नीन्गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नी
जवलं२ न्वहनं तु स्थाने क्रमेणोपतिष्ठेते इति । प्रवत्स्यञ्ज्वलनं तूपतिष्ठेते इति मानवे । अथ प्रवत्स्य
श्रौ० न्गार्हपत्यमेवाग्रे उपतिष्ठेते आहवनीयमिति श्रुतेः परिशेषाद्दक्षिणाग्निमिति
६५ । तथा आसनयेति गार्हपत्यं । सगार्हपत्यमेवाग्रे उपतिष्ठेत । सगार्हपत्यमुपतिष्ठते तदर्थं
प्रजामिति श्रुतेः । शंस्यन्त्याहवनीयं । अथाहवनीयमुपतिष्ठते शंस्यपशूनिति ॥
श्रुतेः । परिशेषादर्थ्यैति दक्षिणाग्निं । प्रवासशब्दार्थ उक्तः । ग्रामांतरे नगर्यां वा प
त्न्यां वा स्थित्वा कचित् । सोमामृती सर्वेष्टत्रौ वासः प्रवसंतं स्मृतमिति गच्छतितं ॥
नः सर्वावसथ्योरूद्धमी अग्नयेनम इति वा नमस्कृत्य यथार्थं गच्छति । वाहनसाहनश्चे
दृष्टे रथान्य ध्यवयुनि प्रगमयतीति श्रुत्यर्थः । श्रावस्त्वायमः । अन्वाहितायेनः प्रपाणो
यतो दृष्ट्या गम्यानामयै प्रसुन्वस्वं । अंगिरसु मेति याज्याहुति इति त्वा समारोपयेद्द्यां नेयो
नि कृत्वियं इति । अरण्योः गार्हपत्ये प्रतिपत्नात्यात्पाणीवेति मन्त्या वाग्विसर्जनाग
मनानन्तरं किं पंतं मध्यं गत्वा पतन्द्रे देशे वाग्विसर्गस्य कृच्छ्रजायमनेन तत्र वा विग्विसर्जनं
करोति । सयत्र वेलां हानं वाग्विसर्गस्य मन्यते न इह प्रदेशे पुरुक्तो वाग्विसर्ग इति तत्र श ॥
त्वानस्पृश्यागत्वा वाचं विसृजेदित्यर्थः । अथ वा यत्र वेलां हानिर्वा सम्भावमानायां
हास्यमानेन स्थान प्राप्तिमर्यादं वा वंयमो गत्वा नदीं नगरं वा वाचं विसृजेत् । न तु ननः प्रागिन्य

र्थः। इह विसर्जनस्य विधानादृग्यादुपस्थानसमानंतरमेव वाग्यमनं कर्त्तव्यं। नतु तत्कारि
कार्यो। आग्नेयीनिकं समासस्यनावन्मोनी प्रतिष्ठते। पावच्छ इति पिह स्पंनेह स्यवाहनमस्म अ
नः। अनन्तादर्शनं यावत्तावद्यावत्वा यनम्कृतेः स्वबुद्धिकल्पितोद्देश इति वाजसनेयिन
श्चिम इति एवं प्रविश्य पदुपस्थानमुक्तां प्रोषितस्य यजमानस्य कर्त्तव्यमाह। प्रवसन्यज य
मानं कुर्याद्यथाकालमात्मसंस्कारेषु धर्ममात्रत्वात्सूत्रेण। यजमानस्येदं कर्मयाज
मानं। प्रवसन्यजमानो यथाकालं याजमानकर्म कुर्यादि। यो यो यस्य कालो यथा
कालं तेनाग्निहोत्रकाले अग्निहोत्रसंबंधि उदकनयनादि याजमानं कार्यं
। पौर्णमासकाले तद्दीर्घं वपनफलमूलादिव्रताशनव्रतग्रहणादिकं करोति। एवं सर्वेष्व
पि नित्यकर्मसु तेषां। कस्मात्। आत्मसंस्कारात्। अयं हेतुरुपदेशश्च। याजमानमपि न स
र्वं। किं तु यद्यदात्मसंस्कारकं मुण्डनव्रताशनाधःशयनव्रतग्रहणादिकं न देवतान्तरसमु
पदेशः। कुतः। आत्मसंस्कारात्ययनेनायनादिभिर्यजमानस्यात्मा संक्रियते। फलप्राप्ति
योग्यः क्रियते। तेन प्रवसन्नपि यद्यदात्मसंस्कारकं वपनादि तत्कर्त्तव्यमेवेति हेतुः। यतः प्रा
प्तिर्नोपि यजमानो यजमान एव तथा। धर्ममात्रत्वात्। अयमपि हेतुरुपदेशश्चाय यद्धर्ममा
त्रं याजमानं आरादुपकारकं यथा विष्णुक्रमणामयीदृग्भिनिजपादिकं न तत्कर्त्तव्यमानसं
नियमोपकारकं वेदवंधनादि इत्युपदेशः। कुतः। धर्ममात्रत्वादेव। यत एव मादिकं ध॥

श्रीः
६६
66

मेमात्रमारादुपकारकमेवास्त्ववेदं बंधस्त्वपितदिति जपवत्कर्मसंस्पर्शिदिति हेतुः किंत्वस्मिन्ने
र्व्वाक्कनेरव्ययमर्थोवसीयते। यत्प्रोषितेनापिवाजमप्यनं कर्तव्यमिति। तथाचस्मृ
तिः। तद्व्यपेतेनलोकाः। किं ंश्चिद्धिद्वारु अप्रवसन्नग्निहोत्रीगृहेषुसः कथं ंश्चिदस्यका
र्यं कथं ं संततो अग्निभिरितिकथं ं। श्चिदस्यानयप्रोषितं त्वन्नीत्यवैनदाहेति। अ
स्यार्थः। किंश्चिदिति। अग्निहोत्री यावज्जीवं संकल्पिताग्निहोत्रवान्यजमानः किं
श्चिद्धित्वा किं रूपमग्निहोत्रं जुहुयादित्येतद्वाकं सार्थकं नभवति। तथाग्निभिर्गार्हपत्यादि
भिः कथं सततैः संबद्धं नभवति। अस्यामंत्रस्यानान्यपर्यायमाह कथं श्चिदिति अस्य
प्रवसतो यजमानस्य अनयप्रोषितं प्रवासदोषस्तावः। कथंस्थितपत्नीत्येनप्रथमकल्पा
करूपं वाकं प्रतिपादयतीत्यर्थः। एवंमनेकृतेहितीयेनश्लोकेनात्तरमाह। योजविष्ठो
भुवनेषु सविद्वान्सर्वविदोनयानदस्यकार्यं तथा संततो अग्निभिरितिमनयवैनदा
हमनमेवास्यानयप्रोषितं नत्वनीति। अस्यार्थः। यो यजमानो भुवनेषुलोकेषुजविष्ठ
ः अनुष्ठेयपदार्थेषु अतिशयेनजववान्मनसा कृत्स्नं हृदयं पिप्रयोगज्ञानमनुसंधातुं
कुशल इत्यर्थः। अविविदेत्वात्प्रवसन्प्रवासकारीभवति। तथातेरवदतेनास्य यजमा
नस्य तत्कार्यं यावज्जीववाकं सार्थकं भवति। तथानेनैवदतेन वर्तमाप्यग्निभिः संततः अ
स्तु वहितसंबद्ध एवभवति। इमं मंत्रं नान्यपर्यायकथनेनव्याचष्टे मनसा वेत्ति हि इति। यतन्मंत्रं वासं

एम
६६

प्रवासस्तन्निनहोत्रषनिवृत्तेर्मनप्रवसाधनमित्याह॥ नास्यर्येनोबूनरहस्यपर्थः॥ नदेववर्षंहृस्तो॥
नि। सम्भून्मन्त्रवास्येति। अनयप्रोषितं प्रवासदोषविरहः॥ मनसैवानुचिंतननेमन्नैर्हृमेवम
वतीत्यभिप्रायः॥ नथावायमंत्रः॥ प्रवसकालेविहारमभिमुखो याजमानं जपन्निप्रावोवि
ष्णुक्रामनीति। विष्णुक्रमा अपि विहाराभिमुखं माघाग्रदपवदनिप्रांवरनि। नयावका
ठको प्रवसन उपस्थानं याजमानं चेति। तदुक्तं कात्यायनेन निष्क्रिप्याग्निं स्ववदारे बुपरिक
ल्प्याग्निं जनयां। प्रवसे कार्यवान्विप्रो मनसैव न विरंहकविश। मनसा नैत्यकं कर्म प्रवसन्नप्यतं
द्रितः उपविश्य शुचिः सर्वं यथाकालमनुद्रवेदिति अतः प्रवसतापि यंकर्मयथाकालं
सर्वं मनसा चिंतनीयं। याजमानाचारादुपकारकमात्मसंस्कारकं च देवतोद्देशेन द्रव्यत्याग
रूपं च विहाराभिमुखेन कर्तव्यमिति। ब्रह्माशनेविशेषः स्मृत्यनानुक्तः॥ इदं तु स्त्रीरविकारं
व्रभाष्टुम्नस्थान्यवात्रया। फलमूलानि वा म्नोयान्यर्वंगिरिमोषितोभिनमाशनया।
परामिनपक्वं नाश्नीयाद्गुडगोरसमंसंतथा। नोपवासः प्रवासस्थानन्तीधारयेत्। असा हृ
मर्थ्ये शरीरस्यपत्लरुग्व्याधभावतः सस्त्रयायेवेदसंमन्नीयान्मोषितोपि सन्निति
।न्यागे विशेषः स्मृत्यनानुक्तः॥ संनिधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारः। असंनिधौ तु
पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिका असंनिधौनुपपत्याः स्यादध्वर्युर्ब्रह्मदनुज्ञया। उन्मा
दप्रसवेवनौकुर्वीतानुज्ञयाविना। सर्वदायजमानो वान्यमेतन्नद्रिमुखः शुचिरि॥

श्री॰
६२
67

ति। काठके प्रवसन्य द्गृहनं मंन्ये नार्थ भुंजीवेराक पोष्य पद्गृहसं स्थितं मन्ये नार्थ भुंजीनेति।
आगतोपस्थानमाह एत्य च मत्या वाग्यमनं यजमानपत्न्य प्रवासाद्गृहमसमीपमागस
मन्याद्दृष्ट्वा कस्मिंने प्रदेशे वाग्यमनं न करोति। अथ योऽप्यपरे यजमानपत्न्य प्र॰
वासा वेषां मन्यते न हूवं यच्छतीति योऽप्यप्रकृष्टं ध्वनिगत्वाय देशं प्रमन्य यत्र वे॰
लाख्यानं तन्यते अत्र युक्तो वाग्यमन इति तेव वाचं यच्छतीति अनुत्पर्थः। वेलाश
ब्देन प्रतिवासग्नामनर्या दृभिधीयत इति केचित्। समित्पाणिरनुपेत्य कंचिदुपवि
ष्टन आहवनीयगार्हपत्य दक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रतिमंत्रं। समिधः पाणौ गृहस्थेय
स्यासौ समित्पाणिः। प्रवासात्स्वगृहमत्यागच्छन्यजमानः समित्पाणिः कृतवाग्य
मः कंचिदपि गुरुपितृराजादिकमपि अनुपेत्यानग्नीपमगत्वैव कृतात्मा आगतो
पस्थानाय मग्नीनुद्धृत्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनुपदेशक्रमेणौ वागन्मविश्व
वेदमसित्यादिभिः प्रतिमंत्रमुपतिष्ठते। स आहवनीयमेवाग्न उपतिष्ठते गार्हप
त्यमुपतिष्ठत इति क्रमेरूपमेव क्रमः तथ्या वापस्त्रबः। समिधो गृहमेक त्रा प्रत्यानिय
त्याहवा इतं पितरंमोषिवांसपुत्राध्मवन्त्येवं हवा एतमग्नयः। प्रत्याध्मवंतिस च शक्
त्यां दारुणि वाहरं। नेतियथैव नत्सु त्रेस आहरन्नेतिनाद क्रादिति विज्ञापन आरा द
ग्निसो वा वं यच्छतिसपद्येराजापिमावार्यो वानरे णाग्नी आच्छदिदशंतेनैनीदक्रादि॰

राम
६२

निविस्तायन आशर्दाग्निम्मो वा वम्रा। इयेनेति। न्वयात्। स यद्यपि प्रजां नरेरास्यात्रैव न मुपे
याद्दिनिष्क्रमे वनुपित्य कंचिदित्युक्तं। तेन वाग्यमानानंतरं हृत्प्रसन संनिधाने पिन दुनाद
रेरागाग्नि य ता मनस्क एव न समीपं गच्छेदित्यर्थः नयोपस्थानमकृत्वा प्रवासे कृतेन त त्रै।
वोक्तं। इहैव संतं तत्र सन्तो वो मेयः। प्रायेण न वा चामनस्त्वा विभर्मि इति रेमासं नमायुमा प्रह
ती ज्योतिषो वैश्वानरेणोपतिष्ठन् इति पद्यनुपस्थाय प्रवसेद्वर्षे वा रिष्टेनेति। एतन्मन्त्र
नोपस्थानं गसं गार्हपत्याद्यर्थं अग्नयो विहृता अग्नेन्त्रैव कर्तव्यमत्र स्यात्। तद्विव
सामिन्यारिसमूहनानि वो पविश्य अन्यमन्त्रे युपस्थानानन्तरमेवोपविश्य तूष्णीं समिद्द
धानं परिसमूहनं च कार्यं तु समेपेन स वैश्व कर्तव्यपरिसमूहनं तस्य नाम यत्लुपनां अ
योपविश्य तस्यानस्य यत्लुपतीति वैनाग्र अपलुपन्य पन पनोति हरिः स्वामिनः। अग्नि
हृ रां स्वाग्निषि चिनोतीति। शाखावानरम्यापरि नः प्रतिनानि हरणो पल्लाच्छिनो निःसमिद् द्दीति
प्रच्छिद्याग्निमध्ये प्रक्षिपतीमाधवः। लुघच्छेदैनेति इष्टसमिधः। सर्वत्रेति प्रासेव च
नादु पावशेपत्सुव्यते। अधुनाप्रवत्स्यदुपस्थाने च पत्नानरमाह। तूष्णीं वोपस्थानं पूर्वं
वत्। अथवा प्रवत्स्यन् तूष्णीमेव गार्हपत्याहवनीय दक्षिणाग्नी अनेनैव क्रमेणोपतिष्ठेत
। सर्वैस्त्वेतु तूष्णीमेवोपतिष्ठेतेति घर्वेताश पन्पव प्रथीसात्याग्न्यादपि आहवनीयम्
हं पत्यद् हिरागाग्नीम्नेनैव क्रमेण तूष्णीमेवोपतिष्ठेतेन मन्त्रैस्तागा शांखायनेविशेषः अ

श्री०
६८

68

तुपस्थापयमससर्गेप्रतिदिश्यमुपस्थानमुपस्थापयामससर्गेपथ्याप्रोध्येति। मामवेचाउपस्थाप
येत्रप्रवसेत्तमुनरेभ्यो पाति ऐ नपश्यानुपृच्छि नाग्निः प्रयात्समापश्चेन इहैव संस्न त्रसंतेत्वा॥
नेहदृवामनस्तविनर्मितिऐमेयत्र आपुमांप्रहत्ती हूयानरस्य द्वाव द्य षोपतिष्ठन
इति काटकेषा चाउपस्थितेष प्रसव त्रेवमेवोपतिष्ठेतानुपस्थापप्रवसन्नवुस्यदुप
स्थानेनप्रतिदिश्यमुपतिष्ठेनेति। नयान्यद्धिनश्येचोक्तं। पराञ्जतेग्निहोत्रे संस्थितेन वांते
त्रे आगच्छेद्गृगनोपस्थानमेवास्यतद्धहः स्यात्रनित्यमग्न्युपस्थानंनपातुमानमि॥
न्ये केचित्संस्थितेनवानंत्र आगच्छेद्गृगनोपस्थानेनोपस्थायपयद्नीनंयाजमानंतज्जपे
त्तानीनं जपेदिति लौगाक्षिरिति। कारिकायामपि। वलङ्गजादिपुरुषायजमानंन
पतिचेद्वानमयच्छेत्सुपस्थानावसरंकस्येष्टिनाः॥ तदाकुर्यादुपस्थानंनदेशगतप्रवसद्वा
नत्राविकल्पः॥ प्रवश्यदुपस्थानेनवाइहैवेतिमंत्रेणवेति। नयानत्रैवविशेषः आग
मिष्यामि चाद्येत्युपस्थायनिर्गतः। दैवात्तत्रस्थितेन। कुर्यादिदमेवेति [illegible]मि केवना:
विप्रस्यानुष्ठितं वा यानि ष्वविधिर्लिखेद् वाग्यमनेत्वायोत्रगाप्यदर्शिनः॥ अरण्य
रोपिते वक्तैप्रवसे हूयं त्रेनुवा उनयत्राप्यकपस्थानंनास्ति कोपिनाकिस्यात्ररितिः। गृहमा॥
वित्तीनेतिगृहानुयै। नीतानीम्य जन्यमानः स्मावस च्योनम म्नकत्यगृहमावित्ती नेतिमं
त्रेणगृहेषुनदृश्मततनगृहानृस्वनि वामगृहंदुपेति उपगच्छति। उपतिष्ठनदृश्यर्थः॥ प्रो॥

राम
६८

श्रीग

प्रोष्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववदिति गृह्यकारेणोपस्थानस्योक्तत्वात्। हे माधव इति म॰
शति विं ततः हे माधव इति मन्त्रेण तात्रिवासापर्यन्तं गृहान् प्रविशति। अतः परं प्रोक्त
पुत्रदर्शनं तु नयादिकर्तव्यं न बहुत्र दर्शनेन गृह्यकारादिति जपः। तच्छिरोवघ्राणमन्त्रजा॰
पतेरिति अत्र मंत्रे ऽस्मादित्यस्य स्थाने स्वं बुद्धा तत्पुत्रनामग्रहणं। गवां त्वेति वत्सहृत्पु॰
त्रशिरोवघ्राणं। हुं हुं हिं। पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे ऽस्मे प्र यन्धीति जपः॥ ते अस्मै कर्णे ईद
न्त्र स्थानीति। एवमग्निपुत्रामावर्त्तनीयां पुत्र्यास्तु शिरोवघ्राणमात्रं इति हे माधव
व इति प्रविशति ततः हे माधवः शान्त्या इति मन्त्रेण तात्रिवासापर्यन्तं गृहां प्रविशति ग॰
हान्तस्थेत्स्यापतत्त्वः तर्हिं ँ स्या दृश्यात्कामगृहं ज्वरः। तस्मिन्नहृहागमनदिवसे गृह्या
इग्रहेन्नवान्नार्यापुत्रस्त्न्यादी हृत्व्यपराधे सत्यपि न हिंस्यात्। अभिरूपताव
र्णतादिनानो त्वाटयेत्। अथ्यात्तोगृहाणामेवोपचार इति प्रकृत्यास्याध्यस्य त्व
णाश कामं दृष्ट्या घात्याहिंनीयेहन्यपराधनिमित्तवाग्दण्डादिभिर्हिस्यादुत्त्वाटनं कुर्यात्
।स यदि हापि सुवृक्षस्या छूपताननतत्कुर्यात् गृहृदिष्यतां वाकरिष्य वास्यादिति
श्रुतेः। तस्य ज्वरः कुत्रचित् विश्रीहारिन्यस्यासमर्थ्यः। अस्तु गृहाणामन्यासः। कांवो
पद्यन्त आहा तस्य ज्वर इति तस्य यजमानस्य कुलं वंशं वि हुंसो विकुर्वि
न एकं कर्तुमी ज्वरः। व्यत्ययेनैकवचनं दृष्टव्यमिति गृह्याः समर्थ्यालंवनीति १२ उद्धृरेनिय

श्री० ६६

69

नमाने वृषान्सायंप्रातरग्निहोत्रे। अथाग्निहोत्रमुख्यने। अग्निहोत्रे अग्निहोत्रसं
नके कर्मणि सायंकाले प्रातःकाले च यथामुहूर्ते नीमं प्रैषमध्वर्युः प्रतिब्रूयात्। एतच्चान्य
कर्तृकहोमपक्षे। स्वयंहोमपक्षे तु प्रैषाभावः। अग्निहोत्रशब्दो वक्ष्यमाणस्य कर्मणो
नामधेयं अग्निहोत्रं जुहुयादित्यादौ संव्यवहारार्थं। अग्निहोत्रं इन्फक्तं स्तोदि ष्याग्यर्थोद्धरणे
नायं प्रैषः। सत्यप्येककर्मत्वे कात्यायनादिभ्यां गार्हपत्यान्नित्ये वनीति सायंप्रातर्नित्यं
गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणमनस्तमितानुदितयोः। अनस्तमिते। अनुदिते च सूर्ये गार्ह
पत्यादग्निहोत्रहोमार्थं ज्वलत आहवनीयस्योद्धरणं कृत्वा प्रांचं नीत्वाहवनीयस्थाने स्थाप
नं कर्तव्यं। ततः पूर्वस्मान्नीन्यादिसहमादीन्य व संस्कारेणाहवनीयस्थाने कृत्वा। स यः पुर
दिन्यस्याग्नमपादाहवनीयमुद्धरतिरति स्कन्नेः। अनुद्धृतास्तमये अनुद्धृतास्कन्दयेव
प्राचां द्विजानां विधानाज्ञानस्तमितानुदितयोरिह स्कन्नं। गार्हपत्यादाहवनीयज्वलंत
मुद्धरणीयमित्यापस्तंबः। गार्हपत्यं वा वसंगच्छतिगार्हपत्याद्धूत आहवनीयमवनीतिनस्मा
देनं गार्हपत्याप्राचमुद्धरनीति स्कन्नेगार्हपत्यादिस्कन्नं। उदितहोमपक्षे त्वक्ष्णद्धरणानु
दितएव कर्तव्यं। अन्यार्थमुहूर्ते अग्निहोत्रहोमकाले आगते। तमग्रणीतमेवाग्निहो
त्रं वाग्निहोत्रहोमः। स्रुवेण प्रधारणादावुत्तरेवेद्यां वाहवनीये प्रणीते होमकाले आगते
नि प्रणीतएवाग्निहोत्रं होतव्यमित्याचारोहायपस्तंबः प्रणीते वेदग्निहोत्रकाल एनास्मी:

राम
६६

त्रेवाग्निहोत्रं जुहुयाद् देवमन्यत्रेति यत्पुनः करणे होत्रं । संप्रदायपद्धुतस्यान्यथोक्तं च अग्निप्र
णीते नाग्निहोमः । अनग्नत्वाद् अग्निहोत्रहोमस्येति । ननु पुत्रिकामात्रं । इदं तु वचनं । नाग्निवच
नस्य किंचित्करं । तस्मादग्निप्रणीत एव होतव्यः । प्रत्यग्रुषे वा वासायं निदध्यात् तस्मिंस्सायंप्रा
तर्होममेके । अथ वासायंहोमकाले प्रत्यग्रुषोऽग्निं स्थापयेत् शवासामात्युष एवातत्यात् तस्मिन्न
सत्युष स्थापिते आहवनीये एके आचार्याः सायंप्रातर्होममिच्छंति । तदा च प्रातर्होमार्थं त
स्य धारणे कार्यं । अन्ये प्रातर्होमार्थं पुनरुद्धरंति नित्यो दक्षिणाग्निः । दक्षिणा वा मंहरेद् वा
हार्यपचनमथेदिन्यस्मिन्नग्नौ दक्षिणाग्निर्नित्यो भवति । सर्वदा स एव तत्र वा नित्य प्रातिक्रमे
आह्रियते । नित्यपदानुवृत्तिर्नो ते ना ह । सर्वे गतश्रियः । गता प्राप्ता श्रीर्येनासौ गतश्रीः प्रा
सश्रीः । गता श्रीर्येनेति वाहुतीयार्थे बहुव्रीहिसमासः । तस्य गतश्रियः प्राप्तसमृद्धेर्यजमा
नस्य सर्वेऽग्नयो नित्या भवंति आहवनीयदक्षिणाग्नी अपि गार्हपत्यावत्सदा धार्यावित्यर्थ
: धार्या गतश्रिय इति वचनात् । त्रयो ह वै गतश्रियः शुश्रुवान् ब्राह्मणः क्षत्रियो विजयी राजा
वैश्यो ग्रामणीरिति । नित्यइध्मानानामपि प्रादुःकरणमनस्तमित एव कर्तव्यं । न तु तत्काले । सूर्ये संशैल
मप्राप्ते षडङ्गुलिः संध्यांगुलेः प्रादुःकरणमग्नीनां प्रातस्तीसांच दर्शनादिति । पुरच्छायानां
संगोत्रं तु हृद्यं प्रादुःकरणं नित्य सूतं इति शांखायनः । सदा वाहरणं । दक्षिणाग्नेः सदा वाहू
रणं आहवनीयवदेव कर्तव्यं । दक्षिणाग्निमकृत्स्नं यदेन महरहर्दक्षिणान आहरंतीति

क्तेः एकेषामुपवसथे। एकेषामाचार्याणांमते उपवसथे यो ऽर्धमासस्यामावास्यायां
श्री० च दक्षिणाग्नेराहरणं न सर्वदा उपवसथ एवैनमाहरेयुरिति वचनात् अस्मिन्पक्षे ऽर्वा
गुपवसथात् न राजन्ते तस्य धारणं कार्यं। नवावसिते नवा। नवावसिते नवा गार्हपत्याग्नेर्दक्षि॰
७० णाग्निमाहरेयुः। नवावसिते वै नमाहरेयुरिति श्रुतेः। न सर्वदा। नाप्युपवसथ इति।।
अस्मिन्नपि पक्षे तस्य धारणं कार्यं न दूरं हवासं यावत्। तस्मिन्नेवेयुरमाहः स्तः। तस्मिन्न॰
वावसिता हृते दक्षिणाग्नौ अमांसमाषमक्षारलवणमन्नं पाकयोग्यं पचेयुः। त
स्मिन्नेव येयुस्तद्ब्राह्मणा अश्नीयुरितसुकृत्वा स्याकानंतरं तस्य कुमन्नं ब्राह्मणाः प्रा॰
श्नीयुः। पाकानां वेगोः पयोधि अपि नाव ब्रूयात्। पाकस्य पचनार्हस्य तदुलपिष्ट
दिरनाव अस्य पत्नी यजमानो ध्वर्युं प्रतिगाः पयोधिश्रयि न वा इति इमं प्रैषं ब्रूयात्।
ततोध्वर्युस्तस्य पोदाक्षिणाग्नावधिश्रयेत्। पृषृष्यन्नविंद्यस्य वेदपि गोरेव दुग्धमधि
श्रयिन वै ब्रूयात् इति श्रुतेः। नब्राह्मणं पयोधि न वै ब्रूयात्। ततो ध्वर्युर्यजमानप्रत्याहरण॰
ब्राह्मणं यायपि न वा इति। तस्मिन्ब्राह्मणान्यायपि न वै ब्रूयादिति श्रुतेः। ततो यजमान
एवम घ्वर्युणा प्रेषितस्तस्य पो ब्राह्मणान्याययेत्। अधुनामाहृतमुच्यते। अनंतरेण
पूर्णमग्नी गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्य सो पविशति यजमानः। यजमानः
संधावंदनानंतरं अपरेणाग्नी गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नी अनंतरेण गत्वा गार्हपत्यस्य दक्षिण

टा

एम
७०

प

न्वाम ध्येनोत्तरेणैनं गत्वा अपि वाग्नी दक्षिणेन गत्वा अपरदक्षिणमप्रदक्षिणमाहवनीयं
परीत्यस्वस्थाने उपविशति। एवं ब्रह्मणाहवनीयं परीत्यान्तरेण गार्हपत्यस्य चेतीति फक्तेः॥ अप्र
दक्षिणमाहवनीयं परीत्य गार्हपत्याहवनीययोरन्तरेणैव दक्षिणतः स्वासनं प्रतिगच्छ
तीत्यर्थः॥ अथ यत्स्वक्तस्तः संचरः च स्यमार्गोक्तशास्त्रांतरीयः॥ दक्षिणेन प्रवेशनमग्नि
होत्रेऽपि चिन्तितव्यं मात्रेवं गार्हपत्यागारस्य दक्षिणेन द्वारेण प्रविश्येन तत्केचित्थ्यासं ध्यावंद
नानंतरं एवमग्निहोत्रहोमानंतरः स्मार्तानौ न दुष्टं। होमं विनानिकेतत्वात्स्मार्ते कुर्यादित्युक्त
रुणः॥ स्मर्तीनां वेदमूलत्वात्स्मार्ते केचित्करणं विदुरिति। यजीवस्य वेदनात्। यस्यापि एवं वदु
पविशति। एवं वदिति प्रसङ्गदक्षिणतो गार्हपत्यस्येति। चशब्दाद्यजमानोऽपि एवं वदिति।
तेन दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासनं द्रष्टिनिर्देशः पूर्णमासविषयं परिभाषितं भवति नातिदि भ
श्यते। अपरे त्वन्यथा व्याचक्षते। यजमानस्य पारिभाषिकमुपवेशनं सिद्धमेवापरिभा
षायाः सर्वसाधारणत्वादिति निवेशहस्तेत्र व्यापारः॥ तेन यमपि च शब्दादन्तरेणाप
रग्नी गत्वा अपराग्नी दक्षिणेन वा गत्वा अप्रदक्षिणमाहवनीयपरीत्योपविशतीति
न दासस्यमनेहति। युक्तरूपमित्थावितत्। अपरेणाहवनीयं कूर्चनिहितान्कुशान्वा आ धा
हवनीयमपरेण आहवनीयस्य पश्चात्सागग्नेरुदगग्नेर्वा कूर्चं निदधाति स्थापयति।
अथ वा कुशानेव यद्विदधाति न कूर्चो कूर्चशब्देनासनपरमुच्यते। कूर्चादयावत्स्यन्नु

वा चेति नव्यादिरणपेवा कूर्चहस्त्यादौ उपवेशनार्थं आसने प्रयोगदर्शनात्। अत्र च स्फ
व एनदासनं। कूर्चैर्निधायेनिवस्समाणत्वात्। नेन बाहुप्रमाणो वारणः आसनपदस्य हि
शः कूर्चो भवति। कुशनिधानपक्षे कूर्चैर्निधानादिकं कूर्चकार्यं कुशैरेव करणीयं। नन्
स्थाने विकल्पविधानात् परिस्तरणं वा सर्वेषां प्रागुदगग्रैरुदगग्रैर्दक्षिणाग्नान्क
रेतीति भक्तेः। मन्नाग्निहोत्रे। अग्न्यपान्यमूल्कदीर्वीनाम्नानि स्तरणानि भवन्ति दक्षिणा
ग्नानि नानित्तत्करोतीति भवणात्। अग्न्यपान्यमूलसुट्टीवीनाम्नानि स्तरणानि तु सुदृ
पत्नानुवादस्तत्दैवोपपद्यते न ताग्निहोत्रे प्रागुदगग्नेः स्तरणं भवतीति। मन्नाग्निहोत्रे आ
हवनीयस्यैव परिस्तरणदर्शनमादित्सायितस्यैव भवतीत्याशंक्य वा सर्वेषामग्नीनामित्युक्तं ने। सर्वे
षामेव। यत्न परिस्तरणं होमस्य सर्वैर्विहितत्वात्परिस्तरणं होमार्थत्वाद्वा आहवनीयं पर्यु
क्षोच धमरं निनयेत्स्या गार्हपत्यात्। प्रथममाहवनीयं परिस्तीर्य ततो गार्हपत्यं ततो दक्षि।
णाग्निं च परिस्तरणानि तत्र तेनैव क्रमेण प्रथममाहवनीयं पर्युक्ष्य हस्तग्रहीनेनोदकेन पु
रिस्तमन्त्रा। शाक्यान तु आहवनीयोद्धारम्भोद्धारादुदकं स्पृष्टः आगार्हपत्यान् गार्ह
पत्यस्य पर्युक्षणानन्तरं दक्षिणाग्निं पर्युक्षति। प्राक्तस्थापावनप्रसवं स्थापनिनयति। तु
वनुनस्त्वं गाए हपत्यं च शकृत्यापर्युक्षति। ततो दक्षिणाग्निं। ततो गार्हपत्यस्य पर्युक्षणानन्तरं द
क्षिणाग्नेः पर्युक्षणं यथा स्यादिति। ततो दक्षिणाग्निमित्युक्तं। हुतेन च धारावर्जी हुतेनेवा

ग्निहोत्रे यजमानस्योपस्थानासनानंतरं प्राग्वा विसर्गो देवमेवाग्नीन्पर्युक्ष्य निधा
णवर्जे भिनिध्वंसनं वर्जयित्वा। वायुप्रमस्य कर्तृधर्मत्वेन पदार्थांगत्वात्। पर्युक्षणमा
दा पिहिपर्यं चेत्यर्थः इति॥ १३ अग्निहोत्री दोहयति पुंवत्सामन्दूर्ध्वगस्थाल्यामापेचिन्त्यामू
र्ध्वकपालायां दक्षिणतः प्राचीमुदीचीं वा अग्निहोत्रशब्देन कर्मवाचिना तत्साध ध
नं पयो लक्ष्यते न त्वग्निहोत्रमस्यामस्तीति मत्वर्थीयोऽग्निहोत्रिशब्दो न त्वग्निहोत्रमस्य यत्नोपेच
ने अग्निहोत्री निष्पत्तिलक्षणावपि गौः अग्निहोत्रशब्दप्रयोगोऽदोहशयने। यस्या
ग्निहोत्री दोह्यमाना वास्येन दोह्यमानो यविशेदित्यादौ। अतोऽग्निहोत्रीशब्देन गौ
रुच्यते। अध्वर्युरुद्धृत्य दोहनशब्दादन्येन दोग्ध्रा स्थाल्यामग्निहोत्रीं गां दोहयति दोहयतीति
हेतुमत्यस्मिन्निजंतत्वाद्ग्निहोत्रग्निहोत्री धृक्त्वे निनदोग्ध्वार दोहनेप्रेरयति। नः सदोग्ध्याप्रविनः सं न
स्थाल्यां गां यथा दोग्धि। कीदृशीमग्निहोत्रीं गां। पुंवत्सां। पुमान्वत्सो यस्याः सा पुंवत्सा तामि
ति तस्मादस्य पुंवत्साग्निहोत्री स्यादिति वचनात्। कस्थितां दोहयतीति दक्षिणतो विहारादक्षि
णस्यां दिशि प्राचीं प्राङ्मुखीं स्थितां। उदीचीं वा। उदङ्मुखीं वा स्थितां गां दोहयति। कीदृ
श्यां स्थाल्यां। आयश्चित्यां। आयसस्य त्रैवर्णिकस्य रुजितः। आयश्चितिः तस्यां त्रैवर्णिके
न घटितायां निष्पादितायां स्थाल्यां। पुनः कीदृश्यां स्थाल्यां मुर्ध्वकपालायां। तत्रिर्यक्क
पालायां। यद्दिवाग्निहोत्रेनि लिंगान्नक्तिकाय्या। अत्र गोहिद्धि यमविधसनाशंनात्सेगवा ध्य
गो

ग्री० दक्षिणं यमोनन्तवनि । पूर्वेणाहवनीयमाहृत्य गार्हपत्ये संधिक्षय यस्य उत्तरतो निहत्यागारान्
। नदेगन्ध मदु गन्धं स्थालीस्थं यथो हस्तेन गृहीत्वा आहवनीय पूर्वेणाहस्ताहरणान्पूर्वमे
मेव गार्हपत्यस्यागारानुत्तरत उदुत्याक्षयणार्थं पञ्च कृत्वा न कुः यथ आहृ संनेषु पञ्च
१२ कृत्ने षङ्गारे षधि क्षयनि । गार्हपत्य संगृह्याण वाहवनीयक्षः रासयो । क्षयणं वाहवनीयमि
नि विकल्पेनतन्त्रापि माप्तेः । ननु सूत्र क्रमेणो वाहरणानेन्तरमंगारेद्वहनं कथमवनि । उच्य
ते । क्रनावाहरणस्य पूर्वमुद्दनस्य दर्शनात् । न याहि । यस्याग्निहोत्रं दोहिनममेध्यमापद्ये
नेति प्रक्रम्य पूर्वैनेगारानिरूढाय छधिक्षयि क्षयनीति । अस्यां हि क्रनो दोहिना
वस्थायां अंगारनिरूहणं सिद्धं हृश्यते । अतः पूर्वं निरूहणं । नत आहरणमिति । एव
मन्यत्रापि होमार्थस्याहरणे तेन्य त्रापि पर्ववानीयहोमार्थो होमार्थस्यादिहूत्मस्यैव ज्या
मेव पूर्वेणाहवनीयमाहरणं कर्त्तव्यं । दक्षिणेनवौषधं । उ० बधं व्रीहियवादिकं । नदा आ
हवनीयं दक्षिणेनवानीयते । वा आहवनीयं पूर्वेण । वा आहवनीयमुत्तरेणानिकेवित्
न त्र दक्षिणानानयने प्रदक्षिणानयना संस्म सनुग्नहः । उत्तरेणानयने तूत्तरन उपवा
। रीव यजरनि क्र सनुग्नहः । नत्र भूत्ने वंलीयस्त्वादुत्तरेणो वैस्सव धमर्यो नेतरेण । नावज्ञो
सानि आपः पुनरवज्योत्तसनि धाय त्रिरुत्पूयस्य स्फरेक । न दर्धि श्रिनय पर्यग्निकेनत्रणेनाव
ज्यानयनज्योत्स्नापुक्के नदर्भाग्रेणवा स्रुवं प्रकाशयोदित्यर्थः । नत्र्युत्तरेणं परिस्तनतरेणम्यो ।

राम
१२

न्यदेवगनास्थां॥ अन्ये वा युक्तत्वादिति न्यायात्। ननुः स्रुवेणापो गृहीत्वा पयोमध्ये आ॥
सिंचेत्। अप्यायः प्रस्नानयति। शंस्येन्वेवेति स्रुक्ते॥ उदकं स्मापयसः शांसे शमनायेत्यर्थः॥
॥ स्रुवेणोनि कुनः॥ स्रुवेणापः प्रस्नानयतीति शाखान्तरात्। ननुः पुनरवज्योतनं निषिद्धं। निषि
द्धमुत्स्कामुत्स्कात्रिहृदग्युहूस्यसुद्री आदिश्य पुहूस्स यति। प्रथममवज्योतनं दृष्टार्थं। न दृवज्यो ८
तयति भ्न नं वेदानीति स्रुक्ते॥ अतो वाधिश्रयणं अप्रयणार्थमेव तत्र दुग्धाधिश्रयति भ्नन
मस्तादिति स्रुक्ते। ननु भ्न न कथं ज्ञायते इत्यत आह। हानदारुयं त्युदंतन्न हिम्भ्र नं नहिं जुहुया
दिति। यहिं यस्मिन्काले तस्य यदुदंनं पाकवशाद् दुद्भ नं बुद्बुदवद्भवति नहिं तस्मिन्काले नवछ
भ तं भवति तदवस्थापन्नेन पयसा जुहुयादित्यर्थः॥ इमं परं निषेधति। न हैनोरूपं न कुर्या
दिति। कथं नहिं जुहुयादिति। अधिश्रित्यैव जुहुयात्। अधिश्रयणानन्तरमेव जुहुयान्न
नुतापेनोदनं कुर्यादिति। अधिश्रयणमात्रेणैव न छन्न तादृशेनैव होमः कार्य इत्यर्थः॥ अ
नभ्रविकल्पः॥ उदंनं कुर्यान्नवेति। अवज्योतनस्य च भ्रनसावदनार्थत्वात न तुलदृष्टादाव
भावः॥ उदकासेचनमपि दृष्टार्थं तापनोदकस्यैव स्ययोपव्यायस्यात्पयस इति। आप्यायः प्र
स्नानयति शंसैन्वेवेरसस्यो चैव सर्वत्रायेति स्रुक्ते॥ ननु स्रुं तुलादावास्येव नाभावः॥ पुनरव
ज्योतनमप्यासिक्तस्योदकस्य च्युपजाना नार्थी न तस्यापि न तुलादाव भावः॥ मवागवंभथ्य
माव ज्योतनं भवति। नापामासेकः॥ न च पुनरवज्योतनं नं दृष्टं तेषु दकासेको न भवति॥ विरे॥

श्री०

७२

73

धनं। अवस्थानेनानुमवति। निधायमिति एतमूलयं ननक्त्रनिधायपनिधायेत्यर्थः॥ अतएव
मनाग्निहोत्रे प्रतिषेधेन नत्रि॥ प्रतिष्ठाप्याउद्धरतीति। प्रतिष्ठाप्य प्रतिष्ठाप्य उद्धरतीत्यर्थः॥
नत्रानिषेधाद् द्विविधिरुन्नीयते। उद्धृतस्य नानन्तरं दृष्टवत्कृतानामधिक्रियस्मात् श्रोतानामंगारं
णां गार्हपत्यसमध्येप्रेरणं। शारवानराणं। अस्तमिते जुहोति। अस्तमिते सूर्ये सायमग्निहो
त्रं जुहोति। सायं प्रातरस्तमितं जुहोतीति फलितः॥ आश्वलायनः॥ प्रदोषान्ते होमकालः
संगवान्तः प्रातस्तनस्य। स्वाहेति नीत्वा जुहोति माज्यं जुहुयात्। यदि सायं दोषावस्तर्नमः स्वा
हेति। यदि प्रातः प्रातर्दोषावस्तर्नमः स्वाहेति। अत्रास्त। मिते द्यस्य कृत्वा मावीनमनस्त।
मित इति न शंकनीयं अंगानां प्रधानकालत्वस्य न्याय्यत्वादुद्धरणे उद्धरणाद्धमस्तमित
एव कर्तव्यं उद्धरणमात्रस्यैवानस्तमिते ऋवणात्। सायः पुरा दिसस्यास्तमयादाहवनीय
मुद्धरतीति। अस्तमिते लक्षणमाह कात्यायनः॥ यावत्संप्रदृश्यन्ते न भूम्यां रश्मयस्तावत् सर्वं तः
नच लोहितिमायेतिनावत्सायं उद्धृतयत इति वैकंकतः स्रुवः स्रुवकल्पं प्रमार्जनं संमार्ष्टि वैकंक पाणि
न वृक्षनिर्मितं स्रुक् स्रुवं प्रतप्य पाणिना हस्तेन संमार्ष्टि शोधयति। हस्तस्य प्रथनेन स्रुग्नर
जोपनीय निर्मलीकरोतीत्यर्थः॥ एवं स्रुवस्य संमार्जनं पुनः प्रतप्य तदा नलकवः। होमस
व्यधा हि वैकंकती स्रुक् स्रुव मासो न्येवा। स्रुवार्थवचनं। अत्रापस्तंबसूत्रे विशेषः॥ वैकंक
तमग्निहोत्रहवणी बाहुमात्र अरत्निमात्री वा प्रसूनारु निरिति। पुनः प्रतप्यान्ने स्थमी।

रत्नि

राम

७२

× धाय्यामित्यनेन कौश्यादेर्निषेधः ×

साह्वापुनः स्रुकः कृत्स्नं प्रतप्य उत्तेष्यामीति यजमानं पृच्छेत्। उं सुत्तपेति यजमानस्तिष्ठन्
। यजमानस्तिष्ठन् ऊं सुत्तपेति ततः स्रुवं स काशान्तुरः स्रुवान् स्रुक्स्रुन्नयति। इदं स्रुवं गृहीत्वा मा
निहूयार्थं। अनन्तरं सर्वाहुतसनन्तरं दुग्धनाशार्थं उत्तरं पुनः स्रुवं पुनरग्नौ तुर्गृहीतस्य ताम स्रुवा
र्थस्य नाशार्थं भस्मादेतौ यदेव ननन्दर्थे पुनर्ग्रहणं। यथा वर्त्तीनाय चस्रुवानुन्नयति। यच
मंत्रमदग्नीनामितस्याशयस्तं स्रुव वचनात्। स्रुक्स्थाल्यां परिशिष्टं न भक्षणः पिबेत्। स्रुक्स्था
ल्यां यस्य यः परिशिष्टं नस यो ब्राह्मण एव पिबेत्। नायं ब्राह्मणस्य पानेनियमः।
किं नर्त्व ब्राह्मणस्य प्रतिषेधमेयं। अब्राह्मणस्तं न पिबेदिति नहि नाब्राह्मणः पिबेदि
ति वचनात्। उपरिसमिधं धारयन्त्वा स्रुम ध्यधिगार्हपत्यादाहवनीयं हरति सुखमा
त्रे धारयन्। स्रुग्दंडस्योपरि ततु गृहीतस्य पयस उपरि वा स्रुं पालाशादिद्ध स्रो द्रुवां प्रा
देशमात्रीं समिधं अंगुल्याघनगिरिताया धारयन्। ततो अध्यधिगार्हपत्यात् अध्यधि
शृतः सामीप्ये उपरिभावे वानेन स्रुचं हस्ते न गृहीत्वा प्रथमगार्हपत्यस्योपरि समीप एव धारय
तिततो मुखमात्रे स्रुचं धारयन्त्वाहवनीयं प्रति होमार्थं हरति। अथ समिधमादद्ववतीति
वचनात् तो परिष्टात्समिधमन्यस्य हरति यद्यपरिष्टात्समिधमन्यस्य हरेदेव न कुर्यादिति
मताग्निहोत्रे दर्शनात् उपरिष्टात् स्रुग्दंडेन समिधमुपसंयम्य मनुःसमिद्धोमस्य ता बु
क्ताः। पालाश्य समिधः कायरिवादिर्यस्तदत्ता मनः शमीरोहीतकाम्बष्ठीस्तदमाधेर्कं॥
उपरिष्टात्स्रुग्धृदेवेभ्योहि देवेभ्यो धारयतीति स्रुग्दंडे समिधमुपसंगृह्येति धारणान स्रुवसमिध उप
रिधारणं। उ २

वैनसौ॥ तथा॥ पालाशखदिरमध्यमशम्युदुंबरजा अपि। अपामार्गोऽर्कदूर्वा च कुशश्चैव सप
श्री॰ रेविदुरिति। मध्येनिगत्य स्थाद्दूत्योपाविश्यसामिश्यसामिधमादधात्यग्निर्ज्योतिषं त्वेन। गार्हपत्या
हवनीययोर्मध्ये अंतरालेल्कं चमुखमात्र छूनां नाभिप्रदेशं यावन्निगत्यनीचैर्गतो हुत्वा पु
 नर्हुं दूत्यमुखमात्रएव पुनर्ध्दं त्वा आहवनीयसमीपं सोप्योपविश्याग्निर्ज्योतिषं त्वेस
नेनमन्त्रेणाहवनीयेमध्येसमिधमादधाति। समिदाधानं च कूर्वेल्कवमनुसाधे वस ब्रह
74 स्तेल्कवं घंत्वा कार्यं। सोनुपसाद्य पूर्वामाहुतिं जुहोतीति वचनात्। ह स्तार्धमेतत्समिदाधानं
इंधनार्थत्वात्। अनो ब्राह्मणहस्तादिष्वर्धत्वोपादस्यामेव॥ प्रदीप्तानमिं जुहोत्याग्निर्ज्यो भि
तिरितिसज्जूरितिवा। प्रदीप्ताप्रकर्षेणोनदीप्तासमिघमपि समिधउपरिशाखांतरासमि
धेमूलाघंगुलं परित्यज्यमध्यमभागे अग्निर्ज्योतिरितिमंत्रेणप्रथमाहुतिः। अस
त्येन द्वयेणा जुहोति। अप्यवासज्जूर्देवेतिमंत्रेणरात्रिपूर्वायुक्तेन जुहोति। इतिमंत्रविक
त्पः॥ सजुहोत्याग्निर्ज्योतिर्ज्योतिःस्वाहेति वचनात् अनेनैवजुहुयात्सज्जूर्देवेनसवित्रेति व
चनात्। कार्देकेमादेशमात्रीसमिधमाधयप्रज्वलितायां अंगारभूतायां घंगुलमा
त्रयच्चात्समिधोर्वाश्यप्यकर्षन्नामध्यदेशात् जुहोतीति। एवमन्येष्वपि सूत्रेष्वस्ति। अ
ग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्य। ब्रह्मवर्चसकामस्य यजमानस्य अग्निर्वर्च इति मंत्रेण हु
त्वा हुतिं जुहोति। तदुहैतदेवारुणये ब्रह्मवर्चसकामायब्रूयान्नूवाचाग्निर्वर्चो ज्योतिरिति अन्ने

अयं मंत्रः आगन्तस्तनीयो विकल्पः। काम्यः सत्कर्मानुष्ठानानुष्ठानवेदाध्ययनादिजनितब्रा॥
ह्मतेजोब्रह्मवर्चसं। कूर्चे निधाय गार्हपत्यमेवेक्षते होष्यन्नस्मिन्। आस्मिन्गार्हपत्ये होष्य
न्होमकारेष्यन् इत्येवाहुतिहोमानंतरं स्रुवं कूर्चे निधाय मुक्त्वा गार्हपत्यमग्निमवेक्षते। हो
तुपस्ताद्यद्र्वीमाहुतिंजुहोत्युपसाद्योत्तरामितिवचनान्निधानं। किमर्थमिति चेत् हविष्याज्ञानघर्ष्ये॥
हविषीमंवामुंचत्वोक्तौ तेन समधामितिप्रतिवचनदर्शनात्र गार्हपत्यावेक्षणं होष्यन्नस्मिन्निति॥
मनेनापरस्मिन्होत्रस्य पारिकुनादृश्यति। नयाचोक्तं। शारवान्तरे आहवनीयएवजुहुया
दिति। सर्वेषु त्वेव जुहुयादिति वचनाद्वा होष्यन्निसुक्तत्वान्मनागिनहोत्रस्याग्निहोत्रवाहनाहुत्वे
स्तत्र वन गार्हपत्यावेक्षणं। नत्र होमामावान्। कस्मीमुत्तरोभूयसी। उत्तरामिति देशनःकाल
नश्च व्याख्येयं। उत्तरां द्वितीयामाहुतिं। उत्तरं पूर्वाहुतिहोमस्थानादुत्तरस्मिन्नग्निप्रदेशे हु॥
र्वाहुतितो भूयसीं बहुतरद्रव्यकां जुहोति। तूष्णीं मंत्रं विनापि जुहोति। मंत्रश्चाविधानो देवाप्रा
सत्तूष्णीमिति स्वाहाकारनिवृत्त्यर्थं। नयाहुरिस्वामिनः। उत्तरेहुतौ त्वेवमेव स्वाहाकारेण होतव
ष्णींजुहोतीतिवचनान्निवृत्तिः॥ शारवान्तरान्तरूर्वाहुत्या असंसृष्टामिति चान नया च शारवायनः
॥ उपसाद्योत्तरामसंसृजंस्तूष्णीं भूयसीं हविष्याद्रति। सवैकनीयद्व पूर्वामाहुतिं जुहोति भूय
द्वोत्तरामितिवचनाद्भूयसीमित्युक्तं अत्र द्वितीयामितिवक्तव्ये उत्तरामिति यदुक्तं नद्दत्वा
अग्नेरुत्तरप्रदेशे होमविधानार्थमपि। अथ यो नरास्विष्टतृद्धाजनमेव स्ताच्च स्माच्चा

श्री०
७५
75

मुत्तराहूँ जुहोत्येषा हि दिक् स्विष्टकृत इति। स्विष्टकृद्व्रजनतो नैरेवासंस्रवत्वमपि शांखायनीयं
सूचितं। अत्र प्रजापतिर्देवता। यदग्नये प्रजापतये च स्वाहा जुहोति। यज्ञसूत्रीय च प्रजापतये च प्रा
तरिति शांखायनेन। तथा चाश्वलायनः॥ प्रजापतिं मनसा ध्यायन्तूष्णीं होमेषु सर्वत्रेति सा
पात्यर्वा हुतिः सान्नायमभिहूयते तां मंत्रेण जुहोतीति। अथ यथोक्तरा सा प्रजामिहूयते तां तूष्णीं भि
जुहोतीति च स्मरणात् तूष्णीमिति सूक्तं। भूयिष्ठं स्रुचि। दर्वीहुत्यामल्पहोतव्यं। द्वितीयाहु
सांत द्वेष्या बहुलतरं ततो भूयिष्ठं अतिशयेन बहुलं स्रुचि मस्यां परिशिनष्टि। भूयश
बहुलं स्रुचि परिशिनष्टीति वचनात्। द्विः प्रकंप्य निदधाति। स्रुचं द्विः प्रकंप्य कूर्चे निदधाति
। स्थापयति। प्रकंपनमात्रोर्ध्वं गतीमताग्निहोत्रे न दृश्यते इति प्रतिषेधमतं। तथा वसिष्ठ
नेशं द्विरूर्ध्वा स्रुचमुद्यच्छतीति। तथा च शांखायनः॥ द्विरुदीचीं स्रुचमुद्यम्योपसादयतीति
। उपमृज्य स्रुचं कूर्चे निमार्ष्टि नमो देवेभ्यः॥ स्रुक्काष्ठानिकां हस्तेनोपमृज्य नमो देवेभ्य इ
ति मंत्रेण तं द्रव्यालिप्तं हस्तं कूर्चे निमार्ष्टि निमार्जनेन तद्द्रव्यालिप्तं द्रव्यं कूर्चे नयोजयतीत्यर्थः स
स वै हि स्रुनो जुहोति द्विरुपमार्ष्टीति। तथा। किं स्विस्रुवं परिमृज्य कूर्चेन्यमार्ज तिरश्चीन तथाप स्रु
वं परिमृज्य कूर्चेन्यमार्जयेदिति च स्मृतेः स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानं। पाणिं निदधा
तीति शेषः। उत्तानेनैव हस्तेन पुनः स्रुगग्रमुपमृज्य हस्तस्याधोभागमेव द्रव्यालिप्तं कृत्वा पितृ
भ्य इति मंत्रेण कूर्चस्य दक्षिणतो भूमावेवोत्तानं पाणिं निदधाति। किं द्वितीयं परिमृज्य दक्षि

राम
७५

णानोहस्तमुपासीवदः। दक्षिणेन कूर्चाद्दक्षिणभागेभूमौ हस्तमुपासीवदः॥ उपस्थादित्नसी
सर्थः॥ यद्दिजीयं परिसमूह्य दक्षिणेनोहस्तमुपासीवहेपि न्द्वं स्वेनाप्रेवमिति चक्रनेः॥ तथा च॥
शांखायनः सर्वमुपमार्जनं कुशेषु निलिंपत्योवधीः प्राणमीति उत्तरं दक्षिणतः पाणिमुत्ता
नं निदधाति पितॄन्प्रीणामीति मनसा। यद्दिहूतीयं दक्षिणेन कूर्चमुत्तानं पाणिं निदधाति
पितॄन्तनप्रीणातीति तेषांवा स्थानं एवमेव सर्वेषु शाखांतरसूत्रेषु स्ति। तथा चमानवे। उ
दृंदंडांस्कं चं निदधात्योषधीर्जिन्वेति दर्भेषु लेपं निमार्ष्टि पितरम्पः स्वधेति दक्षिण उत्तानं पा
णिं निदधातीति। काठके। स्कं चाग्नं परिसमूह्य स्पर्शादि समानं। तथा वंपस्तंबः॥ प्राचीनावीती स्व
धा पितृभ्यः पितॄंजिन्वेति दक्षिणेन वेदिं भूम्यां लेपं निमृज्येति। तथा चाश्वलायनः॥ अव
मृज्य कुशमूलेषु निमार्ष्टि पशुम्यस्त्वेति तेषां दक्षिणत उत्तानाः अंगुलीः करोति प्राचीनावी॥
ति नमोस्मी स्वधा पितृभ्य इति चेति। उपमार्जनमपि सांस्य मुखात्प्रत्यक्पाणाः प्राक्संस्थं। तथा
वापस्तंबः। मुखाद्दर्वाचीनं सायं लेपमवमार्ष्टि पुष्टिमानरिति। अपदुपस्थयोनरयोन्नपुष्टिका
मः। दक्षिणत उत्तान पाणि निधनानंतस्यपामुपस्थश्येनं कार्यं तत्रापि अयं मंत्र मुक्तेति सा
स्म मपि पुनरुक्तमेते। अपसव्यं दक्षिणामुखस्तादि धर्मनिरासार्थं तत्र दूनरयोर्गार्हपत्य दक्षि
णाग्न्योः पुष्टिकामोजुहोति। चकाराद पुष्टिकाम्यपीति। तत्र गार्हपत्ये होममाह। स्वधात्स्या॥
स्कं वेणोहपुष्टिमिति गार्हपत्ये। स्वधात्स्याः सकाशात्। स्कं वेण यथा योगं गृहीत्वेह पुष्टिमिति मंत्रेण

श्री०
१६

गार्हपत्यस्यारोग्योः स्रुवेणैव जुहोति। तिष्ठन् समिधः सर्वत्र मध्यम इति ध्रुवं तिष्ठता मार्गेण मध्या
प्रदेशे समिदाधानं कर्तव्यं। ततस्त्याः पार्श्व आहुतिर्होमः॥ अग्नेरेषा हुतीरुपविश्येति वच
नात्। अंतरांत समिद्धोमवर्ज्यं। बाह्या आहुमयहृति स्रुक तो स्त्र। विना तत्र त्रे। गार्हपत्ये समिध
माधाय स्थाल्याः स्रुवेण जुहोति इहपुष्टिमिति आश्वलायनः॥ तूष्णीं समिधमाधाया
ग्नये गृहपतये स्वाहेति गार्हपत्ये नित्यो न्तरांत तूष्णीं समिधमाधायाग्नये स्वाहां। वशपतये स्वाहेत्या
शिं तूष्णीं द्वितीयां द्वितीयामाहुतिं तूष्णीं स्थाल्याः सकाशात् स्रुवेणैव जुहोति। तूष्णीमि
त्युक्त्वात्। अत्रापि स्वाहाकाराभावः॥ अग्नये न्नादायान्नपतये स्वाहेति दक्षिणाग्नौ तू
ष्णीं द्वितीयां। गार्हपत्ये होमानंतरं दक्षिणाग्नौ समिधमाधायाग्नये न्नादायेति मंत्रेण स्थाल्याः
स्थाल्याः स्रुवेण पयो गृहीत्वा प्रथमामाहुतिं जुहोति। ततस्तूष्णीं द्वितीयामाहुतिं जुहोति। तूष्णी
मित्युक्त्वा स्वाहाकारस्याभावः। तेन प्रजापतिं मनसा ध्यात्वैव होमः॥ अनामिकयाद्विः प्राश्ना
ति। अनामिकया स्रुक्तस्थहुतशेषं द्विः द्विर्वारं प्राश्नाति। एकवारं गृहीत्वा प्राश्याचम्य पुनर
प्येवं करोतीत्यर्थः। उत्सृप्याचम्योशिंवति देवांजिन्वपिन्वजिरनीयामुद् रुन्ति सप्त कृ
बीजि न्वेति। द्विः प्राशनानंतरं तत् स्रुक्स्थं हुतशेषमुत्सृप्य पात्रांतरे नीत्वा हस्तेन वा तत्ता आचम्य न
रूपित्वा ततस्तस्मात् हस्तं वा निर्लेढि। जिह्वया सम्यक् दास्वादयति। स वैद्विरग्नौ जुहोति द्विरूपमार्ष्टि
द्विः प्राश्नातीति वचनात्। तथा अथैन दग्नौ हुत्वोत्सृप्याचामतीति लेढि तदस्य पाकयज्ञस्येवे। राम
१६

निष्क्रमेः। उत्तरपूर्वां वाऽहिर्निर्गत्य सेनिमाधर्वीं तद्दृश्यमानमर्घ्यो हुत्वेत्युक्त्वा। अववत्वा स्वात्रां नरे भूत्वा वा
।किं सर्वेषां शीः। किं द्वितीयं किं मुख्यं पात्रमिति। उत्तरपूर्वे दिशि। मीयां तु उत्तरपश्चिमां गत्वा किं आपः पा
नं कृत्वा वा नसीस्वधेः। तद्ध्याय सर्वं प्राशितं मानं नानामेषयं यद्द्वितीयं प्रजानेनापयदुत्तरपश्चा
पांयपदस्तेनामेषमभिनिष्क्रमेत्। ततः प्राश्नानं तरस्मभिन्होत्रहवरणां स्रुक्चमुदके न स्वरायित्वा
श्रिंवतिस्रुचैवोर्ध्वं सिंचति देवांजिन्वेति मंत्रेण। उत्तरतउपचारो यज्ञ इत्युक्तत्वात् उत्तरतः। ततो
द्वितीयवारं नाममग्निहोत्रहवणीं स्वरयित्वापि भ्यत्वा द्विहिरण्णतउत्तिंचति प्राचीनावीती दक्षि
णाभिमुखः। पितॄन् जिन्वेति मंत्रेण। ततो यज्ञोपवीती सपः स्पृष्ट्वा तृतीयवारमग्निहोत्रहवमुद
कं भृत्वा नात्र तृतीयास्रुचमिशान्याम् उदुत्सृजति। तद्भो मुख्यमुत्पोदकमूर्ध्वमुत्सृजति। किं स्रुक्
-अप-आग्नीयप्रतिरोहः। किं द्वितीयं किं तृतीयमेतां दिशमुद्दैस्थाद्रिति। एतां दिशं ऐशानीं। कु
तः। यस्मुसप-आग्नीयप्रतिरोहः। षट्। सर्पदेवजनां स्तेनामेषयं द्वितीयं गंधर्वाप्सरसुस्तेनाप्य
तृतीयमेतां दिशमुद्दैहि षट्। स्वर्गस्य लोकस्यानेन द्वारं प्रवाहिषमिति वचनात्। स्वर्गलोक
द्वारं च ऐशान्यामेव। यत उक्तं मा। निष्क्रान्ति विधायाह यद्वैवोदङ् प्राङ् निष्क्रान्तेनस्या
हदिशि स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमिति। एतस्यामागुच्छ्यां ऐशान्यामित्यर्थः। सोऽग्निरौ दूषमुदैहि
षमिस्तुपसर्गविशेषात्सर्वमं द्वितीयं च निरूकरणं। तृतीयम् ऊर्ध्वमुत्करणमिति विशेषः। तृतीया
मिति वचनाद्वेदन प्रथमाद्वितीययोरुत्करणं वतुर्थीकूर्चे स्थाने निनयंचत्सम्यन्ये पृथिवी

द्विने स्वाहा पृथिव्या अम नजुहोमि स्वाहा॥ म नेंम नं म नजुहोमि स्वाहेति प्रत्युर्च्यं स्रुक्वं स्वर
श्री० यित्वा कूर्चं स्थापनस्थाने आहवनीयस्य पश्चात्मा कसंस्थ मुदक्कसंस्थं वा त्रिरितित्रि वा
रिमयोनिषिंचति। पृथिव्या इति हूनीयां। अमनरूतिनूनीयां। शारवांनेरे अमस्रालितयैव
११ स्रुक चोउस्रणत्रय चतुत्वाननः स्रुक वंदर्भैः प्रक्षाल्याग्नये रुस्रादितिनय नंविहितमस्ति॥ कंनय
नेनाहवनीयमयोन्यनेषां रितिय ज्ञघनेनाहवनीयमयोन्यनेषामिति ग्रकेतेः॥ कूर्चस्थान
इस्रुक्। अनम्बा स्योपलक्षणार्थत्वात्कूर्चमनयसायेंमाहवनीयस्य पश्चात्मा कंस
स्थ मुदक्कसंस्थं वा निनयनं कार्यं स्रुक स्रुवमाहवनीयेमनप्यग्निदधाति तस्रुक स्रुवमस
त्वमाहवनीये सहैवमनप्यकूर्चेनिदधाति। अपवानिदधाति स्रुगुग्रदेशे स्थापयति सू
नकार्यत्वात्। तथा चाश्वलायनः मनप्यांनवैदितिनदध्मारिक मत्तेवाप्रयच्छदिति।
आहवनीय इतिशास्त्रानएव आहवनीयगार्हपत्यमुद्रासायं समिध आदधाति स
र्वेषु यथाप्रयुक्तिनः समिद्धिसमिह्वे अग्नेदीदिहि समेद्धाने अग्नेदीदाससमिति। ननो यथा
यथप्रयुक्तितंपर्यस्तिन क्रमेणयेन क्रमेणहोमारंभे यथायु स्रणपूर्वं तेनैव क्रमेण सर्वेष्वग्निषु आ
हवनीयगार्हपत्यसदक्षिणाग्निषुससमिद्धसमिति सामिहूमे अग्नेदीदिहि विसमेद्धाने अग्नेदी॰
दास इति मन्त्राभ्यां द्वाभ्यां समिधा आदधाति। समिधं आदधातीत्येकवच
नात् दृपि सर्वेष्वग्निष्वेक समिदाधानं सिद्धमेव। अतः समिध इति यसूत्रे बहुवचनं तस्मसमि

नित्यस्तरणं नित्यस्तरणस्य समिधामाधानानावधानार्थी मंत्रा अपि त्रय एवैते मन्नीयन्ते। कुतः। वाक्यपा
रिसमाप्तेर्दृश्यमानत्वात्। समिदसीत्यत्र हि दृश्यते वाक्यपरिसमाप्तिः। समिद्धोसि अग्ने दीदिहि
सत्रापि तथा। समिद्धोग्ने अग्ने दीदाय समित्यत्रापि तथैव। अतश्चैकैकेन मंत्रेणैकैकं समि
दाधानं कर्तव्यमिति मन्नीयते। न चावशिष्टं स्वाप्नः। सर्वेषु नु जुहू न्यहाव्याहृतिभिरिति भिस्तिलालित्व
उद्धृत्य स्वास्तित्व न्म चमांसमन्त्रामाहवनीये दिदीत्याश्वलायनः। एवमन्ये च पि सूत्रे चास्ति।
यदा च पर्युक्षणं गार्हपत्ये। ततो दक्षिणाग्नौ। तत आहवनीय इति क्रमेण एवं स्तृतं। तथा समि
दाधानमप्यनेनैव क्रमेण क्रियते। अनन्तरं हि यजमानस्य सायं वा समोपस्थानं। स्थलके उ
पस्थानं वा। ततस्त्रीमाहवनीयस्योपस्थानं तत्समीप आसनं चाततो गार्हपत्यसमीपे
शयनमासनं वा। ततः सर्वेषामग्नीनां पर्युक्षणं प्राग्वत्। ततो वाग्विसर्ग आचमनं वा। ततोग्नी
स्तिनिःक्रमणं कुर्वतो दक्षिणाग्नेर्मनसा ध्यानं। अथ प्रातर्होमे वाग्यमनकालस्यावधि
माह। वाग्यतो दोह प्रभृत्याहोमात् क्षीरहोतारं चेत् क्षीरतो होतोचेदाहार वाग्यतो जुहोतीति दोहनादो
ह प्रभृत्याहोमात् वाग्यतो भवतीति। क्षीरहोतेति योगमनपेक्ष्यैव रूढ्या प्रयुक्तं ते। तेना प्रयुक्ते
के होमप्रयोजनस्य गोदोह प्रभृतिहोमसमाप्तिर्यावत् वाग्यमस्य विकल्पः। अथ वाक्ये यदि क्षीर
होता जुहोति। तदा दोह प्रभृत्याहोमात् वाग्यतो भवतीत्येवं योजना यजमानस्यानुप्रयमनावमनानं
तरं भवाग्यमो वा चं विसृज्य प्रदक्षिणीयमाचामनमिति। अस्मिन्पक्षे क्षीरहोतुर्वाग्यमनं १८ प्रातः

॥ रेखामात्रं च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितः ॥ उदयं तं विजानीयाद्धोमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

र्जुहोत्यनुदिते। प्रातःकाले अनुदिते सूर्येऽग्निहोत्रं जुहोति। अथ यस्मान्नरनुदिते जुहोतीति स्मृ
श्री० तेः॥ अनुदितलक्षणं द्विविधः॥ अनुदितं नक्षत्रसमयाध्युषितं च॥ तथा च मनुः॥ उदितेऽनुदिते चै
१८ व समयाध्युषिते तथेति कात्यायनः॥ रात्रेः षोडशमे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते। कालं त्वनुदितं
ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः॥ तथा प्रमाणसमयेन हेन नक्षत्रमंडले रविवर्जिते दृश्ये तत्सम
७८ याध्युषितं वदन्ति। अस्माकं त्रिकायां यत्र यत्र प्रातरित्युच्यते तत्र प्रातर्होममेव मन्वीत। अ
न्यत्सर्वं साधारणं सायंप्रातर्होमयोः॥ ननु सायंहोमसंबंधि सर्वमपि तत्रैव वक्तव्यं। इह तु
प्रातर्होमसंबंधे वक्तव्ये किमिति पुनः साधारणे प्रयोगे कं। कर्मैकत्वात्सायमनायेत्यदोषः
। सायारंभं प्रातरपवर्गमिदमेकं कर्मेति। तथा चोक्तं। सायमादि प्रातरंतमेवं कर्म प्रचक्ष
ते। दर्शान्तं पूर्णमासाद्येकमेव मनीषिण इति अंतरेणापरां। अग्नीगत्वा दक्षिणेन वा प्रद
क्षिणं गार्हपत्यं परीत्योपविशति यजमानः॥ पूर्वेणाहवनीयं प्रदक्षिणमीत्स समन्वादक्षि
णाग्नेरुत्तरेणापराग्नी अंतरेण गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरंतरालेन प्रसङ्गत्वा अथवा गार्ह
पत्यदक्षिणाग्नी दक्षिणेन वा गत्वा गार्हपत्यं प्रदक्षिणं परीत्य स्वस्थाने उपविशति। अयं सं
चरः सायंप्रातर्होमयोः साधारणः॥ प्रातरित्यविशेषितत्वात्। न तत्र मार्गक्रमसंचरेण सह
विकल्पः पूर्वीचय यथादेशं पितृपितृवशह्नादेवमेव प्रविश्य यथादेशमादेशस्थानतिक्रमेणो
पविशति। तत्र गार्हपत्यस्याग्नेय्यां दिशि प्राङ्मुखो भिमुखो वा स्यथ्यैः अथ आचामति दृष्टिरसीति॥

राम
१८

यजमानोऽन्यतरेण संचरेण विहारं प्रविश्य स्वस्थाने उपविश्य इहस्थिरसीति मंत्रेण य आचा
मति। उदकं भक्षयतीत्यर्थः। एतदाचमनं सायंप्रातर्होमे च भवति प्रातरित्यविशेषितत्वात्॥
अग्नेर्विसर्गोपदेशादाचमनानन्तरं यजमानस्य वाग्यमनं। यस्यापि तत्सीमा चामति वाचं
विसृज्य पुनराचामति विधृदसीति इहैव धारणावर्जमितस्य पर्युक्षणानन्तरं यजमानो वा
वं विसृज्य विधृदसीति मंत्रेण पुनराचामति। वाग्यमस्य पदार्थधर्मत्वात् पर्युक्षण
स्यापि पदार्थत्वात् तदन्ते विसर्गः। अत एव विसर्गोपदेशात् पूर्वाचमनानन्तरं वाग्यमनं भवति।
विसर्गस्य ग्रहणपूर्वकत्वात्। सत्येन व्रतमुपैमीति। व्रतशब्देन वाग्द्व्यमत उच्यते। अतो मंत्रलिं
गादप्येवं ज्ञायते। यदाचमनानन्तरं वाग्यमनमिति उन्नयामीत्याह प्रातः प्रातरग्निहोत्रे उन्ने॥
ष्यामीत्यस्य स्थाने यजमानं प्रत्युन्नयामीत्याह एष तिष्ठीरहोता प्राक्तः स्थः समित्पर्युक्ष
णधारणा च। प्रातरित्यनुवर्तते। प्रातर्होमे समिदसीत्येन ज्ञमिदाधानात् होमात् पूर्वं मा विपर्यस्ता
द्वा विपर्युक्षणं च प्राक्संस्थं भवति। प्रथमं गार्हपत्यस्य पर्युक्षणं ततो दक्षिणाग्नेः ततः प्राक्सं
स्थाधारणं ततः आहवनीयपर्युक्षणमिति। एवं प्राच्यः संस्था भवति। ततो दकधारापि प्राक्सं
स्थो धारा ... आहवनीयो गार्हपत्यादाहवनीयं यावत्त्रिनेया उभयत्र वा। अथ सायंहोमयत्रसा
यंहोमे प्रातर्होमे च समित्पर्युक्षणधारास्वेतेन सर्वं प्राक्संस्थमेव भवति। वा विकल्पार्थः अ
ग्निशेषत्वर्थः। सायंहोममंत्रेषु यत्र य आग्निशब्दः प्रातर्होममंत्रेषु तत्स्थाने तत्र तत्र सूर्यश
ब्द

श्री०
७६

हूः प्रयोज्यः॥ अनेन सर्वेण मंत्रसमाम्नायः प्रकटीक्रियते। अग्निहोत्रमंत्रप्रकरणे ये सूर्यलिंगा
का मंत्रास्ते प्रातर्होमे प्रयोक्तव्या इति। तेन गार्हपत्यदक्षिणाग्निहोमे निपठितस्य स्थाने सूर्यपदप्रयोगो
न भवति। समाम्नायाभावात्। अग्निर्ज्योतिरिति मंत्रे सूर्यो ज्योतिरित्येवेति अग्निर्ज्योतिरित्यस्य स्था
ने सूर्यो ज्योतिरिति। अग्निर्वर्च इत्यस्य स्थाने सूर्यो वर्च इति। रात्र्योषसा द्वितीया वा सजूरात्र्येंद्रवत्ये
स त्वरात्र्येंत्यस्य स्थाने सजूरुषसेंद्रवत्येति सजूरिंद्रवत्येति वा प्रातर्होमे प्रयोज्यं। अथ प्रातः
सजूर्देवेनेति प्रैतृत्वस्य सजूरुषसेंद्रवत्या सद्रूवेति व्यक्तत्वात् ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातः॥ अथ
वा प्रातर्होमे ज्योतिः सूर्य इत्यनेन मंत्रेण वा आहवनीये पूर्वामाहुतिं जुहोति। अथ वा प्रातर्ज्योति
ः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहेतीति श्रवणात्। एतत्त्वसायपक्षे अग्निर्ज्योतिरित्यनेन पूर्वामाहुतिं हुत्वा
न हि प्रातर्होमे आहवनीये पूर्वाहुतिहोमे मंत्रविकल्पः। सूर्यो ज्योतिरिति वा। ज्योतिः सूर्य इ
ति वेति व्यक्तत्वादेवमेवाभिहितत्वात्। अथ काम्याग्निहोमकालानाह प्रथमास्तमितेऽपर्युदयं च
स्वर्गकामस्य जुहुयादिति जुहोति पर्युदयं सूर्योदयसमीप एव प्रातर्जुहोति कालादेशे च तत्फलं न स्वाग्नि
होत्रात्। प्रथमास्तमिते नमोऽभ्युदये सायं जुहुयादित्युदये प्रातः आयुःकामस्य आयुःकामस्य य
जमानस्य नमोऽभ्युदये तमसोऽन्धकारस्यागमे सायं जुहुयात् विधयति विगच्छति मासि मासि प्रातर्जुहुयात् अ
न्तः पशौ पशुकामस्य सायं प्रातः पशुकामस्य यजमानस्य अन्तः पशौ काले सायं प्रातश्च जुहुया
त्। अन्तर्गतमध्ये पशवो यस्मिन्काले आसन्नन्तः पशुकामः तस्मिन्नन्तःपशौ एतेन सायंकाले

यशुषु गताममध्ये समागतेषु। प्रातर्गतागतामाहुहिरनिस्तेषु शयने श्रीकामस्य प्रातः श्री कामस्यय
जमानस्य शयानेसु एवं समस्तलोके अप्रबुद्धे एवं प्रातर्जुहुयात् एवं काम्यान्होमकालानुक्त्वा
धुना काम्या अग्न्यवस्था आह प्रथमसमिद्धे धूप्यमाने प्रजासु निहस्येव सहस्रान्नमश्नन्तः। यो
यजमानः प्रजासु स्वदेशनिवासिषु लोकेषु निहन्यादेव नितरां प्रजाः हत्वा इव अन्यथा नाशयित्वा
इव नाम्यः सकाशात् सहसा बलेनान्नमत्तुमिच्छति धनधान्यादि ग्रहीतुमिच्छति। तस्यैवंविधस्य
यजमानस्य प्रथमसमिद्धे प्रथममेव ज्वालाप्रादुर्भावे धूप्यमाने समिद्धेऽग्नौ जुहोति। न ध्वैतन्नप्रथ
म॰' समिद्धो भवति। धूप्यत इव नार्हिर्हि हविर्भवतीति प्रसरस्तैतस्य भूपतेः तत्त्वेन क्षत्रियविषयं
। ब्राह्मणवैश्ययोर्जनपदस्य सम्भवात् भूयिष्ठाध्वर्षिगृहीत्वेव सहसा योयजाम्गृहीत्वा इव उपभू
ष्य इव लोककण्टकादिना बध्या इव ननु निह समसहसा बलेन नोभ्यः प्रजाभ्यो न्नमत्तु धनधान्या
दि स्विकर्तुमिच्छति। तस्य यजमानस्य भूयिष्ठा विविबहुलज्वालायुक्तवह्नौ जुहोति। अथ
यत्रैतन्नप्रदीप्तरोमवतीत्यादि भक्तेः एतदपि क्षत्रियविषयमेवाब्वला ज्ञारणप्रजाभ्यो वि
ना दानेन तस्यैवाधिकारात्। प्रदीप्तनमे श्रीयशस्कामस्य। श्रीकामस्य यशस्कामस्य च यजमान
स्य प्रदीप्तनमे अग्नि शयेन प्रदीप्तेऽग्नौ जुहोति अथ यत्रैतन्नप्रदीप्तो भवतीत्यादि भक्तेः एतत्ब्रा
ह्मणानां त्रयाणां वर्णानां साधारणं आर्चिः प्रसवायेमन्त्रेणान्नमत्सनः मित्रस्य मैत्री वो मैत्राणो
यजमानो मित्रभावेन प्रजाभ्यो न्नमत्तुमिच्छति तस्यार्चिःप्रसवायेज्वालायसरणे जायमाने जुहोति

श्री॰ ।अथ यत्रैतन्मतिनिनराभिसेत्स्यादिष्कनेः। एतद्दपि त्रैवर्णिकस्य सद्ध्मरणं अंगारेषु वाक
श्यमानेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य। ब्राह्मं तेजो ब्रह्मवर्चसं। न कामस्य यजमानस्य वाकश्यमानेषु दे
८० दीप्यमानेष्वंगारेषु जुहोति। अथ यत्रैतद्दंगाराण्वा काश्यन इवेत्स्यादिव चनात्। एतच्च ब्राह्मणस्यैवाब्र
ह्मवर्चसस्य तस्यैवो चितत्वात्। एवं काम्य अग्न्यवस्था उक्ता। अथ तु ना काम्यानि होम द्रव्या
80 ण्याह। यथ यसा स्वर्गकामः पशुकामो स्वर्गकामः पशुकामो वा यजमानः पयसा दुग्धेनाग्नि॥
होत्रं जुहुयात्। यवाग्वा ग्रामकामः। ग्रामकामो यवाग्वा जुहुयात् तंडुलैः शिथिलपक्वा यवा
गूरित्युच्यते पेयाय वाग्‌रिति धूर्तस्वामी तंडुलैर्बलकामः। बलकामो यजमानो व्रीहियव
श्यामादिहविष्यान्नतंडुलैर्जुहोति। तदुःक्तं स्मृतौ। व्रीहिः श्यामाकनीवारयवगोधूम शा
लयः एतेषां तंडुलाहोम्या यावनालामि यं गवइति दध्नेन्द्रियकामः इंद्रियं बलं श्रोत्रादि
। तत्कामो यजमानो दध्नाग्निहोत्रं जुहुयात्। अनधिश्रयणं तक्कनिसामर्थ्यात्। दध्नो
धिश्रयणं न भवति। नदध्यधिश्रयणमिति सूत्रेः सामर्थ्यात्। यदि दध्नः धिश्रयणं क्रियते नर्हि
तायसंयोगात् दधित्वमेवागच्छति। आमिक्षान्वसपघते। तक्रसुपादाने तु नोपिपयसामर्थ्यमुपसु
पादीयते तदन्यस्यापि तंडुलादेरनधिश्रयणं यथा स्यादिति। दध्यधिश्रयण प्रतिषेधश्चात्लिंगं
तस्यानुवादत्वात्। तथा नाहापस्तंबः। न दध्यधिश्रयणं न प्रतिषिंचतीति। एवं तंडुलानोदनं सो
मं वाज्येन तंडुलैरोदनेन सोमेन वा जुहुयादिति घृतेन तेजस्कामः। तेजस्कामो यजमानो घृतेना॥

ग्निहोत्रं जुहुयादिति ॥ स्म संतनोर्दशद्रव्याणि निसान्नुक्तानि ॥ तैलं दधि पयः सोमो यवागूरोदनं
तण्डुला मांसमापश्च दशद्रव्यास्य कामनस्तानि संवत्सरं जुहुयादेतेषामेकैकेन कामसंयोगे प्रथमा
लमिनयपुंदपवस्वर्गकामस्येत्यादिसूत्रोक्तानां कालानामन्यवस्था द्रव्याणां मध्ये कामसंयो
गेनिमित्तसमीपं ॥ कामसंबन्धनिमित्तस्वर्गादिकामस्ति अर्थ्य एकैकेन संवत्सरपर्यन्तं जुहु
यात् ॥ संवत्सरेणैकस्य कामस्य सिद्धिर्भवतीत्यर्थः सायंप्रातर्वा ॥ अथवा कामसंयोगे सति
एकैकेन कालादिना सायंप्रातर्होमः कर्त्तव्यो न संवत्सरं तत्रापारंभ प्रातरथ वर्गद्दमेक
मग्निहोत्रमनयोस्त्रयं गुणफलसंबन्धः ॥ तस्मात्सायंप्रातरेवेति नत्राप्यन्यवस्था एकै
केकेन कामेन संवत्सरमेहोतव्याण्येतेषामेकं संवत्सरमुपेत्येदिति न त्वत्रान्यविशेष
स्क्रमेः ॥ अकाम्यहोमहोमद्रव्यपक्षेपि सायंहोमे येन द्रव्येण हुतं तेनैव प्रातर्होमः कार्यः ॥ न या
वयत्तपार्श्वो सायंहोमे बुपद्रव्यं प्रातर्होमे पुत्तद्रुवेतो मिन्नद्रव्यं हुतमयपतु अहुतं तेस्यन द्रव्येन ॥ हुति
॥ तेन सायंहोमद्रव्यादन्येन द्रव्येण प्रातर्होमे क्रोते ऽनादिष्टहुत्वा सायंहोमद्रव्येण पुनः प्रातर्होमः
कार्यः ॥ अथ यदि वा सायंहोमहोमे संगृहीतं द्रव्यं प्रातर्होमे यदा न लभ्यते न दान्नमग्निनिद्धिम्नं तं स
दृशं द्रव्यान्तरं ग्राह्यं न तु यावेकस्यि कद्रव्यान्तरं तस्मिन्नम्नरूनद्रव्या दयवा भावात् ॥ सदृशप्रतिनिधिप्र
त्नद्रव्यावयवसंमवाचूर्णादि हिरणेन प्रवेशमग्निहोत्रेष्टिषु अग्निहोत्रे सायंप्रातर्होम इष्टिषु वस
तीसु दक्षिणेन हरेण गार्हपत्यागारे कर्मार्थप्रवेशनं कर्त्तव्यं सायंप्रातरा आहवनीयस्य सन्नोपः ॥

श्रौ० ८१ स्थाने। सायंहोमे प्रातर्होमे च आहवनीयस्योपस्थानं। सीकर्त्तव्यं न समीप एवोपवेशनं चाति
ष्ठन्नामुपस्थानं यदेव सायंप्रातराहवनीयमुपतिष्ठते तदुपचारात्तेन देवनस्योपस्थानमिति वच
नात्। अत एव दूर्वमुपस्थानं जानन्नातत। आसनं कार्यं। सूत्रे त्वस्या वरन्वा दासनेयदृस्य॥
पूर्वनिपातः। शय्यासनं वा गार्हपत्यस्य एवमाहवनीयमुपस्थाय गार्हपत्यं प्रत्यागत्य तत्समीपे
४ शय्याशयनं कर्तव्यं। आसन्नमुपवेशनं वा कर्तव्यं। अथ यदेव प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमासे
वा शेते वा तद्देवननस्योपस्थानमिति वचनात्। एतदाहवनीयस्योपस्थानं गार्हपत्योप
स्थानं च। पर्युक्षणात्तु देवं सवितारं नेहि पर्युक्षणमुक्तं। हृदने ध्वाराववर्जमिति। वा समीपोपस्था
नं च तेषं अत्रस्मादपि दूर्वं नरमं वनीति प्रागुक्तं। संव्रजन्मनसोपस्मन्यदाक्षिणाग्निं आ॥
आपं क्रमः। आहवनीयगार्हपत्योपस्थानासनानन्तरं पर्युक्षणं। ततो वाग्विसर्गः। विध॥
क्षदक्षीत्या वमनं न्वातनः प्रागुक्तसवरदूयमर्ध्येनसंवरेण दोषं प्रविष्टेऽभवति अतीन्ध
निष्क्रम्य अभ्यवक्रमणमिति वचनात्तेनैव संचरेण संव्रजन्निष्क्रामेद्दक्षिणाग्निं मन
सोपस्मरन् मनसैव ध्यात्वोपतिष्ठेत। अथ यत्रैव संव्रजन्नन्वाहार्यपचनमुपस्मरेत् देवं
मनसोपतिष्ठते तदेवनस्योपस्थानमिति वचनात्। अनशित्वा प्रातर्मुहूर्त्तं ससनासन॰स
म्युपस्था प्रातः कालेयजमानः अनशित्वा अनशनभोजनमकृत्वा नतः। प्राग्जे वमुहूर्त्तंस प्रगि २
भ्यस्य सभायामासनं उपवेशनं करोति। अथ प्रातरनशित्वा मुहूर्त्तं सभायामासित्वा

राम ८१

पि कामं प्रवत्स्यन्नपि जातदेवस्योपस्थानमिति निरुक्तेः भस्मोद्धरणमुपेक्षितं नानन्तः सम्यक्समीपे उपवेशनानं
तरं उद्धृतं भस्म उपेक्ष्य ततः उपगच्छेत् । गार्हपत्यादिभ्यो भस्मोद्धरणयत्नराशिः छन्नो भवतीति तत्समीपगच्छेदिति
सर्वत्र ॥ अथवा यत्रैव भस्मोद्धरणमुपनिगच्छेत् तत्र देवतस्योपस्थानमिति वचनात् । अत्रोपस्थानं चोपस्थे
यस्य मनसा वा वाक्कर्मणा वा एधनं । तत्रतत्रोपस्थानस्योपक्रमे ब्राह्मणे आहवनीयादीनां यदि
दृष्टिरूपत्वमुक्तं । तद्रूपस्य स्वेदं दृश्यादिना । तदत्रोपस्थानकाले एषामिंद्राग्निदिरूपत्वेन चिंतनार्थी
दक्षिणाग्नेर्मनसोपस्थानविधानादितरेषां वाचापि दृष्ट्याहवनीयायनमस्येव मारोधनं कार्य
मिति मन्तव्यं । ततः अग्ने दृष्ट्याहवनीयायनमस्ते स्वाहाहवनीयनमस्कुर्यात् । एवमायुः संज्ञे गार्हपत्यायन
म इति गार्हपत्यं तदाय्यानेषिधायान्वाहार्यपचनाय नम इति दक्षिणाग्निं मनसैव नतु वाचा अनु
मंत्रेणान्वाहार्यपचनाय नम इति सन्ध्यां अग्नये यासवायमस्मोद्धृत्याय नम इति भस्मराशिं नमस्कुर्या
दिति एतत्र्यतन्त्र्यतदुपस्थानं कालस्वस्वयंवा जुहुयात् सर्वदा स्वयमेव वाग्निहोत्रं जुहुयात् । अन्यो
वा जुहुयादिति विकल्पः ॥ तदुक्तं स्मृतौ । संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते । स्वयं होमे फलं
ते यस्मात्तदन्येन जायते किं तत्र अन्येन होमे कृते फलमित्यपेक्षिते सर्वत्राह । होमे यत्फलमुद्दिष्टं जुहु
तः स्वयमेव तु । हूयमाने तदन्येन फलमर्द्धं प्रपद्यत इति । तथा षड्विंशब्राह्मणे । अन्यैः शतहुतान्होमा
मानेकः शिष्यहुतो वरः । शिष्यैः शतहुतान्होमामानेकः पुत्रहुतो वरः । पुत्रैः शतहुतान्होमानेकोऽस्मात्स
हुतो वरमिति । तथा । ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एतैरेव हुतं यस्मात्तद्धुतं स्व

श्रो० यमेव वा ॥ इति विद्यानिर्जामाता । अन्य आसिद्धं भागिनेयः सुतापतिरिति वा पाठः तथा न वै कन्या न
युवतिनास्य विद्यो न बालिशः ॥ होतास्याग्निहोत्रस्य नान्नो नासंस्कृतः तथा नरकं हि पतन्ति ते जु
८२ ह्वतः सह यस्य तत् । तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः इति । यासु तास्याग्निहोत्राशितयांति हू
परमां गतिं । अत्र स्वर्गकामो यजमानोऽयं यागं तु मिष्टा तनुप्रोषिते प्य यवाशक्ते स्वामिन्यधिका
रिणि । पुत्रो भ्राता न या पत्नी शिष्यो वा जुहुयादिति । सूत्रस्यार्थसारे । यजमानः प्रदेशस्थाश्च पत्नीपु
त्रश्च कन्यका । ऋत्विक् शिष्यो गुरुर्भ्राता भागिनेयः सुतापतिः ॥ एतैरेवं हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमे
व तु । पत्नी कन्या वा जुहुयाद्धिता पर्युक्षणं क्रियामिति । उपवसथे नियम उपवसथे नियमः ॥ उ
पवसथस्य शेषे न पौर्णमास्यमावास्ययोः उपवसथे । स उपवसथ इति श्रुतेः तत्र स्वयमेव जुहुयादिति स
निय यमः ॥ स्वयं होत्रेणैते रात्री अग्निहोत्रं जुहुयादिति । तथा एते वै सत्री [illegible] स्वयं स्वयोर्हैवं ॥
विद्वान्स्वयमुपवसथे जुहोति सर्वं हास्य हैवास्य तत्स्वयं हुतं भवतीति श्रुतेः ॥ अन्नत्राहस्सूनके मन
केपि न कालमेव ज्ञात्वा स्वयमेव होमः कार्यः ॥ नियमस्सामर्थ्यानर्थौ नैकमरिणि न कालस्नान
शुद्धिमवाप्नुयादिति वचनाच्च । सूत्रस्य नहि रम्यासो ध्यायत्पूरि समाप्तिस्सूचनार्थः इति श्री ॥
श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिमहायाज्ञिकश्रीप्रजापतिसुतमहायाज्ञिकश्रीदेवज्ञेनेका
त्यायनसूत्रव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ श्री सम्वत् १९ २१ राम राम राम राम राम राम

राम
८२

दे॰भाव यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धम् अशुद्धं वा मम दोषो न दीयते १ संव
८३ त् १८८१ मासानां मासोत्तमे मासे कार्तिक मासे शुक्ल पक्षे अष्टम्यां ८ सोमवासरे शुभं॥

83

राम
८३